

Az integráció elmélete

Fábián Attila

© Fábíán Attila 2011

Olvasószerkesztő • Takács Gábor
Tördelőszerkesztő • Takács Eszter

ISBN 978-963-06-6109-6

A szerző köszönetét fejezik ki az alábbi támogatóknak:

MTA SOPRONI TUDÓS TÁRSASÁG

Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó • 9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky utca 4.
Felelős kiadó • Prof. Dr. Neményi Miklós
tudományos és külügyi rektorhelyettes
Címlapfotó • Marsalkó Péter Albert
Borítóterv • Juhász Márton
Megjelent • 9,1 (B/2) ív terjedelemben
Palatia Nyomda és Kiadó Kft. • 9400 Sopron Bem utca 3.
Felelős vezető • Radek József

Tartalomjegyzék

1. Integrációs elméletek	7
1.1. Politikatudomány	8
1.2. Jogtudományok	9
1.3. Gazdaság	10
1.4. Történelemtudomány és szociológia	11
1.5. Integrációs formák	12
2. Az európai integráció gondolatának története	15
2.1. Az európai integráció történelmi előzményei	15
2.2. Integrációs törekvések a XX. században	21
2.3. Egyéb integrációs elképzelések a két háború között	25
2.4. A második világháború után	28
3. Az Európai Unió legfontosabb közösségi politikái	36
3.1. Közös mezőgazdasági politika	36
3.1.1. 1992. évi CAP reform és AGENDA 2000	38
3.1.2. A 2003. évi CAP reform	39
3.1.3. Az Európai Közösség mezőgazdasági zónái	43
3.2. A regionális politika	44
3.3. Iparpolitika	56
3.3.1. A versenyképesség elősegítése	61
3.3.2. Állami támogatás	62
3.3.3. A Római Szerződés és az állami támogatások	63
3.3.4. Iparpolitika a gyakorlatban	64
3.3.5. Versenypolitika	64
3.3.6. A versenykorlátozó magatartások és a 85. cikk	66
3.3.7. Domináns helyzetű vállalatok és a 86. cikk	66
3.3.8. A politika végrehajtása	67
3.3.9. A Bizottság szerepe	68
3.3.10. Bírósági felügyelet	69
3.3.11. Fúziók és vállalat-felvásárlások	69
3.3.12. Fúziószabályozás	71
4. A stratégiai kereskedelempolitika	72
4.1. A stratégiai kereskedelempolitika elméleti alapjai	72
4.2. A stratégiai kereskedelempolitika mellett szóló érvek	74
4.2.1. Ipari érv	74
4.2.2. Logikai érv	76
4.3. A stratégiai kereskedelempolitika alapmodelljei	78

4.3.1. Brander-Spencer modell	79
4.3.2. Spencer-Brander modell	80
4.4. Krugman kritikája	82
4.5. Jövőorientált iparágak – az EU-Bizottság prioritásai.....	83
4.5.1. Repülőgépgyártás	83
4.5.2. Mikroelektronika	87
4.5.3. Autógyártás	91
4.6. Véggövetkeztetés és összegzés.....	94
5. Az integráció monetáris elmélete	96
5.1. Keynesianizmus és monetarizmus	96
5.2. Az optimális valutaövezet (optimum currency area – OCA) hagyományos elmélete.....	98
5.3. Az optimális valutaövezet (OCA) – elmélet kritikája: makroökonómiai szempontok.....	103
5.4. A rugalmas valutaárfolyamok előnyei	109
5.4.1. Saját inflációs ráta megválasztása	109
5.4.2. Alkalmazkodási mechanizmus aszimmetrikus sokkhatások esetén	109
5.4.3. Monetáris sokkhatások nemzetközi begyűrűzésének elkerülése	111
5.5. A rugalmas valutaárfolyamok hátrányai	111
5.5.1. Tranzakciós költségek	112
5.5.2. Árfolyamkockázatok.....	112
5.5.3. Piacszegmentálás és csökkentett transzparencia az árupiacokon....	114
5.5.4. Alkalmazkodási terhek és kényszerek	114
5.5.5. Öndicsőítő gazdaságpolitika (Beggar-my-neighbour-policy).....	114
5.6. Az Európai Valutaunióhoz vezető út	115
5.6.1. Bretton Woods	115
5.6.2. Bretton Woods után	116
5.6.3. Az európai valutarendszer, és az egységes valuta terve	117
5.7. Az euró mint nemzetközi valuta	119
5.7.1. A Maastrichti Szerződés és megvalósítása	122
5.8. A központi bankok európai rendszere (ESCB)	125
5.8.1. Szervezeti felépítés	125
5.9. A monetáris integráció perspektívái	130
Irodalomjegyzék	134

„Történelmi feladatunk, hogy újra egyesítsük Európát, kitarva karunkat olyan országok előtt, amelyek legalább annyira európaiak, mint mi... Az integráció további elmélyítése érdekében lehetővé kell tenni, hogy az élcsapat esetleg messzebb is menjen, és létrehozza azt, amit én a nemzetállamok konföderációjának nevezek. Ez szorosabb pénzügyi és gazdasági uniót jelent közös haderővel és fokozott környezetvédelemmel egy új szerződésbe foglalva. Az igazi kérdés ugyanis: akar-e Európa történelmi szerepet betölteni a jövőben is?”

Jacques Delors

1. Integrációs elméletek

Az Európai integráció elméleti összefoglalására számos modellt fejlesztettek ki. Egyik sem volt azonban alkalmas arra, hogy egyetlen tétel segítségével leírja az integráció minden részletét, amely lehetővé tenné az integráció alapvonásaiból következtetések levonását, törvényszerűségek levezetését, és ezekből a valószínű további fejlődésre vonatkozó előrejelzések megfogalmazását.

Ezen elméletek nagy számának egyrészt az a magyarázata, hogy csökken az átfogó társadalomtudományi elméletek megbízhatósága a rokon társadalmi szervezeti formákkal, például az állammal és a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatban⁶⁵, másrészt az első közösségek megalakulása óta egészen napjainkig újszerű, korábban mind elméletileg, mind gyakorlatilag példa nélküli folyamat indult el, a végső állapot megfogalmazása nélkül. Kifejezetten kerülték a hagyományos szervezeti minta (szövetségi állam, államszövetség) célként történő definiálását.⁶⁶

Az unió fejlődési útjának és állapotának fogalmi eszközökkel történő nehézkes meghatározása azonban természetesen nem mentesít bennün-

⁶⁵ René-Jean Dupuy: Manuel sur les Organisation Internationales. 2. kiadás. Den Haag/New York, 1998

⁶⁶ Vö. Európai Védelmi Szövetségről szóló szerződés 38. cikkelye: „Az előző szervezet helyére lépő végleges szervezetnek olyannak kell lennie, hogy egy későbbi szövetségi-állami vagy államszövetségi közösség részét képezhesse.”

ket az alól, hogy a „tárgyat” körülírjuk, az eltérő jelenségektől elhatároljuk, és lehetőséget teremtünk a nemzetközi méretű, diszciplínák közötti tudományos vitára. Kezdetben az integráció elméleti megragadására elsősorban a politika- és jogtudomány-orientált kezdeményezések voltak jellemzőek, napjainkban már a történelem, az ökonómia és a szociológia is foglalkozik a témával.⁶⁷

Az integrációelméletek csak egymással összehasonlítva bizonyulnak hasznosnak: rávilágítanak a multidimenzionális folyamat fejlődési irányaira és ezt a folyamatot a jövőbe vetítik.

1.1. Politikatudomány

Az integráció felépítési szakaszát kísérő elméletekhez tartozik elsősorban a *funkcionalizmus*⁶⁸, illetve a *neofunkcionalizmus*⁶⁹ elmélete. A funkcionalizmus elmélete szerint a nemzetközi munkamegosztás egyes, eddig államilag szervezett feladatterületek összekapcsolódásához vezet, ami tematikailag specializált, államok feletti szervezetek létrejöttét és tömörítését váltja ki. Az ebből kifejlődött neofunkcionalizmus túlmegy egy „vak”, csak tárgyi törvényszerűségeket követő folyamat koncepcióján, és önálló jelentőséget tulajdonít azoknak a politikaalakítási szándékoknak is, amelyeket az integrációs folyamat szereplői fogalmazznak meg. A szervezeti tanulás és tevékenység alapján a neofunkcionalizmus feltételezi a „spill over” (elvándorlási) folyamat kialakulását is, amely további területek integrációs folyamatba történő automatikus bevonásához vezet. Úgy tűnt, hogy ezt a modellt kezdetben igazolja a Montánunió Európai Gazdasági Közösséggé történő fejlődése és a belső piac kiépülése.⁷⁰ Azonban hamarosan világossá vált, hogy a feltételezett automatizmus nem tartós. A modell emellett nem vette eléggé figyelembe a folyamat visszahatásait a részt vevő államokra.

⁶⁷ Interdiszciplináris áttekintés: *Wilfried Loth – Wolfgang Wessels*: Az európai integráció elméletei. Opladen, 2001

⁶⁸ *David Mitrany*: The Prospect of Integration: Federal or Functional. In: A. Groom – P. Taylor: Functionalism. London, 1975

⁶⁹ *Ernst Haas*: Beyond the Nation State. Stanford, 1964 In: Leon H. Lindberg – S. Scheingold: Europe's Would-be-Policy. Englewood Cliffs, 1970

⁷⁰ Lásd *Hans Peter Ipsen*., Európai közösségi jog. Tübingen, 1972, 978. o. – Az elmélet kritikájához: *Ben Rosamond*: Theories of European Integration. 50–73. és 74–97. o.

Az ezt követő időszakban különböző elméletek kísérletet tettek arra, hogy az EU fejlődése szempontjából meghatározó jellegűnek tüntessék fel az államok szerepének folytatódó jelentőségét (*neoliberalizmus*⁷¹, *neoföderalizmus*⁷²), vagy az államok feletti intézmények jelentőségét (*neoinstitutionalizmus*⁷³).

Az eredetileg a nemzetközi kapcsolatok egy speciális esetére irányuló szemléletmóddal való szakítás szabaddá tette az utat a *többszintű rendszerelmélet*⁷⁴ számára. A „*democratic governance*” (demokratikus kormányzás) általánosan megfogalmazott koncepciójához kapcsolódva az EU és tagállamai egymás között sokrétű hálózatot alkotó, zárt és intrakommunikatív rendszerként jelennek meg, amelynek államhatalmi funkcióit összességében a polgárok szolgáltatások iránti elvárásai határozzák meg.⁷⁵ „Az államok tehát azért működnek együtt, mert a kooperáció megfelel a saját érdekeiknek, feltéve, hogy a kooperatív magatartás jobb eredményre vezet, mint az önsegélyen alapuló magatartás, ha az együttműködés útján azok a költségek megtakaríthatók, amelyek az önsegély esetén lépnek fel.” [Kiss, 2003]⁷⁶

1.2. Jogtudományok

Az európai integráció értelmezésére irányuló jogi elméletek kezdetben az *államtömörülés*, illetve a *nemzetközi szervezet* nemzetközi jogi kategóriájához, valamint a *szövetségi állam* államjogi kategóriájához igazodtak, és egy *önálló kormányzati forma* modelljének kidolgozását célozták meg. Az összefonódott, többszintű rendszer politikatudományi modelljének kibontakozásával párhuzamosan napjainkban nő az *alkotmányos szövetség*⁷⁷ modelljének jelentősége.

⁷¹ Utalás: *Rosamond*, 130. o.

⁷² Utalás: *Rosamond*, 23. o.; *Roland Bieber*: *Föderalismus in Europa*. *Weidenfeld*, Europa Handbuch. 2. kiadás. Gütersloh, 361–373. o.

⁷³ Utalás: *Rosamond*, 113. o.

⁷⁴ *James D. March – Johan P. Olsen*: *Democratic Governance*, New York 1995

⁷⁵ Lásd: *Jachtenfuchs, Markus – Kohler-Koch, Beate*: *Európai Integráció*. 2. kiadás. Opladen, 2003

⁷⁶ Kiss J. L.: *Globalizálódás és külpolitika*. Bp. Teleki László Alapítvány, 2003. (40. o.)

⁷⁷ Áttekintés: *Martin Nettesheim*: *EU-jog és nemzeti alkotmányjog*. 24–40. o.; *Armin von Bogdandy*: *Az európai integrációs folyamattal kapcsolatos jogtudományi koncepciók jelenlegi helyzete, fejlődési perspektívák*. In: *Wilfried Loth – Wolfgang Wessels*: *Az európai integráció elméletei*. Opladen, 2001, 107–146. o.

A szervezet nemzetközi – néhány sajátossággal bővített – jogi modellje az EU szerződésen alapuló eredetéből vezethető le. E koncepció szerint elvi különbség van az EU és az államok között, amely a gyakorlatban az államok fölé- és alárendeltségi viszonyában mutatkozik meg.⁷⁸ Az EU ezzel összefüggő, „funkcionális integrációs célszövetség” -ként való elképzelésének fogalma *Ipsen* nevéhez fűződik.⁷⁹

Az EU feladatainak növekedése, és egyidejűleg tevékenységének növekvő intenzitása, elsősorban azonban a polgárok és az EU közötti közvetlen jogi kapcsolatok erősödése az unió szövetségi-állami jellegének elméletét erősítik.⁸⁰ Ennek a modellnek az egyik jelentős és egyre markánsabb változata a tagállamokat és az uniót nem külön-külön jogrendként értelmezi, hanem mint államhatalmi feladatok elvégzésére hivatott összefonódott, komplex rendszert. Ebben a rendszerben az unió az *alkotmányfejlesztés folyamatán* ment keresztül, amelynek megbízói a polgárok és az államok. Az unió alkotmánya elválaszthatatlanul és különleges módon kapcsolódik a tagállamok alkotmányához. Az ebből következő jogrendet a jogtudomány *alkotmányos szövetségként* írja le.⁸¹

1.3. Gazdaság

Az Európai Közösség eredeti koncepciójára legerősebben a gazdasági elméletek hatottak. Ezek az elméletek az államhatalmi beavatkozások gazdasági folyamatokra gyakorolt hatásait elemezték. Azt feltételezték, hogy a gazdasági tevékenység területi korlátainak megszüntetése a (nemzeti termékhez mért) jólét növekedését eredményezi.

Ennek alapjául az integrált térségek gazdasági tevékenységének elmélete szolgált.⁸²

Az új *külkereskedelmi elmélet*⁸³ figyelembe veszi a termelésnek és a rendelkezésre álló termelési változatok növekvő számának nagyobb térségre gyakorolt költségelőnyeit, és a versenyt mint jólétet növelő tényezőt.

⁷⁸ Ennek a koncepciónak jeles képviselője *Paul Kirchhof*, lásd: A német állam az európai integráció folyamatában, 1992

⁷⁹ *Hans Peter Ipsen*: Európai közösségi jog. Düsseldorf, 1969, 196. o.

⁸⁰ *Walter Hallenstein*: A befjezetlen szövetségi állam. Düsseldorf, 1969, 252. o.

⁸¹ *Ingolf Pernice*: Európai és nemzeti alkotmányjog. Alkotmányjogi tanulmányok, 60. kötet, 2001, 148–193. o.

⁸² *Kösters et al.*, 40. o.

⁸³ *Kösters et al.*, 47. o.

Az új kereskedelemelmélet a szabadverseny kritikája. Eszerint a specializációt nemcsak a komparatív előnyök – azaz a különböző országok termelési vagy fogyasztási különbségeinek – kihasználása teheti kedvezővé a kereskedő felek számára, hanem akkor is létrejöhet a szakosodás, ha ez – a növekvő skálahozadék miatt – önmagában kedvező hatással van az érintett országokra. Emellett felveti – és megválaszolja a kérdést, miért van jelen egy adott piacon több különböző, de azonos funkciójú és árkategóriájú termék: mert a fogyasztók szeretik a széles választékot.⁸⁴

Az agglomerációs elméletek tagadják a reálkonvergencia, azaz a felzárkózás létét és azt állítják, hogy a természetes piaci mechanizmusok a nemzeti jövedelemszintek között divergenciát okoznak, azaz azt eredményezik, hogy a kevésbé fejlett államok, térségek még jobban leszakadnak a fejlettektől.⁸⁵

A közös piac⁸⁶ elmélete kiemeli a nem bérjellegű kereskedelmi akadályok megszüntetésének, a személyek és a tőke szabad áramlásának jólétet növelő hatását. A valutaunió kialakításának koncepciójára az *optimális pénzügyi térségek elmélete*⁸⁷ volt hatással. Ez az elmélet kísérletet tesz a monetáris integráció költség–haszon–arányainak meghatározására. Az árfolyamkockázat megszűnése következtében a piac működőképességének javulását várja. Ezen elmélet szerint: a tagállamok fokozódó kereskedelmi összefonódásával a valutaunió terhei csökkennek, míg a haszna növekszik.

1.4. Történelemtudomány és szociológia

Az integrációs folyamat speciális eszközökkel történő értelmezésére a történelemtudományban és a szociológiában is különböző elméletek születtek. Markánsan különbözik egymástól *Lipgens* és *Milward* integrációtörténeti felfogása. Míg *Walter Lipgens* az integrációt egy eszme megvalósításaként és kibontakozásaként értelmezi, addig *Alan Milward* szerint az Európai Közösségek létrehozása a nemzetállamok által létrehozott eszköz annak érdekében, hogy az integráció segítségével fennmaradjanak.⁸⁸ *Loth*⁸⁹ kutatásiban összeköti a két elméletet.

⁸⁴ Krugman, P. „New Trade Theory”

⁸⁵ Krugman, P.: Új közgazdasági földrajz elmélet, 1990

⁸⁶ *Kösters et al.*, 50. o.

⁸⁷ *Kösters et al.*, 54. o.

⁸⁸ *Alan S. Milward: The European Rescue of the Nation-State.* London, 1992

A *szociológiai kutatás* többek között az EU keretében a társadalom és az intézmények kölcsönhatásaival, a „bürokratikus hatalom” vizsgálataival és a bürokrácia transznacionális összefonódásának sajátosságaival foglalkozik.⁹⁰ Szociológusok hiányosságokat is megfogalmaznak az európai közvéleménnyel és az európai identitással kapcsolatban.⁹¹

Arnold J. Toynbee a kultúrákra (civilizációkra) építi a saját elképzeléseit, melyek születnek, virágoznak és elmúlnak. Nála az egyes civilizációk fejlődése nem mechanikus, alapvetően attól függ, hogy a természeti és a történeti tényezők együttese milyen kihívást jelent az adott társadalom számára, s az milyen választ ad erre a kihívásra. Ha a kihívás elég erős, és a válasz jó, akkor a társadalom mozgásba lendül és fejlődik. Ha nem, akkor a társadalom stagnál, illetve ki sem alakul új civilizáció. A tetőpontra jutott civilizáció bomlása ugyancsak kihívások és (rossz) válaszok formájában megy végbe.

Romsics így jellemzi Toynbee elképzelését: „A nietscheánus Spenglertől eltérően a katolikus Toynbee jövőképe optimistább. A civilizációk fejlődésében ő ugyanis végeredményben egy »cél tudatos és a miénknél magasabb rendű vállalkozás« akaratát vélte felfedezni, s korunk még életben lévő öt nagy kultúrájának – a távol-keletinek, a hinduizmusnak, az iszlámnak, az ortodoxiának és a nyugati kereszténységnek – az egységesülésében, illetve a nyugati civilizáció köré szerveződő egységes világállamnak és a keresztény világvallásnak a kialakulásában bízott.” Talán némi egyszerűsítéssel, az egymást váltó civilizációk harca helyett itt valamiféle „globalizáció” lehetőségét fedezhetjük fel.⁹²

1.5. Integrációs formák

Az integráció tehát szoros gazdasági, társadalmi, jogi együttműködés, mely nem más, mint a két fő kereskedelempolitikai irányzat, a szabadke-

⁸⁹ *Wilfried Loth*: Út Európába, az európai integráció története, 1939–1957. 3. kiadás. Göttingen, 1996. Lásd még: Loth – Wessels: Történettudományi tanulmányok az európai integráció értelmezéséhez, 87–106. o.

⁹⁰ *Maurizio Bach*: Európa bürokratizálódása. Frankfurt/M., 1999

⁹¹ Utalás: *Maurizio Bach*: Szociológiai tanulmányok az európai integrációról. Elméleti koncepciók áttekintése. In: Loth – Wessels: Történettudományi tanulmányok az európai integráció értelmezéséhez, 147–173. o.

⁹² Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században, Teleki László Alapítvány, Budapest 1997

reskedelem és a protekcionizmus szellemes szimbiózisa. Az integráción belül a szabadkereskedelem előnyei élvezhetők, ugyanakkor a kívülállók már csak attól a ténytől is, hogy nem tagjai az integrációnak, hátrányba kerülnek. Több fokozat ismert, s ezek szervesen egymásra épülnek, tehát minden következő fokozat megtartja az előtte lévő eredményeit, és valamilyen tekintetben továbblép:⁹³

- *Preferenciális övezet*: az érintettek kölcsönös, azonos előnyöket nyújtanak egymásnak, névadója a Brit Birodalmi Preferenciális Megállapodás (Ottawa, 1932). Természetesen inkább az angol ipar volt a nyertes, mint például az indiai, holott elméletileg az előnyök egyformák voltak. A későbbiekben a preferencia nyújtásának két változata vált általánossá, az úgynevezett „klasszikus”, tehát a kölcsönös alapon nyújtott, illetve az egyoldalú preferenciák. Ez utóbbiakat a fejlődő országok vívták ki önmaguknak, de más országok is kaphatnak ilyen típusú elbánást.
- *Szabadkereskedelmi társulás*: ahol a felek egymásnak kölcsönös előnyöket nyújtanak ipari termékek vonatkozásában, de minden résztvevő megtartja saját nemzeti vámrendszerét. Annak kivédésére, hogy a kereskedelemben ne a legalacsonyabb nemzeti vámrendszerű ország legyen a kizárólagos belépő állomás, igen szigorú származási bizonyítványrendszert vezettek be.
- *Vámunió*: annyiban lép tovább, hogy nemcsak ipari termékekre érvényes, hanem a mezőgazdasági termékkörre is kiterjesztették, továbbá az újdonság a közös külső vám és közös kereskedelem-politika.
- *Közös piac*: ahol megvalósul a termelési tényezők szabad mozgása.
- *Gazdasági unió*: nemcsak az áruk, hanem a szolgáltatások, a tőke és az emberek szabad áramlását is megvalósítja, s a közös kereskedelem-politikát is továbbfejlesztik közös gazdaságpolitikává.
- *Monetáris unió*: a gazdaság legfontosabb alapját, a pénzt teszi közössé. Nemcsak a tagországok használnak közös valutát, hanem kívülállókkal is a közös pénzegységben számolnak el.
- *Politikai unió*: magában foglalja a közös kül- és biztonságpolitikát, és a tagországok már egy országgént működnek, létrehozva a föderatív államot. A szövetségi államforma igen elterjedt, sok szö-

⁹³ Balassa, B.: The Theory of Economic Integration. 1961

vetségi köztársaság található az USA-tól Kanadán át Ausztriáig és Svájcön keresztül Indiáig és Ausztráliáig.

2. Az európai integráció gondolatának története

2.1. Az európai integráció történelmi előzményei

A Római Birodalom, az Imperium Romanum széthullását követően is realitás maradt, ha nem is politikai és gazdasági, hanem sokkal inkább kulturális értelemben. Ez az Európa azonban nem volt azonos sem a mai, sem a földrajzi értelemben vett Európával. Az Elba-Saale-Lajta folyók vidéke, valamint Pannónia nyugati pereme – vagyis az egykori Karoling birodalom – volt az az entitás, mely a keresztény, barbár-germán és késő antik civilizációk szerves szimbiózisát megteremtve, Occidensként (Nyugatként, azaz mai fogalmaink szerint Európaként) definiálta önmagát, élesen elkülönülve a világ többi részétől, Bizánc és az iszlám kultúrköréitől.

A XI. század közepén egy másik választóvonal mögött szerveződött tovább Európa. Az 1054-es egyházszakadás (szkizma) az előbbinél egy kissé keletibb határvonalat jelölt ki, és elmosta az egykori Elba-Lajta folyóknál húzódó határt. Az ezredforduló utáni Európa belső határainak élességét nem csupán az egyházmegyék elhelyezkedésével lehet érzékelteni, hanem a romantika, gótika, reneszánsz, humanizmus és a reformáció elterjedésével, valamint olyan politikai-társadalmi intézmények működésével, mint az autonóm város, korporatív szabadságok és a rendiség.

E keretek között kell tehát értelmeznünk az Európa-gondolat kulturális vetületeit, előtte azonban tekintsük át az egység politikai vetületeinek továbbélését.

A birodalmi tudat Róma hanyatlását követően is tovább élt. Germán királyok – mint a konstantinápolyi uralkodó főtisztviselői – a császár nevében uralkodtak. A birodalom helyreállításának szándéka, a „*renovatio imperii*” pedig a középkor politika- és eszmetörténetének egyik fontos tényezője volt. Nagy Károly kísérlete, az Imperium Christianum, valamint I. Ottó Német-Római Császársága sikertelen próbálkozás volt (sorsuk a szétesés, vagy csupán egy formális egység létrejötte lett). Az európai monarchiák királyai csak saját országaik felett uralkodhattak, semmiféle univerzális világi hatalommal nem rendelkeztek. Az egyetlen többé-kevésbé sikeres kísérlet a Respublica Christiana, azaz a világi államok fölötti uni-

verzális egyház koncepciójának megvalósítása lett. Szent Péter állama azonban speciális helyzetű univerzális állam szerepét töltötte be. Egyrészt valóságos szupraállamként, államhatárokon átnyúló igazgatási szervezetettel rendelkezett, másrészt nem álltak rendelkezésére azok a lényegi eszközök (például megfelelő erőszakszervezet), melyek egy valóságos állam számára elengedhetetlenül szükségesek voltak.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy – bár meg-megújuló kísérletek szinte folyamatosan napirenden tartották a kontinens elvesztett politikai integrációjának gondolatát – az egység alapja mégsem államjogi intézmény, hanem szellemi, erkölcsi, kulturális közösség volt. Ezt a közös szellemi tartalmat a latin-keresztény kultúra, a nyelv (a XVIII. századig a világ „hivatalos” nyelve a latin volt), a műveltségi tartalom (Európa-szerte megegyező tananyag) és a vallás azonossága jelentette. Ez már kezdettől fogva hozzájárult egy egységes európai intellektuális réteg kialakulásához.

A politikai síkon megfogalmazott egységelképzelések továbbra is utópiák maradtak. Ezek egy része külső veszélyek miatti összefogást látott volna szükségesnek, mint Pierre Dubois (1250–1320) francia ügyvéd, aki a Szentföld visszahódítása érdekében a Népek Ligája megalakítására, és nemzetközi bíróság létrehozására tett javaslatot.⁹⁴ Mások a kontinens belső békéjének biztosítása érdekében tartották fontosnak az összefogást. Sokan Dantét tekintik az európaiegység-gondolat atyjának, aki az emberiség egyetemes céljának, az „Örök Béke és Egység” elérésének az eszközt látta egy univerzális birodalmon megalkotásában. A keresztény univerzalizmus felbomlásakor, a XVI. században a híres humanista, Rotterdami Erasmus álmodozott Európai Egyesült Államokról, melynek legfőbb funkciója a fejedelmek közti nézeteltérések elsimítása lett volna. Ennek elérésére ő is bölcs férfiakból álló nemzetközi döntőbíróság felállítását ajánlotta. A nemzetközi bíróság eszméje több más humanista gondolkodónál is felbukkant, például a holland Grotius⁹⁵ és a francia Emeric Lacroix⁹⁶ műveiben. A dolgozatok az egyetemes keresztény egység fontosságát hangsúlyozták, ami végső soron a korszak fenyegető veszedelmének elhárítására, az Oszmán Birodalom elleni összefogásra irányult.⁹⁷ A grenoble-i Anton

⁹⁴ De reocupatione Terre Sancte (A Szentföld visszahódításáról)

⁹⁵ *Hugo Grotius*: A háború és béke jogáról, 1625

⁹⁶ Lacroix: Új Kineas

⁹⁷ Az oszmánok elleni összefogás jelentősége az idő haladtával egyre inkább csökkent, miután kiderült, hogy a török már nem „ázsiai fenevad Európa virágos kertjében”, hanem része a kontinens hatalmi struktúrájának.

Marini De Unicore contra Turcas című művében új vonásként a külügyek terén föderatív formát javasolt az államok belügyi szuverenitásának megtartása mellett. Marini ugyanakkor világi szövetség kezébe helyezte a török elleni összefogás feladatát, mivel szerinte a pápa elvesztette szuverenitását.

A valóságban Európa egyre határozottabb lépésekkel haladt a dezintegráció felé. A reformációval felbomlott a keresztény univerzalizmus, a vallás hosszú ideig a legfőbb identitásképző erőként működött. Nemzetközi konfliktusokat, sőt belső harcokat vívtak a keresztény vallás különböző irányzatainak zászlai alatt. Emberek tömegeit mészárolták le lelkiismereti, vallási hovatarozásuk miatt. Voltak gondolkodók, akik eközben is az európai egység szükségességét fejtették ki. Jean-Louis Vives (1492–1540), Gaspard Spencer (1525–1602), Francois de la Noue (1531–1591) munkái azt jelzik, hogy az európaiság eszméje minden széttöredezettség és ellentét ellenére fennmaradt. A politikai realitás azonban Machiavelli és Jean Bodin elméletei nyomán a fejedelmek dinasztikus hatalmának megerősödése, és e hatalom gyakorlati alkalmazása lett, sokasodó háborúkkal árasztva el a kontinenst.

A XVII–XVIII. században számtalan összecsapás közepette is több tervezet foglalkozott egy új európai renddel, egységes Európával és az annak működését garantáló örökbéke kérdésével. A legátfogóbb terv IV. Henrik francia király miniszterétől, Maximilien de Béthune-től, azaz Sully hercegétől (1559–1641) származott. Sully töprengéseit a kortársak magának a francia uralkodónak tulajdonították, ami ábrándozások helyett a „hivatalos politika” rangjára emelte az ún. „nagy tervet”. Az összeurópai és regionális tanácsok működését magában foglaló elképzelés valójában azonban már a hatalom perifériájára szorult exminiszter utópiája volt, elmékedései a francia külpolitika irányát egyáltalán nem befolyásolták. Az „Európai Tanács” gondolata mellett mindenestre a műben találkozunk először a regionalitás szükségességének problémájával.

Már Jan Hus, később Luther bibliafordításai jelezték a nemzeti sajátosságok fokozatos előtérbe kerülését, melyet a XIX. században a nemzet-té válás időszaka és a nemzetállami törekvések fénykora tetőzött be. A nemzeti ambíciók kibontakozását megelőzően azonban a felvilágosodás korának gondolkodói tekintették feladatuknak az „európai nemzet” sorsa feletti elmékedést.

A korszak kulcsszava a föderáció volt, melynek nemzeti és nemzetek feletti változatára egyaránt, mint a kontinentális béke alapjára tekintet-

tek. Leibnitz⁹⁸ nemzetközi szerződések alapján próbált meg olyan elveket megfogalmazni, melyek alapján az államok – függetlenségük megtartása mellett – képesek volnának érdekeiket összehangolni. Kant az Örök béke című művében⁹⁹ békeszerződések helyett békeszövetségek létrehozását javasolta, a „feudális” monarchiák felszámolását és polgári köztársaságok megteremtését követően pedig föderációt, világköztársaság és világpolgárjog megteremtését proponálta. Európai konföderáció ötletét dédelgette az utópista Saint-Simon is. A nacionalizmus századának nyitánya előtt Jean-Jacques Rousseau a felvilágosodás korának talán legeredetibb gondolkodója jövendölte meg az elkövetkező évtizedek nagy dilemmáját. Rousseau egy korábbi utópikus tervvel¹⁰⁰ kapcsolatban fejtette ki kritikáját. Szerinte a jót, ami hasznos a közösségnek, csak erőszakkal lehet bevezetni, mert a partikuláris érdekekkel szemben áll. „Föderatív szövetségeket forradalmakkal lehet létrehozni, és ezen az alapon vajon ki tudja megmondani, hogy vágyakozzunk-e egy ilyen szövetség után, vagy rettegjünk tőle.”¹⁰¹

Nem sokkal később a francia forradalom a népek testvériségét hirdelve nyitotta meg kapuit a külvilágra, aztán közel negyedszázados forradalmi háborújával, a nemzeti érzelmek felkorbácsolásának legfőbb elindítója lett Európában. A franciákat ugyan határaik mögé, a „korzikai rémet”¹⁰² pedig emigrációba kényszerítették, ám az általuk Európa-szerre elterjesztett nacionalista eszmék mélyen meggyökereztek a kontinens államiban. A XIX. század nemzetközi kapcsolatai előbb a dinasztikus, később pedig a nemzeti ellentétek árnyékában szerveződtek.¹⁰³ A dinasztikus politika évtizedeinek eseményeihez – mint korábban említettem – a Szent Szövetség adta meg a politikai és ideológiai keretet. A különböző nagyhatalmi érdekek összhangjára építő új rendet sok tekintetben az európai együttműködés korai modelljének, illetve előfutárának is tekintik. Megalakulásának körülményei – a hosszú háborút követő békeidőszak kezdetén – a felelősség elve, a problémamegvitás és -kezelés gyakorlata való-

⁹⁸ Leibnitz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) német filozófus, természettudós

⁹⁹ A mű önironikus alcíme: „Ez a felirat egy hollandus fogadósnak a cégtábláján olvasható, amelyre temetőt festettek”

¹⁰⁰ Charles Irénée Castel de Saint-Pierre örökbéke tervezete 1712-ből

¹⁰¹ Idézi: Hahner, 1999. 27.

¹⁰² Bonaparte Napoleon

¹⁰³ A napóleoni háborúk egyben Európa határainak rugalmasságát is bizonyították, hisz a Bonaparte-ellenes koalíciók időszakától kezdve az ortodoxia és az ikonok birodalma, Oroszország – legalábbis hatalompolitikai szempontból – 1917-ig a kontinens szerves és nélkülözhetetlen elemét alkotta.

ban emlékeztetnek az uniós Európa alap gondolataira. A nagyhatalmi politika természetesen az együttműködés sajátosan dinasztikus, a legitimizmus elvére építő változatát próbálta megvalósítani.

A kongresszusi szisztéma mindenesetre az első olyan próbálkozás volt, mely hatalmi szinten kísérelte meg az eltérő érdekeket összehangolni. Metternich tanácsadója és bizalmasa Friedrich von Gentz egyenesen a „vezető államok föderációjáról”, a konfliktusokat kezelő „politikai családról” beszélt Európa ötpólusú rendszerére emlékezve.¹⁰⁴

A XIX. század első felében, sőt később, a nacionalizmus fegyverroppogása közepette is felhangzottak olyan hangok, melyek a kontinens, illetve egy-egy régió demokratikus egységét éltették. Ezek azonban nem a reálpolitika síkján, inkább irodalmi alkotásokban, vagy különböző tervezetek formájában születtek újjá. Francois René de Chateaubriand (1769–1848) és Heinrich Heine (1797–1856) mellett talán Viktor Hugo írásai váltak a legismertebbeké, említhetünk azonban egy bizonyos Vésinet nevű francia ügyvédet, aki a Szent Szövetségi Európa halálos ágya mellett (1847. december 25-én) elhangzott beszédében vázolta fel újra az Európai Egyesült Államok tervét. *„A föderalisták a személyi elv és az autonómia (szubszidiaritás) elve alapján 17. századtól kezdve, évszázadokon keresztül javasolták megoldásaikat a föderalizmussal szemben álló, expanzív és központosító szuverén nemzetállami hatalmi politika ellen, mely világégésekhez vezetett, s a modern technikájú barbárság perspektívájával fenyegetett. Hosszú időnek kellett eltelnie, mire a szuverén nemzetállami és nemzetbirodalmi társadalomszervezésről vallott eszmék téves volta elkezdett tisztázódni, s a személyi elven és az autonómia (szubszidiaritás) elvén alapuló demokratikus föderalista politika tért tudott nyerni az európai államszervezési gyakorlatban.”* [Bóka, 2006]¹⁰⁵

A nacionalizmus és a föderalizmus gondolati összeegyeztetésére az olasz Giuseppe Mazzini tett kísérletet. „Európa legveszélyesebb embere”¹⁰⁶ a „nacionalista népek testvériségé”-ről álmodozott. A nemzetek olyan Európáját vizionálta, melyben nagyjából azonos méretű és súlyú nemzetállamok azonos jogokkal rendelkeznének.

A tervek közül a legérdekesebb épp Közép- és Kelet-Európa sorsához kapcsolódott az 1840-es évek idején. E gondolatok a párizsi Hotel Lambert-ből, a lengyel emigráció ott tartózkodó képviselőjétől, Adam

¹⁰⁴ Idézi: Maller, 2000, 55.

¹⁰⁵ Bóka É.: Európai integráció és a föderalizmus eszméje. In: Európai Tükör 2006/6

¹⁰⁶ Klemens Metternich osztrák kancellár véleménye Mazziniról

Czartoryskitól eredtek. Czartoryski a Habsburg birodalom helyén a románok, magyarok és szlávok által létrehozott konföderációt képzelte el. Az összefogás előfeltétele lett volna azonban a nemzetiségileg sokszínű Magyarország konföderatív átalakítása.¹⁰⁷ A lengyel emigráció ezzel az elképzeléssel elsősorban Lengyelország helyreállítását kívánta megvalósítani. Magyarországon Wesselényi Miklós dolgozott ki föderációs tervet a közép-európai térségre, melyben a Habsburg Birodalom államszövetséggé való átalakítása mellett érvelt.¹⁰⁸ A szerb belügyminiszter, Ilja Garasanin szintén ez idő tájt (1844) készült el azzal a munkájával, melyben a bolgárokat, sőt a cseheket és a szlovákokat is szövetségbe invitáló délszláv egység ötletét fejtette ki. Nem feledkezhetünk meg Kossuth Lajos valamivel később (1851) született „kütahyai” alkotmánytervéről sem, mely a felbomlasztandó Habsburg birodalom területén, a Duna-menti kis népek alkotmányos és demokratikus alapelvekre épülő, később konföderációvá is fejleszthető szövetségének gondolatát tartalmazta. Ezek a nézetek, elképzelések a XIX. század ismert körülményei közepette utópisztikusak voltak, érdemük azonban, hogy a nemzeti korlátozottság, elszigetelődés, blokkosodási folyamatok, ellenségeskedés idején életben tartották a magasabb szintű összefogás gondolatát.

Az ipari forradalom utáni tömegtermelés egyre-másra igényelte a termelést, a cserekapcsolatokat, a polgárok utazásának megkönnyítését, biztonságát. Ez hosszú távon a politikai adminisztrációkat is kényszerítette intézményeik kapcsolatképesé tételére. Az értékesítési szükséglet számos hagyományos intézmény és eljárás széttöréséhez járult hozzá. A merkantilista hagyományokkal való lassú szakítás és a szabad kereskedelem elvének megjelenése, a külső vámok lebontásának gyakorlata, a világtermelésből kinövő világkereskedelem mind a szervesülés irányába mutatott. 1840-től minden szétdarabolódás ellenére egyfajta szervesülés, fokozatos egymáshoz illeszkedés jellemezte az európai államokat. Ez a mintakövetés természetesen nem volt egységesülés – ennek esélye sem volt a valóságban –, de alapjául szolgált annak a XX. századi integrációnak, mely manapság az egyedi sajátosságok megtartását igyekszik ötvözni a közös érdekek tolerálásával.

¹⁰⁷ A föderációt a tagállamok belső önállóságának megtartása, ugyanakkor a szuverenitásukról való részleges lemondás (közös ügyek sora, közös külpolitika) jellemzi, míg a konföderáció legfeljebb a törvényhozások egyesítését jelenti, ahol az egyének is megtartják az egyes tagállamokhoz fűződő állampolgári jogait.

¹⁰⁸ Wesselényi „Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében” címmel 1843-ban jelentette meg gondolatait Lipcsében.

2.2. Integrációs törekvések a XX. században

A háborút lezáró békék elsősorban Kelet-Közép-Európa képét változtatták meg. Az Osztrák–magyar Monarchia romjain létrejött utódállamok a kisállamiság rendszerét stabilizálták a térségben. A változások mellett, hogy az itt élő népek jogos önrendelkezési igényeit szolgálták, számos negatív következménnyel jártak. Az új határok, feldarabolt piacok, erőszakoltan megszakított kommunikációs vonalak szerkezeti torzulásokat idéztek elő a régió gazdasági életében. A kisállamiság a régió legnagyobb erejét, a multikulturális sokszínűséget törte meg. Voltak, akik reálisan ítélték meg a lezajló folyamatokat és elkerülhetetlen, de a távoli jövőben majd megoldódó rosszként tekintettek a kialakult rendszerre. Tomas Garrigue Masaryk cseh filozófus, egyetemi tanár, majd köztársasági elnök „Új Európa” című művében fejtette ki, hogy bár az Európa elaggott birodalmainak romjain megszülető nemzetállamok először nacionalista ambícióikat fogják kiteljesíteni, a nemzetállamiság csupán átmeneti forma lesz Európában, s az országok egy idő után ismét egyesülni fognak. Ezt az egységesülést azonban már nem valamely expanzív birodalom kényszere, hanem saját, józan belátásuk diktálja majd.

A területi viták egyelőre azonban kizárták egy – az egész térségre kiterjedő – együttműködés lehetőségét. A kialakult kooperációk inkább a béke haszonélvezőinek közösségei voltak az előnyök fenntartása érdekében és egy esetleges revízió megakadályozását szolgálták. Ilyen antirevizionista tömb volt az 1920–1921-ben bilaterális alapon megszerveződött ún. Kisantant. A győztes nagyhatalmak háborúban mutatott kohéziója – mint láttuk – hamarosan megszűnt. A veszély elmúltával a társulásban egyre inkább érvényesülésük korlátozóját látták. Az együttműködés formális felbontására ugyan nem került sor, de a húszas években az egyéni nemzeti törekvések kibontakozása következett. Az időszakban beköszöntött gazdasági depresszió szintén a befelé fordulásnak kedvezett, a nyugati demokráciák politikusait is rákényszerítette, hogy saját országaik gazdaságának menedzselésére koncentráljanak. Tovább erősítette a dezintegráció folyamatát Szovjet-Oroszország kiszakadása az európai gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatrendszerből. Ez, az egyelőre csak a Szovjetuniót érintő izoláció a későbbiekben az egész kelet-európai térség nemzeteinek tartós leszakadását eredményezte.

Ezek a változások persze nem jelentették azt, hogy az integráció gondolata eleve ismeretlen vagy idegen lett volna a két világháború közöt-

ti politikai gondolkodástól. Ezt bizonyítja az 1929-ben Aristid Briand nevével fémjelzett Páneurópa-tervezet (Memorandum sur l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne) is. A francia külügyminiszter által felvázolt koncepció újfajta gazdasági és politikai együttműködés kereteit tartalmazta. Lényege egy olyan integráció, amely a vámhatárok és a politikai határok fokozatos lebontását eredményezte volna. Alapja a francia-német közeledés lett volna (Briand a francia sécurité irányzatát képviselte). A Nyugat-, és Kelet-Európa összefogását célzó közeledés elsősorban az Egyesült Államok és a Szovjetunió ellen irányult és természetesen francia dominanciára épített. Sikere egyrészt Németország ellenállásán bukott el (ami kiegészült azzal is, hogy az 1930-as évek elejétől erősödő náci befolyás egyre kevésbé tette vonzó partnerré Németországot egy lehetséges európai társulásban), valamint azon, hogy a nyugati centrum másik hatalmát Nagy-Britanniát ekkor nem a kontinentális kérdések, hanem a gyarmataihoz fűződő viszonyának problémái kötötték le. Az 1931-ben az európai kormányokhoz eljutatott végleges terv ezenkívül azzal is veszített népszerűségéből, hogy a gazdasági helyett egyre inkább a politikai egység körvonalai bontakoztak ki benne. A terv mindenesetre jelzi, hogy az Európát fenyegető veszélyekre egyfajta válaszként az egységesülés is megfogalmazható volt, de a gondolati szintről való továbblépésnek még nem értek meg a feltételei.

A Briand-féle tervek közvetlen kapcsolatban álltak a Coudenhove-Kalergi gróf által kidolgozott, hasonló csengésű „Pán-Európa koncepcióval”. Ennek az elképzelésnek vezérelve és fő motívuma Európa megóvása volt a rá leselkedő veszélyektől. Mint láttuk, Európa korai egység-elképzeléseinek születését szinte mindig valamilyen külső veszély tudata ösztönözte. A XX. század elején is baljós jelek, talán minden addigi fenyegetést felülmúló veszélyek tartották izgalomban a „vén kontinens” gondolkodóit. A felismerés, hogy Európa visszaszorulóban van, a lecsúszás, erőtlenség érzése sokkal drasztikusabbá vált Európa első nagy modern kori polgárháborúját követően. A labilis gazdasági és politikai rendszer kontrasztjaként sokan tekintettek féltékenységgel vegyes félelemmel az Egyesült Államok fiatalos dinamizmusára, egységes piacára, földrajzi védettségére. A feldarabolt piacok, szétszakított kommunikációs vonalak, autarkiás elzárkózás európai valósága állt szemben az integrált, kontinentális méretű gazdasági térbeli és politikai egység megtestesült amerikai álmával. Sokan rettegtek a gondolattól, hogy Európa belátható időn belül az USA gyarmatává válik. E XX. századi

„Nagy félelem” volt a két háború közötti legjelentősebb és legnagyobb hatást kiváltó egységtörekvés, a Páneurópai-mozgalom elindítója.

A gondolat szülőatyja, Richard Coudenhove-Kalergi elképesztő problémaérzékenységgel látott hozzá Versailles után fél évvel, egy olyan koncepció kidolgozásához, mely a német–francia megbékélésen alapult. Kalergi szerint Európa számára elérkezett a sorsdöntő pillanat (Schicksalstunde), amikor történelmileg kialakult szerepét elveszítheti. A kontinens jövőjét fenyegető egyik fő veszedelem, hogy ellenséges nemzetek marta-lékává válik. Ezt a következő európai háború rémképe idézte föl benne. Úgy látta, hogy ez az összecsapás hatásmechanizmusában, következményeit tekintve úgy fog aránylani a „Nagy Háborúhoz”¹⁰⁹, mint az, az 1871-es francia–német konfliktushoz.

A másik, Európát fenyegető csapás, a bolsevizmus, mely szükségesé teszi a keleti határok védelmét és Oroszország karanténba zárását. Az ideológiai, politikai és gazdasági fenyegetés kivédése érdekében – mondta Kalergi – óriási szükség lenne az egymással marakodó államokból álló, vámhatárokkal szabdalt Európa összefogására. Ennek hatékony eszközt mindenekelőtt egy kölcsönös megnehtámadási szerződéseken alapuló nemzetközi rendszer létrehozásában látta. Erre épülhetne az a szervezet, mely magában foglalná az európai döntőbírást, közös véderőt és megvalósítaná a vámhatárok lebontását – szövegezte a szerző javaslata.

Kalergi kontinentális Pán-egységeket gondolkodott. Elképzelése szerint egy „európai nemzetnek” kell kialakulnia, amely integrálja a kontinens három legfontosabb régióját: a latin nyugat (Franciaország, Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország), a germán közép (Németország, Hollandia, Dánia, Svédország, Norvégia) és a túlnyomóan szláv kelet (Finnország, Balti államok, Kisantant, Magyarország és a Balkán) térségeit. (A terv egyébként nem számolt Nagy-Britanniával és Oroszországgal, elsősorban Európán kívüli összefonódásaik miatt.)

Kalergi 1923-ban Európa-szerte szétküldte memorandumát, jó taktikai érzéssel belépési nyilatkozatot is mellékelve az egyes példányokhoz. Egy évre rá, egy német mágnás, Max Warburg támogatásával elindíhatta Páneurópa című folyóiratát, 1926-ban pedig Bécsben irodát is nyitott. Ugyanebben az évben, ezer taggal elindult útján a mozgalom is, Páneurópai Unió néven. A biztató és lendületes kezdet után a kérdés csupán az volt: milyen fogadtatásban részesül a kezdeményezés az európai és az Eu-

¹⁰⁹ Az I. Világháború

rópán kívüli kormányok körében. Ez utóbbiak közül természetesen az USA magatartása volt a legdöntőbb.

Washington izolacionistáinak nem volt ellenére, hogy Európa megoldja saját problémáit, az internacionalisták pedig úgy gondolkodtak, amennyiben a Páneurópa megalakul, az Egyesült Államoknak nem kell félnie az európai expanziótól. Kalergi elengedhetetlennek tartotta a brit támogatás megszerzését. Tudta ugyan, hogy London birodalmi politikája miatt nem túlzottan érdekelt a kontinentális pán-mozgalom létrehozásában, de fontosnak tartotta, hogy tervei ne ütközzenek az angol érdekekkel. Jelszava úgy szólt: „Angliával, ha lehet, Anglia nélkül, ha muszáj, Anglia ellenére soha.”

A közelebről érintett országok közül a mozgalomnak kezdetben helyet adó Ausztria – Karl Renner kancellárral az élen – támogatásáról biztosította Kalergit, csakúgy, mint a német Reichstag elnöke, Paul Loebe. Német politikai körök szimpátiája ugyan bizonyos veszélyt is magában rejtett, hisz féltő volt, hogy a terv emiatt nem kapja meg a nagyon kívánatos francia támogatást. Kalergi aggodalmait azonban a cseh külügyminiszter, Edvard Benes segítette eloszlatni, aki kapcsolatainak felhasználásával igyekezett felkarolni a kezdeményezést. Nem utolsósorban ennek volt, köszönhető, hogy Herriot francia köztársasági elnök belépett a Páneurópa-mozgalomba, 1929-ben pedig Briand is személyesen ismerhette meg a gróf elképzeléseit, melyek az ő támogatásával kerültek aztán diplomáciai fórumok elé.

1930-ban a Népszövetség is napirendjére tűzte a kérdést, de a nemzetközi gazdasági és politikai klíma már nem volt alkalmas az ügy kivitelezésére. A fő támogatók halála (Briand 1931-ben, a téma iránt szimpátiát mutató Stresemann 1930-ban halt meg), a gazdasági válság és az 1930-as évek politikai változásai, a nácik megerősödése csökkentette, majd végleg levette a napirendről a kérdést.

Hitler hatalomra kerülése elejét vette mindenfajta német–francia együttműködésnek. A későbbi kancellár pedig még 1928-ban, a *Zweites Buch* írásakor egyértelműen kifejtette a véleményét a pán-mozgalmakról. Elitista alapon kérte ki magának, hogy nagy kultúrnépek, „jött-ment, keverék, fattyúnépekkel” alkossanak egy közösséget, ami amellet, hogy gyerekes fantáziaszülemény, elkorcsosítja („elniggeresíti”) a felsőbbrendű árja fajokat. Németországban be is tiltották a mozgalmat, mely egy ideig még működött Ausztriában, de az 1938-ban bekövetkezett Anschluss miatt Kalerginek onnan is távoznia kellett. Bécsset követte Prága, melyre azon-

ban rövidesen a császárvároshoz hasonló sors várt. A mozgalom innen Párizsba vonult vissza, ahol 1940-ben Hitler ismét „utolérte”, így végül – a sors iróniájaként – nem maradt más menedék, mint az Egyesült Államok, mely ellen Kalergi tervei annak idején megfogalmazódtak, s amelynek bizonyos körei (Dulles későbbi külügyminiszter, Bright szenátor) a második világháború után, mégis pártfogásukba vették az európai egységterveket.

A kontinensen a Kalergi által mozgalommá fejlesztett Európa-elképzelések egyelőre egyre utópisztikusabbá váltak, de a háború utáni korszak újra kezdte felvetni az integráció problémáját, akkor viszont már az egysülés állami szintű koordinációja mellett.

A parlamentáris demokrácia hanyatlása, a különböző (fasiszta, náci, bolsevik) diktatúrák, totalitárius és autoriter rendszerek berendezkedése a kontinensen természetesen nem önkéntes társulásoknak, hanem az expanzív törekvéseknek adott táptalajt. José Ortega y Gasset spanyol író, „A tömegek lázadása” című művében az arctalanná vált tömegek öntudatra ébresztése és a diktátorok elűzése mellett tett hitet. Szerinte a nagy nemzetállamok létrejötte óta nem volt olyan cél, mely az embereket lelkesíteni tudta volna. Egy új európai eszme azonban ismét közös célok elé állíthatná őket.

2.3. Egyéb integrációs elképzelések a két háború között

Az első világháború és a békék konfliktusai nem csak az összeurópai integráció, hanem – ha szűk körben is – a kontinentálisnál kisebb méretű összefogás gondolatát is megteremtették. A feszültségek regionális integráció keretében való megoldása nem volt új keletű ötlet, hasonló javaslatok gondolati síkon a XIX. század közepétől – mint láttuk – többször felbukkantak.¹¹⁰ Ezek az álomszövegetések azonban a mindenkori politikai gondolkodás mellékáramlatainak termékei voltak. A megosztott és erőszakoltan szétszakított köztes európai térségben a publicisztika szintjén a két háború között is születtek különféle horizontális (Duna-menti unió, osztrák–magyar összefogás) és vertikális (a Balkántól a Baltikumig terjedő) projektek, melyek azonban az akkor érvényes politikai, külpolitikai helyzetben nem számíthattak érdemi támogatásra.

¹¹⁰ A különböző politikusok (magyar részről Wesselényi, Teleki, Kossuth, Klapka) föderatív megoldásait akkor fogalmazták meg, amikor már a hatalom periferiáján, marginális helyzetben gyakorlati lépéseket nem tudtak tenni terveik megvalósítása érdekében.

A gazdasági válság idején piackrízissel küszködő európai államok az 1930-as évek elején azonban újra felvetették több regionális összefogás gondolatát. Ezek a tervek pedig már nem csupán a közgazdászokat, publicistákat és szépirokat, hanem a politikusokat is megmozgatták. A korábban már említett kisantant államai politikai bázisú kooperációjukat igyekeztek gazdasági kapcsolataik szorosabbra fűzésével újraformálni. A kísérlet elsősorban Csehszlovákia agrárérdekei miatt azonban nem vezetett eredményre.

1930–1931-ben az olasz kormány részéről Ignazio Brocchi vetette fel egy gazdasági indíttatású olasz–osztrák–magyar együttműködés tervét, mely a magyar ipari érdekek védelme és különösen a rivális német koncepciók miatt többszöri újrapróbálkozás ellenére zátonyra futott. E német elképzelések középpontjában a Duna-medence országaival bilaterális alapon megkötendő egyezmények álltak. Németországnak a térségben megerősödő befolyása ekkor ugyan még csak embrionális állapotban volt, de a feléje tett határozott lépések az 1931-ben meghirdetett német–osztrák vámunióban kezdtek körvonalazódni. A nyugat – elsősorban Franciaország – nyugtalanságát kiváltó lépés egyes német körök szerint egy regionális vámunió kiinduló lépése lett volna, a két ország kormánya azonban rövidesen ejtette a vámközösség tervét.

A német integrációs elképzelések természetesen a korszak irodalmából sem hiányoztak. Megemlíthetjük itt a Friedrich Naumann által még 1915-ben kidolgozott Mitteleuropa-tervet, amely Közép-Európát mint testvéri földet, védelmi szövetséget és gazdasági térséget fogta volna egybe. A Németország és Ausztria–Magyarország vámuniójára épülő projektum valójában a német nagyhatalmi státusz megőrzését célozta.

Hasonló – vámuniós – elképzelések a két háború közötti német külpolitikai programban is szerepeltek. Az 1931-es próbálkozás egyes német körök szerint egy regionális vámunió kezdetét jelentette volna, a német kormány azonban rövidesen ejtette a vámközösség tervét.¹¹¹ A német előrenyomulás Közép-Európában aktivizálta a befolyását féltő francia külpolitikát, melynek részeként André Tardieu miniszterelnök 1932-ben egy lengyel–csehszlovák–magyar–román–jugoszláv–osztrák együttműködés kereteit igyekezett felvázolni. Mint annyi más próbálkozás, úgy rövidesen

¹¹¹ Uo. 332–335. o.: A német integrációs elképzelések a téma irodalmából korábban sem hiányoztak. Megemlíthetjük itt például a Friedrich Naumann által kidolgozott Mitteleuropa-tervet, amely Közép-Európát mint testvéri földet, védelmi szövetséget és gazdasági térséget fogta volna egybe.

ez is kudarcot vallott, hiszen a francia hatalmi törekvéseket még mindig fenntartásokkal figyelő Anglia, a térséget megszervezni kívánó Németország és a Duna-medence iránt hagyományosan érdeklődő Olaszország alig egy hónappal születése után levetette a napirendről.¹¹²

Az 1929-es válság kapcsán hatalmas mennyiségű, a világgazdasági együttműködés lehetőségeit kereső mű született. Az integrációs tervek dömpingjére jellemző, hogy egyedül a „Revue des Vivants” című francia lap fenti témájú pályázatára kb. 500 javaslat érkezett.

A válság, a szélsőségek megerősödése, a háborús készülődés, majd a világháború többeket készített a kialakult helyzet okainak elemzésére. Ezek egy része a szociális igazságosság megteremtése mellett a kontinentális együttműködésben látta a hasonló történelmi helyzetek elkerülésének egyetlen esélyét. Közülük egyet emelünk ki: Leon Blum volt francia kormányfő az amerikai és a svájci rendszereket ajánlotta kortársai figyelmébe, ahol az instabilitás helyett erős végrehajtó hatalom állja útját a szélsőségeknek úgy, hogy közben megfelelő fékek és ellensúlyok akadályozzák meg a hatalommal való visszaélést. Blum a politikai rendszerek működésének elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a központi szervek – túlterheltségük okán – már nem képesek a problémák megoldására, ezért szükség van az államok decentralizálására.

A különböző cikkekben, tanulmányokban, memorandumokban megfogalmazott tervek sokasága azonban az akkori politikai realitások közepette csupán elképzelés maradt. A papírra vetett ötletek papíron is maradtak, ám a széttartás erőinek érvényesülése ellenére is megfordíthatatlan folyamatok indultak el az európai államok kapcsolat- és kölcsönhatás-rendszerében. E folyamatok lényege nem az egységesülés, hanem a kultúrák sokszínűségének fenntartása melletti szerves egymáshoz illeszkedés. A Nyugat politikai, jogi, kulturális intézményrendszere, termelési struktúrája fokozatosan – minden megtorpanás ellenére is – kiterjedt a kontinens északi és déli területeire, valamint Kelet-Európára.

A történész Glatz Ferenc megfogalmazása szerint: „Európa első integrációs hulláma nem egységes európai szuperállamot készített elő, hanem egy intézményeit egymáshoz simító igazgatási rendszert. Amelyben a táji (regionális)–nemzeti–felekezeti–szokásrendi hagyományok továbbéltek.”

Az egységesüléshez alapot kínált Nyugat-Európa hagyományos multikulturális jellege is, amely bár messze elmaradt az Egyesült Államokétól,

¹¹² Ormos–Majoros, 1998, 338. o.

mégis mintákat kínálhatott az eltérő hagyományokkal rendelkező szociális csoportok integrálására (jó példája ennek a franciaországi kulturális sokszínűség, a volt gyarmati lakosság jelenléte az egykori anyaországban).

2.4. A második világháború után

A második világháború után egyre több mérvadó politikus látta be, hogy a kontinens problémái megoldásának és újabb konfliktusok elkerülésének leghatékonyabb módja a szorosabb együttműködés. A háború utáni hónapok nagy kérdései – a német probléma, a szovjet veszély, a bipoláris rivalizálás, az Egyesült Államok viszonya Európához – mind-mind olyan konklúziók levonásához vezettek, melyek valamiféle egységes Európa képét vázolták fel a jövőre. A későbbi gyakorlat egyszersmind azonban azt is bebizonyította, hogy az európai egységről szőtt idealista – föderatív típusú integrációt dédélgető – álmok helyett a kevésbé magasztos, ám racionalistább funkcionális egységesülés vezet megoldásra. A háború vége felé David Mitrany a feladatok szerinti (funkcionális) együttműködés sikerétől várta a jóléten és a nemzetállami kereteken túllépő, korlátozott versengésen alapuló nemzetközi rend felépülését. A háború után azonban először a hagyományosnak mondható föderalista jellegű kezdeményezések születtek újjá.

Konrad Adenauer a német CDU¹¹³ pártelnöke, későbbi kancellár egy, a németeket is magában foglaló Európai Egyesült Államok létrehozásában látta a legfőbb garanciát újabb háború és persze a Németországot feldaraboló ún. karthágói béke (1946. március 24.) elkerülésére. Winston Churchill volt brit miniszterelnök többször is állást foglalt Európa háború utáni helyzetéről. Egyes források szerint a hidegháború kezdeteként is számon tartott ún. „fultoni beszéd”-ében: *"Sötét idők köszönhetnek ránk újból. A kőkorszak térhet vissza a tudomány fénylő szárnyain, és az, ami mérhetetlen anyagi áldást hozhat az emberiségnek, teljes pusztulást is okozhat. Árnyék borult a szövetséges győzelem korábban oly fényes színtereire. Az I. világháborút befejező békével határtalan bizalom uralkodott, és azt hitték, hogy nem lesz többé háború. Én most nem érzem ezt a bizalmat [...] A Balti-tenger melletti Stettintől az Adriai-tenger melletti Triesztig egy vasfüggöny húzódik végig a kontinensen. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa államainak valamennyi fővárosa. E hatalmas kommunista birodalom és oligarchia ambíciói messze túlszárnyalják a cári*

¹¹³ Kereszténydemokrata Unió

idők álmait." A zürichi egyetemen az európai egységről tartott beszédében pedig a Szovjetunió nyomásával indokolta Nyugat-Európa egyesítésének szükségességét 1946. szeptember 9-én. A legendás Charles de Gaulle¹¹⁴, 1947 júniusában szintén a kommunista veszéllyel szemben fogalmazta meg egy nagy és virágzó, gazdasági, társadalmi és kulturális egységet alkotó Európa elképzelését. Nála az „egységes rendszerbe szerveződő Európa”¹¹⁵ a szuperhatalmi szembenállás kiegyensúlyozó tényezőjeként is megjelent.

A megszólalók szinte valamennyien nagy súlyú, de kormányzati pozíciójuktól éppen megvált (Churchill, de Gaulle), vagy arra még csak készülő (Adenauer) politikusok voltak. Nyilatkozataikat a hivatalos kormányok erős fenntartásokkal fogadták, az elhangzott gondolatok mégis széles körben rezonáltak és előkészítették a nemzetközi közvéleményt az integrációs kérdések felvetésére.

A háborús időszak kényszerű hallgatása után újjáéledtek az egységet hirdető társadalmi szervezetek (pl. a Kalergi-féle mozgalom), melyek föderalista akcióprogramot dolgoztak ki¹¹⁶, és újabb mozgalmakat indítottak útjukra.¹¹⁷ A különféle társadalmi kezdeményezésekkel párhuzamosan a pártok is megmozdultak. 1947-ben az európai kereszténypártok, röviddel utánuk pedig a szociáldemokraták léptek kapcsolatba egymással. Az év júliusában megalakult az európai Interparlamentáris Unió, mely később „Európai Mozgalom Interparlamentáris Tanácsa” (1950) néven folytatta munkáját. A háború után főleg konzervatív politikusok szájából hangzottak el olyan vélemények, miszerint a kommunista veszéllyel szembeni egyik lehetséges védekezés az integráció. E gondolat legmarkánsabb megfogalmazása Winston Churchill nevéhez fűződik, aki a már említett, 1946. szeptember 19-én, Zürichben elhangzott ún. Európa-beszédében vázolta fel elképzeléseit. Az „Egyesült Európa” létrehozásának Churchill-féle változatában persze tükröződött az angol pozíciók védelmének kívánsága az egyre erőteljesebben érvényesülő USA befolyással szemben.

¹¹⁴ Gaulle, Charles de (1890–1970) a második világháborús francia ellenállás tábarnoka, kormányfő (1944–1946, 1958) köztársasági elnök 1958. december 21-től 1969-ig.

¹¹⁵ A megfogalmazás homályossága is utal rá, hogy de Gaulle-nak nem voltak határozott elképzelései a gyakorlati kivitelezésről, annyi bizonyos azonban, hogy elképzelései a vesztesek integrálását is tartalmazták

¹¹⁶ European Union of Federalist – 1946

¹¹⁷ European Movement – International Committee of the Movement for European Unity – 1947/48.

Ez a mozzanat (tágabban értelmezve) más – a később formálódó együttműködésben Angliánál fontosabb szerepet játszó – országok vezető köreinek Európa-képét is alakította. Ezek a XIX. századi világhatalmi súlyvesztés, majd a két világháború pusztításai nyomán lassan már „európai szerepét” is elvesztő öreg kontinens régi pozícióinak visszaszerzésére is lehetőséget láttak az integráció megteremtésével. (Az egységesülés útjára lépett Európát a Nixon-adminisztráció alatt a külügyekért felelős Henry Kissingernek köszönhetően az amerikai biztonságpolitika a pentagonális világrend egyik szereplőjeként, már ismét egyensúlyi tényezőnek ismerte el.)

1947-ben a bipoláris rend gazdasági dimenziójaként került sor a Marshall-terv meghirdetésére. Az USA által kínált gazdasági segélyprogram a válságokkal szemben ellenállóbb és az osztályharca kevésbé fogékony társadalmak megteremtését célozta, természetesen az Egyesült Államok globális stratégiai elképzeléseibe illeszkedő Open Doors politika jegyében. A projektet – ellentétben a két háború közötti próbálkozásokkal – nem egyedi, nemzeti csomagtervek, hanem multilaterális keretek között, a kereskedelmi korlátok leépítésével, a szuverenitás részbeni feladásával kívánták megvalósítani. Washingtoni elképzelések szerint ezzel Európa (illetve annak nyugati fele) elindulhatott volna az integráció felé. A program lebonyolítására megszervezett OEEC valóban az első gazdasági alakulat, mely a bilaterális kereteken túllépve vázolta föl a kontinens gazdasági fejlődésének kérdéseit. Az amerikai vezetés hajlamos volt egyfajta „föderációs kormányként tekinteni az intézményre, mely azonban a tagok eltérő fejlettsége és kultúrája (Olaszország és Svédország, Törökország és Nagy Britannia, vagy Holland Indonézia) valamint amiatt, hogy a koordinálást követően a segélyek további felhasználása már teljesen a nemzeti kormányok hatáskörébe került, nem válhatott integráció alapintézményévé. A szervezet ráadásul nem adott választ a kontinens biztonságpolitikai problémáira.

Az egység megvalósulásának fontos lépése – nem sokkal az OEEC megalakulása után – a hágai Európa Kongresszus összehívása volt 1948 májusában. A résztvevők itt már olyan gazdasági és politikai unió létrehozását szorgalmazták, melynek tagjai kölcsönösen lemondának szuverenitásuk egy részéről, illetve ezeket a szuverenitásokat egymáshoz igazítanák. Ennek az elhatározásnak a nyomán jött létre 1949-ben a strasbourg-i székhelyű Európa Tanács, amely szervei révén (Miniszterek Bizottsága, Parlamenti Közgyűlés), egyhangú döntés esetén ajánlásokat fogalmazhat

meg, illetve gazdasági, kulturális, szociális, tudományos, törvénykezési és közigazgatási ügyekben megállapodásokat köthet.

Az igazi áttörést mégis az úgynevezett Schuman-terv (előterjesztője, Robert Schuman akkori francia külügyminiszter nyomán) átadása jelentette a német kormánynak 1950-ben. A Quai d'Orsay szakított a francia–német konfliktusra rímelő hagyományos nemzeti, „grandeur” nyelvezettel és a *racionális tervezés és gazdaságok egységesítése* „hívószavakkal” közelített a számára még mindig veszélyes német-kérdés megoldásához. A terv kidolgozásában gazdasági és politikai motivációk egyaránt fontos szerepet játszottak. A fő politikai cél a háborúban vesztes Németország és a győztes Franciaország megbékéltetése, a politikai feszültség megszüntetése a két ország gazdaságának egymásra utalásával. Az elképzelés lényege a szén- és acéltermelés ágazati integrációjának közös felügyelet alatti megvalósítása. Az 1951-es Párizsi Szerződéssel létrejövő Európai Szén- és Acélközösséghez (ECSC¹¹⁸ vagy ESZAK, más néven Montánunió) az előbb említett Németországon és Franciaországon kívül még Olaszország és a Benelux-államok is csatlakoztak. A szervezet vezető testülete a szupranacionális Főhatóság lett, melynek élére az ötlet eredeti kitalálóját, Jean Monnet¹¹⁹ francia politikust választották. (A Schuman terv az ún. Monnet módszeren alapult, melynek lényege *„a föderalizmus funkcionálizmussal való szövetkezése: az államok közötti gazdasági ágazati funkcionális együttműködés nemzetek feletti föderalista intézmények kereteiben való szervezése. Ez láncreakciót idéz elő, és a nemzetek feletti együttműködéshez más ágazatok, más területek, és egyre több ország kapcsolódik. Mindezzel párhuzamosan fokozatosan kialakulnak az európai föderáció intézményei a reális asszociatív szövetségi politika szükségletei szerint.”* [Bóka, 2006]¹²⁰)

Az igen erős amerikai befolyás ellensúlyozására egy általános gazdasági tömörülés – integráció – bizonyult a legalkalmasabbnak. Ugyanez a hat ország 1956. május 29-én Spaak belga politikus vezetésével jelentést készített egy másik lehetséges gazdasági unióról, melyhez az atomenergia békés felhasználására törekvő együttműködés gondolata is társult *Euratom* néven.

Az úgynevezett HATOK (Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, NSZK és Olaszország) 1957. március 25-én írták alá a *Római*

¹¹⁸ European Coal and Steel Community

¹¹⁹ Monnet, Jean (1888–1979) francia közgazdász, 1952–1955 között az ECSC elnöke.

¹²⁰ Bóka É.: Európai integráció és a föderalizmus eszméje. In: Európai Tükör 2006/6

Szerződést, melynek alapján jött létre az *Európai Gazdasági Közösség – EGK (European Economic Community – EEC)*. Nyugat-Európa gazdasági helyreállítása után az egyes országok abban tehát egyetértettek, hogy elsősorban az USA gazdasági fölénye, másrészt a felgyorsult fejlődés követelménye miatt célszerű az egyes államok összefogása, a nemzetállamok együttes fellépése, és ez egyben a béke megőrzésének is a záloga. A szorosabb együttműködést azonban másként képzelte el Nagy-Britannia, és ismét más utat javasolt Franciaország.

Az integrációs formák közül Nagy-Britannia (hivatalos nevén Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság, a továbbiakban röviden Nagy-Britannia) inkább a szabadkereskedelmi társulás, míg Franciaország a szorosabb integráció, a vámunió mellett szállt síkra. Mindkét országot természetesen saját érdekei befolyásolták a javaslatlételben. *Nagy-Britannia* azért érvelt a lazább, tulajdonképpen az OEEC kereteiben megvalósuló együttműködés mellett, mert csak az ipari termékek szabad áramlásában volt érdekelt, a mezőgazdasági termékekében nem. A Nemzetközösséggel kialakult kapcsolatai így folytatódhattak volna érintetlenül, ugyanakkor a nyugat-európai piacon is bennmaradhatott volna.

Az északi országok Nagy-Britannia vezetésével a kormányközi integrációt, a lazább összefogást tartották helyesnek és az angol hatás hat további államra terjedt ki. (1956–1958 során folytattak ugyan eredménytelen tárgyalásokat az angliai és az EGK kereskedelem liberalizálásáról, de ez – főként Franciaország ellenállásán – megbukott.) Ez vezetett oda, hogy 1959 júniusában Saltsjobaden városában aláírták azt a szerződést, melynek következménye lett 1960-ban a *Stockholmi Megállapodás*. Résztvevői, akik tehát az EFTA megalapítói a HETEK: *Ausztria, Dánia, Nagy-Britannia, Norvégia, Portugália, Svájc és Svédország* voltak. A cél: ipari termékek szabad kereskedelme, melyet 10 éven belül, 1970-re terveztek megvalósítani. A lazább együttműködésből fakad, hogy az EFTA intézményei a felügyeletet ellátják, de az egyes nemzetek önálló kereskedelempolitikája megmarad.

Az EFTA Tanács tehát felügyeli az EFTA működését, s minden ország egyetlen szavazattal rendelkezik. A Tanács határozatait egyhangúan hozza, ritka kivétel, amikor többségi döntés születik. Különböző más testületeket is hoztak létre az idők során, ilyen például az 1960-ban létesített Konzultatív Bizottság, vagy az 1977-ben alkotott Parlamenti Tagok Bizottsága. A Titkárság székhelye Genf, szerény adminisztrációval működik, kb. 100 alkalmazottat foglalkoztat. Információkat nyújt, konzultációkat

szervez, minden helyzetben segíti a tagállamokat döntéseik meghozatalában. Az EFTA lényegéből fakad, hogy nincs bírósága, a Tanács foglalkozik az egyes vitás kérdésekkel.

- Kevésbé ismert, hogy már 1966-ban, tehát az EGK-énál is korábban és a tervezett saját időpontnál is hamarabb megvalósult az ipari termékek szabadkereskedelme. Ezzel azonban meg is valósították az alapító szerződés lényegét. Nem tűztek ki messze vezető célokat, mint az EGK.
- 1970-ben sor került az első kibővülésre Izlanddal, majd Finnország lett tag 1986-ban, illetve Lichtenstein is csatlakozott.

Kevésbé tekinthető sikeresnek az EGK-val való kapcsolatok rendezése, mely végül is nem főként a két integráció közötti viszony kiépítésével, hanem az EFTA-tagoknak a másik integrációba való átlépésével valósult meg. Az első hullámban, 1973-ban eredetileg az EFTA-ból három ország lépett volna be az EGK-ba, de a norvég népszavazás elutasító magatartása miatt, csak kettő: Dánia és Nagy-Britannia csatlakozott az EGK-hoz. 1986-ban Portugália vált ki az EFTA-ból, 1995-ben pedig Svédország, Finnország és Ausztria. Az úgynevezett „maradék” EFTA országok sem méret, sem népesség, sem egyéb szempontból nem meghatározóak, kétségtelen, hogy *Norvégia*, *Svájc* valamint *Izland* gazdagsága oka lehetett a távolmaradásnak, a kis *Lichtenstein* pedig nem számottevő tényező.

Mivel a két integráció már 1972–1977 között ipari termékekre vonatkozó szabadkereskedelmi megállapodást kötött, a kereskedelmi kapcsolatok igen jelentősen bővültek, így – többek között ezért is –, 1984-ben a Luxemburgi Tanácskozáson már felvetődött az Európai Gazdasági Térség (*European Economic Area – EEA*) gondolata. 1989-ben hivatalosan is meghirdették az EGT megkezdését, lényegileg a két integráció közötti kapcsolatokban a négy szabadságfok (árak, tőkék, szolgáltatások és emberek szabad áramlása) teljesítését jelentette. Az EFTA országok közül azonban Svájc népszavazással ellenáll az EGT-nek, bár hivatalosan 1994. január 1. óta működik az Európai Gazdasági Térség.

Itt érdemes néhány szóval megemlékezni az *Északi Tanácsról*. A XX. században több kísérlet történt az észak-európai államok közötti kapcsolatok szorosabbra fűzésére. Már 1907-ben létrehoztak egy Észak Parlamentközi Uniót (*Nordic Inter-Parliamentary Union*), 1939-ben pedig négy állam közösen deklarálta a semlegességet: Dánia, Finnország, Norvégia és Svédország. A II. Világháború után feléledtek a kísérletek az északi együttműködésre, melyhez a háttérben többek között a Marshall-segély is

szolgáltatta. 1947-ben Északi Vámunió (*Nordic Customs Union*), 1948-ban Északi Védelmi Unió (*Nordic Defense Union*) létrehozásával próbálkoztak sikertelenül.

Az 1949-ben létrehozott Európai Tanács (*Council of Europe*) modellként szolgált, és így 1952-ben létrehozták az *Északi Tanácsot* (*Nordic Council*). Az Északi Tanács tulajdonképpen a kormányok és a parlamentek közötti konzultatív intézmény, melynek választott tagjai és a kormányok képviselői alkotják a tagságát. Elnökségét a Tanács választja, Titkárságát és a Miniszteri Tanácsot 1972-ben hozták létre. Eredményei közül említésre méltó, hogy *már 1958-ban teljes útleveél uniót hoztak létre*, 1966-ban alapították meg az Északi Kulturális Alapot, s az Északi Tanácsnak köszönhető, hogy a Skandináv térségben azonos emberjogi intézmények vannak érvényben.

Franciaországot érthetően a közös mezőgazdasági politikában való részvétel irányította a vámuniós javaslatban, s még egy politikai szempont is: az „ösi ellenfél”, az NSZK gazdaságilag nem tűnt behozhatónak, de így nyílt lehetősége Franciaországnak a politikai vezető szerep megszerzésére. A politikai vezető szerepet az integráció életében számos nagy francia politikus igazolta is.

Walter *Hallstein*, a Bizottság első és hosszú ideig (1958–1967) tiszten lévő elnöke dolgozta ki az EGK jogi koncepcióját, melynek lényege, hogy bár a tagállamok megmaradnak szuverén államoknak, bizonyos jogokat a *Közösségre* ruháznak át. A Római Szerződés maga is előírja a leg-tökéletesebb integrációs forma elérésének szükségességét, tehát a jogát ruházás folyamata tart mindaddig, amíg a Közösség nem rendelkezik az összes jogokkal, vagy legalábbis a jogok többségével és ez már a föderatív, szövetségi állam.

A Római Szerződés főbb pontjai:

1. Vámunió;
2. Közös politikák;
3. Négy szabadságfok megteremtése: áruk–szolgáltatások–tőke–emberek szabad áramlása;
4. A közösség bővülésének lehetősége;
5. A leg-tökéletesebb integrációs forma elérése.

1995 januárjában az Európai Unió az integráció mélyítési folyamatát kezdte meg, melynek legutóbbi állomása 2007. január 1-én 2 új tagállam csatlakozásával következett be. Pár éven belül ismét bővíülhet az „európai család”, hiszen, Horvátország és Törökország is jó úton halad a csatlako-

zási tárgyalásokkal. A tervek szerint létrejöhet az egységes Európa, ahol az emberek és áruk, a tőke, a szolgáltatások egyaránt úgy viselkednek már, mintha egyetlen nagy állam, mégpedig szövetségi állam létezne Európában.

Az EGK, később EK, jelenleg (1993 novemberétől) *Európai Unió* jelenlegi tagjai a következők: Ausztria, Belgium, Bulgária, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svédország, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Lettország, Litvánia, Észtország, Málta és Ciprus (27 állam).

A Római Szerződésben világosan, mai szemmel nézve is rendkívüli előrelátással rögzítették az integráció céljait, feladatait, a kibővülés és elmélyülés tényét és feltételeit.

Kérdés persze, hogy 2013-ra (az aktuális költségvetési ciklus vége) a mai 27 állam helyett hány tagországról beszélünk majd, képesek-e mindnyájan a Római Szerződés pontjait megvalósítani, milyen gazdasági–pénzügyi és nem utolsósorban politikai akadályai lehetnek ennek? Arra kell választ keresnünk, hogy az „álmaink” Európai Uniója (lásd borítófotó: Sagrada Familia – A Szent Család temploma Barcelonában évtizedek óta épül Gaudi tervei alapján, és ki tudja mikorra épül fel, ha felépül valaha?) ugyanaz az integráció lesz-e, mint amilyenek ma ismerjük.

3. Az Európai Unió legfontosabb közösségi politikái

3.1. Közös mezőgazdasági politika

Mind a retorikában, mind pedig a gyakorlatban fokozatosan teret kapott a természeti környezetet, általában a vidéki értékeket felkaroló, *többfunkciós, fenntartható mezőgazdaság* gondolata, illetve az ezt támogató agrárpolitikai eszközrendszer.⁵⁷

Az EU-országokban az agrártermelésnek nemcsak a végtermék-előállítás a célja, hanem a vidék arculatának megőrzése, a vidéki közösségek fenntartása és a környezeti javak előállítása. E szerepet korábban a *mezőgazdaság "kettős hivatása"*-nak nevezték, az utóbbi évtizedben azonban a *"multifunkcionális mezőgazdaság"* az *európai mezőgazdasági modell* központi tényezőjévé vált.⁵⁸

Az EGK létrehozásakor főként a mezőgazdaságban érdekelt Franciaország nyomására határozták el a *közös agrárrendtartást (Common Agricultural Policy – CAP)*. A Közös Agrárpolitika (CAP) évtizedek óta formálja az európai mezőgazdasági termelők, élelmiszer-feldolgozók, a kereskedők, valamint a fogyasztók mindennapjait. Lehetővé tette az európai mezőgazdaság számára, hogy működőképes maradjon, termelékenysége fokozódjon. A fogyasztók részére biztosította a megfelelő színvonalú élelmiszer-ellátást, az árak stabilitását.

A CAP keretében az EU részletesen szabályozza a mezőgazdasági termelést, az élelmiszer-előállítást, a termékek forgalmazását, a piacokat. A termelők kötelesek a szabályokat pontosan betartani, gazdaságukról, termelésükről rendszeresen adatokat szolgáltatni a hatóságoknak. A termelők viszont közösségi forrásokból jelentős támogatást kapnak, amely kiegészíti a termékek értékesítéséből származó bevételeiket. Az EU a termelési

⁵⁷ Udovecz Gábor: Élelmiszer-előállítás - biztonság - versenyhelyek, A magyar agrárgazdaság versenyhelyei az Európai Unióban, Magyar Tudomány 2002/9.

⁵⁸ Halmai Péter: Vidékpolitikai jövőképek: komplex politika megalapozása, Stratégiai kutatások, 2006-2007

szerkezet átalakításához, a modernizációhoz, egy multifunkcionális vidéki élet megteremtéséhez is jelentős támogatást nyújt.

Az EU-tagság minden csatlakozó ország számára nagy kihívást is jelent, ugyanakkor kedvező közgazdasági feltételeket teremt az agrárgazdaságnak. Minden szereplőjének – beleértve az államigazgatásban és a mezőgazdasági szakigazgatásban dolgozókat is – meg kell ismernie a Közös Agrárpolitika filozófiáját, szabályozási gyakorlatát, emellett meg kell tanulnia az EU-ban meghonosodott módon gondolkodni.

Mi a különleges a mezőgazdaságban?

- Elsősorban azt kell belátni, hogy a *mezőgazdaságot számos fizikai adottság* meghatározza, olyan természetföldrajzi tényezők, mint az éghajlati adottságok, időjárási tényezők, a talaj, a vízellátottság stb. Ezeket – bármennyire is fejlődik a tudományos megismerés – egyelőre még nem tudunk tökéletesen befolyásolni.
- A mezőgazdaság ugyanakkor jelentős *társadalmi adottságoktól* is függ, ilyen például a megművelt föld tulajdoni viszonya: magán vagy közösségi (állami, szövetkezeti), de ilyen lehet a birtokszerkezet (birtok nagysága és a művelési mód). Nincs versenyképes termelés stabil, életképes birtokszerkezet nélkül. A nemzetközi statisztikák szerint azonban egyre kevesebb a főmunkaidős gazdaságok, illetve a kizárólag vagy elsősorban a mezőgazdasági termelésből élő családok száma. Ez a nem mezőgazdasági tevékenységek, az egyéb jövedelemforrások fontosságára, tehát a vidékfejlesztés jövőjére hívja föl a figyelmet.⁵⁹
- Ugyancsak figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a mezőgazdasági termények iránti kereslet nem nő egyenes arányban a jövedelmi viszonyok javulásával.
- Végül két fontos *kormányzati tényezőt* is figyelembe kell venni. Az egyik, hogy minden ország törekszik a hazai ellátás biztosítására, függetlenül attól, hogy adottságai ehhez kiválóak vagy sem. A másik fontos célja a kormányoknak, hogy a mezőgazdaságban dolgozók jövedelmét biztosítani kell, legalább olyan színvonalon, mint az iparban dolgozókéét, hiszen a mezőgazdaságban dolgozók sajátos politikai erőt is képviselnek mindenütt.

⁵⁹ Udovecz Gábor: Élelmiszer-előállítás - biztonság - versenyesélyek, A magyar agrárgazdaság versenyesélyei az Európai Unióban, Magyar Tudomány 2002/9.

A fenti tényezőcsoportok miatt a mezőgazdaságot különlegesen kezelik, vagyis támogatják. A támogatás lehet közvetlen, amikor a termelőnek adnak különböző segítséget, de lehet közvetett is, amikor az árrendszeren keresztül valósul meg a támogatás. Ez utóbbi jellemző az integráció gyakorlatára, neve *közös agrárpolitika*.

Az *agrárrendtartás* lényege, hogy a mezőgazdasági termékekre olyan árakat állapítanak meg, melyeknél biztosított az agrárágazat jövedelmezősége. Az ár a világpiaconál magasabb, hogy még a legkedvezőtlenebb körülmények között dolgozóknak is érdemes legyen termelniük. Ezt a mesterséges árat garantálják, és ezen vásárolják meg a terményeket.

A mezőgazdasági rendtartás számos problémát vet fel:

- A raktárokon felgyülemlett készletekkel valamit kezdeni kell. Többnyire igen alacsony áron exportálják, esetleg segélyként hasznosítják, de igen gyakran megsemmisítik (!) a termékeket.
- A termelők viszont a nagyobb termésben érdekeltek, ezért mindent meg is tesznek. A kémiai szerek alkalmazása igen elterjedt, s a környezetvédők, zöldek erősen tiltakoznak is.
- A kívülállók, tehát potenciális agrárexportőrök sérelmezik a Közösség agrárpolitikáját, hiszen a tagállamok olcsó exportja rontja a versenyhelyzetet, másrészt pedig a Közösségbe menő agrárkivitelnél pedig belép a lefölözés.
- A Közösség maga is sérelmezi és magasnak tartja a költségeket, természetesen elsősorban az agrárimportőrök.

A rendszert a tagállamok befizetései, valamint a lefölözés finanszírozza és a befizetések megosztása sok vitára ad alkalmat a tagországok között. Az unió költségvetésének jelentős része az agrárszektorra jut (2004-ben 42%).

A közös agrárpolitika nem érte el célját és részint a GATT nyomására, részint belső indítatásból reformokat kezdtek bevezetni a kilencvenes évek elejétől. A megoldási kísérleteket a parasztság makacs ellenállása kísérte és kíséri. Tény, hogy a GATT előírt a közvetlen támogatási rendszerre való áttérést, de a közös politikák közül továbbra is ez maradt a legvitatottabb, legnagyobb problémát jelentő és legkisebb eredményt hozó politika.

3.1.1. 1992. évi CAP reform és AGENDA 2000

A Közös Agrárpolitika 1992. évi reformja és az AGENDA 2000 keretén belül egy korábban meghatározott bázisterület és referenciahozam alapján kapták a termelők a támogatást. Ez az ártámogatás helyett a jövedelemtá-

mogatásra helyezte a hangsúlyt. A területalapú kifizetések a termelők és a szabályozás két típusát különböztetik meg. Azok a *kistermelők*, akik 92 tonnánál kevesebb GOFR növényt termelnek és a területük nagysága a 20 ha-t nem haladja meg, területpihentetés nélkül is jogosultak a közvetlen támogatásokra. Másrészt a *kereskedelmi farmok* az általános szabályozás keretén belül GOFR növények termelése esetén csak területpihentetés mellett kaphatnak támogatást.

A bázisterület az 1989–1991 évek GOFR⁶⁰ területek átlaga, a referencia hozam pedig az 1986/87 és 1991/92 évek közötti érték, figyelmen kívül hagyva a két legrosszabb év termését. Amennyiben a termelő a bázisterületnél nagyobb területen termel, akkor a túllépéssel arányosan csökkentik a támogatást.

A bázisterületet nemzeti vagy regionális szinten határozták meg, nem bontották le termelőkre. A tagországoknak erre lehetőséget adtak, de nem éltek ezzel. A túllépésért kiszabott büntetés kollektív, az államot és nem a termelőt sújtja.

„A közös agrárpolitika reformjára irányuló döntések kimondottan csalódást okoztak. A nemzeti költségvetésből történő társfinanszírozásra vonatkozó javaslatokat elvetették... még mindig fennmaradtak az eredeti működési mechanizmus alapjai, aminek következtében a problémák továbbra is megmaradtak mind a kibővülést, mind az EU nemzetközi kereskedelempolitikai kötelezettségeit illetően.”⁶¹

3.1.2. A 2003. évi CAP reform

A Közös Agrárpolitika 2003. évi reformtervezetét a tagállamok több módosítással fogadták el. A reformcsomag legfontosabb intézkedése, hogy függetleníti a támogatásokat a termeléstől (decoupling) és a földterülethez/gazdasághoz kapcsolt, történelmi jogosultságra alapozott átalánytámo-

⁶⁰ Gabona: durumbúza, egyéb búza és kétszeres, kukorica, szilázs hasznosítással együtt, árpa, rozs, szemes-cirok, hajdina, köles, madárköles, egyéb gabonafélék, csemegekukorica,

Olajmagvak: repce, napraforgó, szója,

Fehérjenövények: takarmányborsó, lóbab, édes virágú csillagfűrt, olajlen, az 1994/1995-ös gazdasági évtől,

Rostlen, rostkender.

⁶¹ Kengyel Á.: Az EU költségvetésének hosszú távú alakulását befolyásoló körülmények In: Inotai András (szerk.): *EU-tanulmányok* I. kötet. Nemzeti Fejlesztési Hivatal. Budapest. 2004.

gatási rendszer bevezetése (*eredetileg: Single Farm Payment Scheme, SFPS, később: Single Payment Scheme, SPS*).

A reform másik lényeges eleme a *degresszió és moduláció*. Ez azt jelenti, hogy az évi 5 000 €-nál nagyobb közvetlen jövedelemtámogatásban részesülő gazdaságok esetében ezeket a támogatásokat fokozatosan csökkentik (degresszió). Ez azonban nem vonatkozik az 5 000 euró alatti gazdaságokra és a kedvezőtlen adottságú területeken termelőkre. Az így felszabaduló, kb. évi 1,2 milliárd eurós összegeket vidékfejlesztésre csoportosítják át (moduláció). A moduláció nem vonatkozik a tengeren túli, valamint az égei-tengeri szigetek termelőire.

A reformokat több tényező is szükségessé tette. Egyrészt *külső*, másrészt pedig *belső* tényezők játszottak ebben szerepet.

Külső tényezők közé az alábbiak sorolhatók:

- A GATT (ma: WTO) Uruguayi Fordulójának aláírásából fakadó támogatás és exportszubszenció csökkentésének betartása, az úgynevezett Béke-záradék (Peace Clause) 2003-ban való lejárása.
- A 2001-es Katari WTO fordulón az ún. „kék dobozos” közvetlen kifizetéseket támadták.
- Az USA 2002-ben életbelépett új agrártörvénye (*Farm Security and Rural Investment Act*).
- A világ agrárpiaci helyzetének alakulása, az EU csökkenő világpiacon versenyképessége.
- A 2004. évi és 2007. évi bővítés, melynek következtében az agrárnépesség 55%-kal, a mezőgazdasági terület pedig 29%-kal nőtt az EU-ban.

Belső tényezők között az alábbiak említhetők meg:

- Az eddigi reformokkal való termelői és fogyasztói elégedetlenség.
- A meglehetősen ingatag piaci egyensúly (elsősorban a marha-, tej-, hússzektorban).
- Az agrárrendtartás továbbra is költséges, piactorzító, a versenyképességet aligha növeli.
- A költségvetési kényszer.
- Környezetvédelmi problémák.

A reform legfőbb céljai a következők voltak:

- Az agrártermelés piaci alapokra helyezése, a piaci orientáció erősítése.
- A piaci stabilitás megteremtése és erősítése.

- A termelők jövedelem-biztonságának erősítése, a jövedelmek igazságosabb elosztása.
- A vidékfejlesztés erősítése.
- A környezetvédelem, az állat-, növényegészségügy, az állatjólét, élelmiszerbiztonság és -minőség előtérbe állítása.
- Az európai agrármodell megőrzése, a mezőgazdaság multifunkcionalitásának erősítése.
- A bürokrácia csökkentése.
- Az agrárköltészet stabilizálása.

A mezőgazdasági piacokat az EU-ban az úgynevezett Közös Piaci Szervezetek, a megszokott magyar kifejezéssel élve agrárrendtartások szabályozzák. A szabályozás termékcsoportonként történik, de eltérő részletességgel valósul meg. Mind a szabályozásban, mind pedig a támogatásban a legnagyobb szerepet a gabonafélék, az olaj- és fehérjenövények játsszák.

A szabályozás fő elemei:

- közvetlen támogatás (plusz nemzeti kiegészítés),
- intervenciós ár és felvásárlás,
- területpihentetés.

Közvetlen támogatásra jogosult növények:

- gabonafélék: búza, tönkölybúza, durumbúza, kukorica, silókukorica, csemegekukorica, árpa, rozs, zab, kétszeres, triticales, pohánka, köles, fénymag, vadrizs;
- olajnövények: magas olajtartalmú napraforgó, 0 erukasav-tartalmú repce, szója, olajlen;
- rostonövények: rostlen, rostkender;
- fehérjenövények: száraz borsó, lóbab, édes csillagfürt.

A reformok ellenére a problémák megmaradtak:

- a mezőgazdasági termékek ára magas, a termelés gazdaságtalan;
- túltermelésre ösztönöz, s a fogyasztó fizeti meg a hatalmas költségeket;
- a költségvetési kiadások igen nagyok;
- kedvezőtlen az EU importőr országai számára, de támadják a kívülálló importőrök is;
- a környezetvédők jogos kifogásokat emelnek.

A CAP tehát bizonyos mértékig saját sikerének áldozata is lett. Az EU agrárgazdasága folyamatos túltermelési problémákkal küszködik. Annak ellenére, hogy az uniós agrártámogatások a teljes európai költségvetés mintegy felét teszik ki, mégsem tudnak megfelelő szintű jövedelmet bizto-

sítani az európai gazdaságoknak. A fő problémát mégis a jól képzett szakemberek hiánya és a nem mindig megfelelő színvonalú felsőoktatás jelenti, ezért a *humán erőforrás fejlesztése* elsőrendű feladat. 2013-ra lényeges átalakulás várható a mezőgazdaság szerkezetében, melynek fő jellemzője a *szakosodás* lesz. A szántóföldi növénytermesztésnek jobb távlati esélyei vannak, mint az állattenyésztésnek, ugyanakkor a családi farmgazdaságokban folytatott termelésre épülő európai agrármodell fenntartása egyre nehezebb, a gazdaságok 2–5%-a évente kénytelen felhagyni a termeléssel, folyamatos a birtokkoncentráció.⁶²

A problémák Magyarországon is jelentkeznek, mivel a mezőgazdaság hazánkban nem tud munkahelyteremtő ágazat lenni, inkább a munkahelyek megőrzésére képes. Az EU által támogatott vidékfejlesztés inkább a mezőgazdasághoz kötődő kiegészítő jellegű foglalkoztatás bővítését és a kereset-kiegészítést tartja követendőnek. A mezőgazdaság szerepe az ország nagyobbik részén ma már alárendelt jelentőségű a gazdaságban. A mezőgazdaság most áll növekedési pályára és nagy volumenű fejlődésre is képes lehet, de az agrárgazdaság viszonylagos jelentősége tovább csökken. A versenyszféra és az önálló termelés pedig mára egyre inkább eltér. A magyar mezőgazdaságnak egy lehetősége van, hogy a világ tendenciának megfelelően az úgynevezett „iparszerű termelés” irányába fejlődik tovább.⁶³

A vidékfejlesztési intézkedések – az EU-szabályok alapján – az agrárszerkezet-átalakításra irányuló intézkedéseket is magukban foglalják. A vidékfejlesztési intézkedésekhez kapcsolódó támogatásokat az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) garancia és orientációs részlegéből fizetik a 2000–2006-ig tartó I. programozási időszakban. A vidékfejlesztési támogatásoknál – ellentétben a közvetlen támogatásokkal – az EU-források mellett tagállami hozzájárulást (társfinanszírozást) és esetenként kötelező gazdálkodói önrészt a tagállamoknak is biztosítani kell.

Az EMOGA garancia részlegéből folyósított támogatások a tagállamok által készített hétéves Vidékfejlesztési Terv és az abban javasolt intézkedéscsomag alapján vehetők igénybe. E támogatások megoszlása a források szerint: 80 százalék EU-támogatás, 20 százalék hazai támogatás és 0 százalék önrész. Az újonnan csatlakozott országok számára további

⁶² Udovecz Gábor: Fordulópontoz érkezett az EU közös agrárpolitikája, Az Európai Unió Agrárgazdasága 2008. 13. évfolyam 1-2. szám

⁶³ Varga Gyula: A mezőgazdaság és a vidék jövőjéről és tennivalóinkról, Európai Tükör 2005/12

intézkedéseket is bevezetnek: ártermelő gazdaságoknak nyújtott támogatás, termelői-értékesítői szervezetek létrehozásának és működésük első öt évének támogatása, a környezet- és állatvédelmi, higiéniai, élelmiszerbiztonsági, valamint munkavédelmi előírásoknak való megfeleléshez szükséges beruházások támogatása, technológiai váltások támogatása, technikai segítségnyújtás.

Az EMOGA orientációs részlegéből – a strukturális alapok keretében – támogatásban részesülhet még a vidékfejlesztés is.

A második programozási időszak (2007–2013) a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási rendszer változását hozta, hiszen az EMOGA átalakult és ketté vált. Az EMVA (Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap) a vidékfejlesztési támogatásokért, az EMGA (Európai Mezőgazdasági Garancia Alap) a közvetlen és piaci támogatásokért felel.

Halmai (2008) szerint a közjavakra és az integrált vidékfejlesztésre irányuló megreformált közös vidékpolitika tartósan fenntartható s egyben a versenyképesség erősítését is szolgáló eleme lehetne a közös politikáknak, ugyanakkor a jelenleg korábbi bázisértékeken nyugvó terület alapú támogatások rendszere helyett alacsonyabb összegű átalánytámogatást, illetve erősen célzott, szigorúan meghatározott feltételekhez kötött kiegészítő támogatásokat kellene nyújtani, és az exporttámogatás megszüntetése is elkerülhetetlen. A közjavak előállításának kiemelt jelentősége van, hiszen a mezőgazdaságot nem lehet pusztán termelő ágazatnak tekinteni. Az európai földterületek jellegükben is mások, mint a tengerentúliak: úgynevezett kultúrtájokról van szó, amelyek fenntartása a termeléstől függetlenül az agrárium feladata, de közös érdek is egyben.⁶⁴

3.1.3. Az Európai Közösség mezőgazdasági zónái

A mezőgazdasági zónák három alapvető típusba sorolhatóak.

- Az északnyugat-európai síkság a világ egyik legfejlettebb mezőgazdasági területe, nagyon gyorsan adaptálja a technológiai fejlődés eredményeit. A mezőgazdasági termelők képzettek, jelentős tőkével rendelkeznek, illetve közel vannak a tehetős fogyasztók piacához.
- A földközi-tengeri zónát a természeti feltételek változatossága, a gazdasági és termelési fejlettségi fok, továbbá a struktúra és a jövedelmek sokfélesége, nagyfokú eltérése jellemzi.

⁶⁴ Halmai Péter: Kell-e nekünk uniós agrárreform? Index 2008. 01. 25.

- A kedvezőtlen adottságú zónákban a mezőgazdasági termelés költsége magasabb, mint más területeken. E hátrány egyrészt a lejtős területek gépi megművelési nehézségeinek, illetve a kedvezőtlen talaj és klimatikus tényezőknek a következménye. Ezeknek a területeknek a mezőgazdasága hanyatlóban van.

3.2. A regionális politika

A regionális politika más néven területfejlesztés, de az Európai Unió fogalomhasználatában a kohéziós politika is elfogadott, viszonylag új területe az EU gazdaságpolitikájának, mely eltér a monetáris politikától és a külkereskedelmi politikától. A regionális politika hatékony szerepet játszhat a területi kohézió erősítésében, a gazdasági versenyképesség javításában, a közigazgatási korszerűsítésében, az innováció serkentésében, melynek érdekében a regionális önkormányzatiságot alkotmányos szintre kell emelni, létre kell hozni a regionális közigazgatási intézményrendszert és a létrejött regionális központokat össze kell kapcsolni az adott régió jelentős gazdasági-igazgatási intézményeivel.⁶⁵

Regionális politika a 70-es évek elejéig a nemzetállamok szintjén folyt. A Werner-terv a gazdasági és pénzügyi unió mélyítését célozta meg, ami felvetette a közösségi szintű regionális politika szükségességét. Az olajárrobbanás és az azt követő világgazdasági események ugyan elsöpörték a Werner-tervet, de a regionális politika iránti igény főként Írország és Észak-Írország belépése miatt, fennmaradt. Több éves huzavona után 1975-ben jött létre az Európai Regionális Fejlesztési Alap (European Regional Development Fund). Még két másik alap működésének is vannak strukturális hatásai, és ez a helyzet a koordináció kérdését vetette fel. Az egyik az Európai Szociális Alap (European Social Fund, ESF), a másik az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund, EAGGF) Orientációs része.⁶⁶

Az elmaradottság felszámolása, a régiók fejlesztése a Közösség egyik legfontosabb stratégiai célja. A felzárkóztatásra a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói - fejlettségük színvonalától függően - jelen-

⁶⁵ Forman Balázs: A magyarországi uniós támogatási rendszer és pályázattalási gyakorlat hiányosságai, FALU, VÁROS, RÉGIÓ. - ISSN 1218-2613. - 2005. 1-2. szám, p. 23-29.

⁶⁶ Farkas Beáta: Az EU regionális politikája a gyakorlatban in: Tér és társadalom, 11. évf. 2. sz. , 1997

tős támogatásokat kapnak. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a jelentős támogatások ellenére az egyes tagállamokban a régiók rangsorában csak akkor következtek be változások, ha az uniós támogatások felhasználásában több évtizedes következetes strukturális politika érvényesült. A régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, humán erőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.⁶⁷

A kelet-európai országok európai uniós csatlakozása számtalan új kérdésre irányította rá a figyelmet. A legtöbb országban - Magyarország és Lengyelország kivételével - a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének kérdései az európai uniós csatlakozási tárgyalások előrehaladtával kerültek az érdeklődés középpontjába, miközben több országban élénk vita bontakozott ki a nemzetiségi területek autonómiájáról és a nemzeti közigazgatás decentralizálásáról.⁶⁸

Hazánk a területfejlesztési politika kialakításában úttörő szerepet játszott Kelet-Közép-Európában. Itt szerveződött meg először a területfejlesztési támogatások pénzügyi-ösztönzési rendszere. A magyar területfejlesztési törvényt – fogyatékoságai ellenére – az európai regionális politika példaértékű dokumentumaként tartják számon. A területfejlesztés eszközrendszerének felülvizsgálatával párhuzamosan célszerű azonban elindítani az önkormányzati finanszírozás régen esedékes reformját, melynek keretében be kellene vezetni a települések adottságaitól függő, normatív, kiegyenlítő fejlesztési támogatást. Létre kell hozni az egységes területfejlesztési alapot (céllelőirányzatot), amely természetesen magában foglalná a vidékfejlesztés céljait is.⁶⁹

Az Európai Unió az egységes belső piac létrehozásával sajátos, korábban nem tapasztalt helyzetet teremtett az európai kontinens nyugati felén. A nagyszámú közös politika, ideértve a gazdasági és monetáris uniót is,

⁶⁷ Horváth Gyula: Regionális egyenlőtlenségek Európában, *Magyar Tudomány*, 2004/9 962. o.

⁶⁸ Horváth Gyula: Területi fejlődés és regionalizmus - Hozzászólás Horváth Réka - Verness Emőd tanulmányához in: Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle, VII. évfolyam, 2003. 1. (27). Szám

⁶⁹ Horváth Gyula — Szaló Péter: Területfejlesztés és régiók, Regionális politika, strukturális eszközök koordinációja in: Európai füzetek 2003/11. szám

olyan mértékű belső kohéziót jelent, hogy indokolttá vált az Európai Uniónak mint gazdasági térségnek az egységes régióként való vizsgálata is.

A régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Régiókra azért van szükség, mert az európai területi fejlődés egyértelműen igazolja, hogy a körülbelül egy-két milliós népességet felölelő, önkormányzati elvek alapján irányított szubnacionális szint, a régió gazdasági kapacitásai és strukturális adottságai folytán:

- a gazdaságfejlesztési orientációjú regionális fejlesztési politika érvényesítésének optimális térbeli kerete;
- a posztindusztriális térszervező erők működésének és ezek kölcsönkapcsolatai fejlesztésének megfelelő terepe;
- a területi-társadalmi érdekérvényesítés fontos színtere;
- a regionális politika modern infrastruktúrájának és professzionális szervező-tervező-végrehajtó intézményének kiépítéséhez a legmegfelelőbb méretű térbeli egység;
- az Európai Unió regionális és kohéziós politikai döntési rendszerének meghatározó eleme.⁷⁰

Simon Kuznets amerikai közgazdász álláspontja volt az, hogy az egyes országok a modern korban olyan mértékű és léptékű gazdaság- és társadalmpolitikát – adózás, jóléti rendszerek, infrastruktúrafejlesztés – folytatnak és azok olyannyira befolyásolják a térbeli folyamatokat, hogy minden természeti tényezőtől is függetlenül indokolt az államokat különálló régiókként kezelni. Ha viszont a kiterjedt állami szabályozás és gazdasági szerepvállalás régióképző tényező, akkor ez igaz az Európai Unióra is. Az Európai Unió mint komoly gazdasági kohézióval rendelkező nagyrégió, földrajzi méretei miatt is másfajta megközelítést igényli a területi folyamatok elemzésének, mint ahogy az a tagállamok esetében indokolt. Ezen új megközelítésű elemzéseknek az összefoglalása a területi folyamatokat és perspektívákat európai dimenzióban tárgyaló *Európai Területfejlesztési Perspektíva (ESDP)*.

Az ESDP célja, hogy hozzájáruljon a fenntartható és kiegyensúlyozott területi fejlődést eredményező regionális politikához.

A területi politika hármas célja:

- gazdasági és társadalmi kohézió;

⁷⁰ Horváth Gyula: A régiók Európában in: Gazdálkodás – Agrárökonómiai Tudományos Folyóirat, 2007. 03. szám

- a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzése;
- az Európai Térség kiegyensúlyozott versenyképessége;
- az Európai Unió tagállamainak a területfejlesztésért felelős miniszterei a közösségi területfejlesztési politikájával szemben hármas követelményt fogalmaztak meg;
- kiegyensúlyozott és sokközpontú városrendszer fejlesztése és új város–vidék kapcsolatok kialakítása;
- biztosítani kell az infrastruktúrákhoz és az ismeretekhez való hozzáférés egyenlő esélyét;
- a fenntartható fejlődés biztosítása és a természeti és a kulturális örökség megőrzése.

Maga az ESDP nem kötelező jellegű dokumentum, csupán ajánlásokat fogalmaz meg a tagállamok számára. Az ESDP felvázolja a tagállamok területfejlesztési politikái európai dimenzióit, a Közösség ágazati politikáinak térbeli hatásait és megteremti a koordináció lehetőségét ezek között.

Az Európai Unió területi fejlődési folyamataiban új, nagy hatású erőkként jelentek meg az egységes belső piacot szabályozó és irányító erők, a gazdasági és monetáris unió, a tagállamok és a régiók közötti kereskedelmi kapcsolatok és kölcsönös függőség növekedése valamint a régiók közötti verseny erősödése. A jövőbeli fejlődési trendeket három különösen erős tényező fogja befolyásolni:

- a gazdasági integráció előrehaladása és a tagállamok közötti együttműködés erősödése;
- a helyi és a regionális szereplők növekvő fontossága a területi fejlődési folyamatokban;
- az integráció keleti kibővítése és a szomszédos országokkal fennálló kapcsolatok.

Az ESDP szerint a térbeli fejlődési folyamatokat a Közösség szektorális politikái is erősen fogják befolyásolni. A térbeli folyamatok új dimenziójaként említhető, hogy az Európai Unió centrum-periféria viszonylatai immár nem csupán országok között, illetve azokon belül értelmezhetők. Az Unión belüli fejlődési centrumnak az úgynevezett Kék banán övezet számít, ami Észak-Olaszországtól Dél-Németországon és a Benelux-államokon át Londonig, illetve Párizsig tartó agglomerációs övezet. Itt a Közösség területének 20%-án él a népesség 40%-a és itt állítják elő az Unió GDP-ének több, mint 50%-át. Ellenben a Közösség déli perifériáján az egy főre jutó GDP a közösségi átlag 50-80%-a között mozog. A legszegé-

nyebb 25 NUTS II⁷¹ régió egy főre jutó GDP-je 1986 és 1996 között a közösségi átlag 52%-áról annak 59%-ára nőtt. A 25 leggazdagabb NUTS II régió egy főre jutó GDP-je 1986-ban 2,7-szer, 1996-ban már csak 2,4-szer volt magasabb, mint a 25 legszegényebb régióé, ami még mindig 50%-kal magasabb, mint az Egyesült Államok hasonló államai között. Ezzel együtt azonban új jelenség, hogy a szegényebb tagállamok központi régió – Dublin, Lisszabon, Barcelona, Athén – a gazdasági növekedés ütemében, de már olykor az egy főre jutó GDP-t tekintve is lehaladják a gazdag országok szegényebb, elmaradott vagy éppen válságban lévő régióit. A regionális különbségek másik két nagyon fontos faktoraként említik a magas munkanélküliségi rátát és a közlekedési infrastruktúrával való ellátottságot. A területi fejlődés számára új kihívásként jelenik meg, hogy a klímaváltozás miatt csökkenteni kell a CO₂ kibocsátást, ami a térbeli folyamatokat is alapvetően befolyásolja. A legkevésbé fejlett régiók felzárkózásának elősegítésében meghatározó a gazdasági fejlődés feltételeinek javítása, hiszen ezek a régiók minden szempontból hátrányos helyzetben vannak. *Az infrastrukturális háttér, az emberi erőforrások minősége, a kutatási és fejlesztési területen elért szint, és mindezek hatására a régió működőtőke-vonzó képessége mind olyan, versenyképességet és ezáltal fejlettséget meghatározó tényezők, amelyek jól tükrözik egy régió fejlettségi szintjét és fejlődési kilátásait. Az EU szintjén kialakított politikáknak ezeket a versenyképességet befolyásoló körülményeket kell úgy javítaniuk, hogy az adott régió vonzóvá váljon a beruházók számára, megélnéküljön a vállalkozási kedv, és ezek eredményeként elinduljon a gyorsabb gazdasági növekedés.*⁷²

Az Európai Unió szektorális politikáinak egyre nagyobb a jelentősége a területi folyamatok alakulásában és azok befolyásolásában. Bár az Unió alapszerződése, köztük a jelenleg hatályban lévő Amszterdami Szerződés a közös politikákat, mint az egységes Közösség gazdaság- és társadalompolitikai eszközeit definiálja, ezzel ellentétben viszont jelentős térbeli hatásai vannak. A térbeli hatásait befolyásolja az intervenció típusa a közös agrárpolitika és strukturális politika esetében, a jogszabályalkotás a versenyszabályok, a piaci liberalizáció, a környezetvédelem esetében,

⁷¹ Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS),
http://europa.eu.int/comm/eurostat/ramon/nuts/home_regions_en.html

⁷² Kengyel Ákos: Az európai uniós támogatások és az emberi erőforrások fejlesztése Az egész életen át tartó tanulás kiemelkedő szerepe, 2007. szeptember 27-én elhangzott előadás 1. számú hírlevél 1. cikk

vagy a tervezés a Transzeurópai hálózatok esetében. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy különösen fontos szerepe van a térbeli fejlődés alakulásában:

- a közös versenypolitikának,
- a transzeurópai hálózatoknak,
- a Strukturális Alapoknak,
- a közös agrárpolitikának,
- a környezetvédelmi politikának,
- a kutatási és fejlesztési politikának,
- az Európai Beruházási Bank hitelkihelyezéseinek.

A *közös versenypolitika* feladatai közé a vállalati felvásárlások szabályozása, a domináns piaci pozíciók és kartellek elleni fellépés és a versenyző piacot zavaró állami támogatások korlátozása. A versenypolitika feladata, hogy úgy szabályozza a piaci versenyt, hogy a gazdasági tevékenységek földrajzi eloszlása ne változzon meg hátrányosan. Ilyen eset, amikor a közművek piacának liberalizálásakor előírhatják a területi ellátási kötelezettséget. A versenypolitika másik fontos területe az állami támogatások szabályozása. Fő szabályként tiltják az állami támogatásokat, de a hátrányos helyzetű, támogatásra jogosult régiókban engedélyezik a támogatások bizonyos formáit. Az engedélyezett támogatások csak olyan beruházási támogatások lehetnek, amik arányban állnak a régió fennálló hátrányaival.

Az egységes piac megteremtésének egyik célja az volt, hogy mérsékeljék a monetáris unióban az egyes országokat érintő aszimmetrikus gazdasági sokkok létrejöttének kockázatát, a másik cél pedig, hogy a gazdasági és monetáris unióban az energiahordozók mint termelési tényezők és mint áruk szabad áramlását sikerüljön biztosítani. Az egységes piac megteremtésének feltétele az egységes energetikai hálózatok létrehozása a transzeurópai energiahálózatok keretében, illetve az egymástól korábban elszigetelt és területi monopolhelyzetben lévő, nemzeti energiapiacok megnyitása, liberalizálása. A két legfontosabb cél tehát az Európai Unióban az **olcsó energia biztosítása**, ami az infláció alacsonyan tartása és a versenyképesség miatt fontos, illetve **az ellátási források stabilitása** és **biztonságos beszerzés**. Szem előtt kell tartani, hogy tiszta energia nincsen, csak a szennyezés módja és mértéke választható.⁷³

⁷³ Forman Balázs: Külső források és belső piacok az Európai Unió energiapolitikájában, Politikatudományi Szemle 2004. 4. SZÁM

A *Transzeurópai hálózatok (TEH)* feladata, hogy az országos közlekedési, távközlési és energetikai hálózatok összekapcsolásával megteremtse az egységes belső piac fejlődéséhez szükséges kapacitású kommunikációs infrastruktúrát. A hálózatok fejlesztésére fordított kiadások legnagyobb részét a fontos városi konurbációkat összekötő nagysebességű vasutakra és gyorsforgalmi utakra fordították. Viszont csak a gépkocsi közlekedés volumene nőtt. A Transzeurópai hálózatok túlságosan is csak a távolsági és a nagy volumenű szállításokra koncentrálnak, ami miatt csekélyek a rájutási, a kapcsolódási lehetőségek. Ez pedig a nagylélekszámú agglomerációknak kedvez és a különböző régiók között a hozzáférés alapján újfajta, ráadásul kedvezőtlen hierarchizálódási folyamatot indít el. A Transzeurópai hálózatok tervezésekor nem foglalkoztak érdemben a környezetbarát és a kombinált szállítási módokkal. A közlekedési hálózatok fejlődésének kedvezőtlen regionális hatásait a távközlési hálózatok fejlesztése csak enyhíteni tudja a nehezen hozzáférhető régiókban. 1983-ban a későbbi 12 tagú Közösség 166 NUTS II régiójából 44 számított központi, 62 átmeneti helyzetben lévő régiónak. A periférikus régiók száma 60 volt. A központi régiókban lakott a népesség 31%-a, az átmeneti helyzetben lévő régiókban 36%-a és a periférikus régiókban 33%-a. 1996-ban a periférikus régiók száma 48 volt a Közösség 178 NUTS II régiójából. Ezek helyzete továbbra sem egyértelműen megoldott, hiszen egy részüket az alacsony népsűrűség miatt nem érdemes bekapcsolni a *Transzeurópai Hálózatokba*. A *TEH*-hez való hozzáférésük a másodrendű infrastrukturális hálózatok minőségén és a kapcsolódási pontok számán fog múlni. A *TEH* új hajtóerőket jelent a területek fejlesztésében, de ezek az erők polarizálóak. A hálózatokhoz közvetlenül tartozó folyosók lehetőséget kapnak a gyors fejlődésre, míg az attól távolabb lévő területek számára megnő a belső perifériává való válás veszélye. Ez ellen csak úgy lehet védekezni, ha a hálózatok sűrűségét növelik, az Unió területének egyenletes lefedettségét biztosítják és a kapcsolódási pontok számát növelik. A *TEH* projektekben részt vevő régiók akkor hasznosíthatják a legjobban a közlekedési lehetőségek javításában rejlő lehetőségeiket, ha fejlesztik ipari területeiket, az irányítási tevékenységüket, a turizmust, az emberi erőforrásaikat, mert *„önmagában a közlekedési feltételek, az elérhetőség javítása egyetlen szinten sem garanciája (periférikus) területek, a települések fejlődésének. ... Gazdasági növekedési folyamat csak akkor indul meg a hátrányos helyzetű területeken, ha a jobb összeköttetések, a fejlettebb infrastruktúra más (helyi) hatótényezők sikert ígérő kombinációjával (illetve az elmaradott térségek terme-*

lési környezetének fejlesztésével, korszerűbb szerkezetűvé alakításával járnak együtt.”⁷⁴ A megközelíthetőség a vállalati és a regionális versenyképességnek csupán egyetlen, de nagyon fontos tényezője, aminek kizárólagos fejlesztése a várt kedvező gazdasági hatásokkal szemben nagyon kellemetlen negatív eredményekkel járhat.

A legtöbb nemzetállamban a költségvetési transferek szerepe a gazdagabb területekről a szegényebbek felé, vagy a tehetősebb társadalmi csoportoktól a nehéz helyzetben lévők felé történő redisztribúció. Az EU-ban ez az újraelosztás egyfajta indirekt módon valósul meg, kimondottan csak a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap feladata a kohézió erősítését szolgáló jövedelem-újraelosztás.⁷⁵

A *Strukturális Alapok* tevékenysége, a gazdasági és társadalmi kohézió erősítése a térbeli folyamatok aktív befolyásolására épül. Ez a tevékenység, ha a tradicionális makrogazdasági mutatókkal – GDP, GDP/fő, beruházások, munkanélküliség – mérjük, akkor sikeresnek tűnik. Bár a tagállamok között a makroökonómiai mutatók alapján a különbségek csökkennek, de ennek némiképp ellentmondva ezzel egyidejűleg a gazdasági tevékenységek koncentrációja nő! Ezen jelenség mögött meghúzódik egyrészt a statisztikai rendszerek hiányossága, főleg, ami a regionális GDP számbavételét illeti. Másrészt a gazdasági tevékenységek és azok jövedelmezősége közötti, a fejlett üzleti szolgáltatások javára történő átrendeződésről beszélhetünk.

A Strukturális Alapok forrásai négy Alapból hívhatók le a 2000–2006-ig tartó programozási időszakban. Ezek az ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap), az ESZA (Európai Szociális Alap), a HOPE (Halászati Orientációs Pénzügyi Eszköz), valamint az EMOGA, melyről korábban már volt szó. A jelenleg is tartó második programozási ciklusban történt némi változás a finanszírozási rendszerben, hiszen a HOPE és az EMOGA is átalakult. Az első 2007 óta az Európai Halászati Alap nevet viseli, az utóbbi pedig kettévált, EMVA és EMGA lett belőle.

A strukturális alapok „előretörését” a költségvetés is támogatja, Kengyel Ákos írja: „AZ EGK megalapítása utáni időszakban a kiadások nagy részét a közös agrárpolitika finanszírozására fordították. Az integrációs folyamat mélyülésével és a taglétszám növekedésével párhuzamosan az EU

⁷⁴ Erdősi F.: Európa közlekedése és a regionális fejlődés. Kommunikáció és regionális fejlődés Európában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000

⁷⁵ Kengyel Ákos: Az EU költségvetésének hosszú távú alakulását befolyásoló körülmények, in: *EU-tanulmányok* I. kötet. Nemzeti Fejlesztési Hivatal. Budapest. 2004. 315-350. oldal

költségvetése jelentős változásokon ment keresztül. Egyre jobban előtérbe került a tagországok közötti kohézió erősítésének igénye: a '80-as évek második felétől megerősödött a strukturális alapok szerepe.”⁷⁶

A *környezetvédelmi politika* fontos területét jelentik a nagytérségi környezetvédelmi problémák – mint a tengerpartok védelme – megoldása.

A *közösségi K+F politika* a nemzetközi versenyképesség javításával, a kutatási programokban részt vevő intézményeknek jutó támogatásokkal, illetve a kutatási területek – mint például a holnap városa, a fenntartható mező- és erdőgazdaság stb. – megválasztásával is fontos tényezője a regionális politikának. Az Unió 5. K+F keretprogramja a fenntartható fejlődés, az életminőség kérdéseinek kutatásával járul hozzá a területi folyamatok irányításához. De a támogatásban részesülő felsőoktatási és kutató intézetek is jelentős számban találhatók támogatott területeken.

Ezeket a politikákat egészíti ki az *Európai Beruházási Bank* hitelezési tevékenysége, ami az elmaradott régiók fejlesztésére, infrastruktúrájának kiépítésére koncentrálna.

Nemcsak az egyes politikák külön-külön kifejtett hatása fontos a regionális folyamatok befolyásolásában, hanem ezek együttes térbeli hatásainak koherenciája is.

Az ESDP az alábbi területeken fogalmazza meg a politikai célokat és választási lehetőségeket:

- *Sokközpontú területi fejlődés és új város és vidék közötti kapcsolat.* Kiegyensúlyozott és policentrikus területi fejlesztés. Dinamikus és versenyképes városok és városiasodott régiók. Belső erőforrásokra építő fejlődés a vidéki térségekben. Város-vidék partnerség.
- *Integrált közlekedési és távközlési politika.* A közlekedési infrastruktúrához és az ismeretekhez való egyenlő hozzáférés lehetősége. Integrált megközelítés a közlekedési kapcsolatok javítására. Policentrikus fejlesztési modul: a jobb hozzáférhetőség alapja. Az infrastruktúra hatékony és fenntartható használata. Az innovációk és az ismeretek jobb elterjedése.
- *A természeti és a kulturális örökség megőrzése és fejlesztése.* Természeti és a kulturális örökség mint fejlesztési eszköz. A ter-

⁷⁶ Kengyel Á.: Az EU költségvetésének hosszú távú alakulását befolyásoló körülmények In: Inotai András (szerk.): *EU-tanulmányok* I. kötet. Nemzeti Fejlesztési Hivatal. Budapest. 2004.

mészeti örökség megőrzése és fejlesztése. Vízi és erőforrás-gazdálkodás. A kulturális tájkép és örökség menedzsmentje.

Az Európai Unió bővítése mint új kihívás az ESDP számára:

- új referencia terület az ESDP számára;
- a területi fejlődés fő jellemzői a tagjelölt országokban – népesség, gazdaság, közlekedés, környezetvédelem;
- az ESDP speciális céljai a tagjelölt országokban;
- a bővítés térbeli hatásai az EU régióira;
- politikai célok és választások a bővítés fényében;
- a bővítés, mint cél integrálása az ESDP-be.

Ezen „területek” fejlődési folyamatait, trendjeit és a várható kihívásait is felvázolja. Ezen folyamatok rövid összefoglalásának vázlatát következik itt. Hozzá kell tenni azonban, hogy sem helyzetértékelést, sem a jövőbeli spontán és irányított fejlődés irányait is sokan vitatják.⁷⁷

A regionális politika célját röviden a következő módon fogalmazhatjuk meg: *A regionális politika célja egy adott ország területén élő valamennyi ember számára a méltányos szintű jövedelem és életkörülmények eléréséhez való hozzájárulás.* Ez a regionális politika legfontosabb, kizárólagosnak tekintendő célja! Minden más célt csak ennek és a valós térbeli folyamatoknak a függvényében szabad meghatározni.

A regionális politika ennek értelmében a reálisan létező területi különbségekből kiinduló és azokra építő, az üzleti szféra termelési folyamatait és beruházási döntéseit, valamint a teret homogénnek tekintő kormányzati ágazati politikákat koordináló és azokat kiegészítő fejlesztési politika, aminek a célja az ország valamennyi régiójában a méltányos életszínvonal és életkörülmények lehetővé tétele.

A méltányos életszínvonal eléréséhez való hozzájárulás olyan fejlesztési politikát takar, ami a helyi lakosok hozzájárulására, részvételére és munkájára építve olyan beruházásokat valósít meg a támogatott régiókban, ami lehetővé teszi a helyben élők számára, hogy a létrehozott új munkahelyeket betöltve vagy a kedvezőbbé vált versenyképességüket kihasználva javítsák jövedelmi helyzetüket. A regionális politika feladata ilyen értelemben nem azonos a szociálpolitikával, amelyik a hátrányos helyzetű csoportok számára végez egyszerű jövedelem átcsoportosítást. A regionális politika nem tekintheti céljának a régiók rendelkezésére álló jövedelmek azonnali kiegyenlítését, mert nem lehet a GDP-nek a Hoover-index

⁷⁷ CEC: European Spatial Development Perspective. A strategy for balanced and sustainable development in Europe. European Issues in the Debate. CEC, Brussel, 1999

alapján számított hányadát régiók közötti transzferekkel elvonni a gazdagabb régióktól. A gazdasági hatékonyság tűnik el akkor, ha a termelés és a fogyasztás elszakad egymástól. Az viszont feladata a regionális politikának, hogy olyan beruházások megvalósításához járuljon hozzá, amelyek támogatott régiókban is elérhetővé teszik például az országos átlag legalább 75%-ának megfelelő átlagos jövedelemszintet.

A méltányos életkörülmények nem csak a méltányos szintű jövedelem elérését jelentik, hanem az emberi életminőséget befolyásoló környezeti tényezők mindenki számára elfogadható állapotát. Az emberi életminőséget ugyanis nemcsak a jövedelem szintje határozza meg, hanem a lakóhely környezetének a tisztasága, minősége is. A szennyezett folyók, levegő, a lepusztult városrészek jelentősen csökkentik az élet minőségét, mert például nem képesek betölteni az emberi erőforrások megújulásában, rekreációjában – pihenés – betöltött szerepüket. Továbbá az erősen szennyezett környezet előbb vagy utóbb a vállalatok termelési költségeit jelentős mértékben növeli, ha már a felhasználás előtt is tisztítani kell a vizet, a levegőt, ha egy beruházást környezeti kármentesítéssel kell kezdeni.

A méltányos életkörülmények biztosításának kötelezettsége viszont akkor is megjelenik, ha rendkívül kedvezőtlen természeti adottságú természeti körülmények között – sarkvidéki, magashegyvidéki vagy éppen vízhiányos – területeken élő embereket kíván a politika a helyben maradásra ösztönözni. A kedvezőtlen természeti adottságok sokszor nagyon rossz megélhetési lehetőségekkel párosulnak, és ha társadalmi érdekként fogalmazódik meg, hogy az ilyen területeken is fennmaradjon az emberi civilizáció, akkor a regionális politika feladata, hogy a lakóhely elhelyezkedése okozta hátrányokat az ott élők számára kiegyenlítse vagy legalább is kompenzálja.

A regionális politika legfőbb vagy végső céljának, a méltányos jövedelemszint és életkörülmények elérhetőségének biztosítása, ha valóban a régiók létező területi különbségeiből indulunk ki, akkor problémaorientált és programközpontú megközelítést tesz szükségessé. A közvetlen, a jövedelmek kiegyenlítését szolgáló interregionális jövedelemtranszferek lehetőségét fel kell adni, mert azok ugyan a legegyszerűbb, de a legdrágább megoldásokat jelentik a régiók közötti jövedelemkülönbségek kiegyenlítésére. A régiók jelenlegi helyzetének feltárása szükséges ahhoz, hogy a régió átlagos jövedelemszintjét legjobban növelni képes és szükséges beruházásokat és fejlesztési irányokat ki lehessen választani.

Egy vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy a gazdasági szerkezet változása befolyásolja leginkább a regionális versenyképességnél megfigyelhető különbségeket. A magas hozzáadott értékű (dinamikus szolgáltató, vagy csúcstechnológiai iparágak) szektorokban egyaránt nő a termelékenység és a foglalkoztatottak száma, pl. az üzleti szolgáltatásokban (informatika, hírközlés stb.). Viszont a feldolgozóiparban, amely főleg a sikeres régiókban koncentrálódik, magas és növekvő termelékenység mellett csökken a foglalkoztatottak száma. Az innovációs kapacitás kulcstényező a regionális fejlődésben, de a szabadalmak száma csak részlegesen adja vissza az innovációs kapacitás minőségét, szükséges egyéb tényezők és folyamatok, pl. a technológiai transzfer, valamint az innovációs intézmények vizsgálata is. A megközelíthetőség a versenyképességnél alapvető fontosságú, de hatását más tényezőkön, főleg a gazdasági szerkezeten keresztül fejt ki. A régióban a munkaerő képzettsége, az oktatási rendszer hatékonysága szorosan kapcsolódik a gazdasági szerkezethez és az innovációs szinthez. A fejletlen régiókban inkább a kedvezőtlen gazdasági szerkezet tűnik a fő problémának, semmint az innovációk alacsony szintje.⁷⁸

A regionális politika céljainak pontosabb meghatározása szükséges-e teszi annak meghatározását is, hogy kinek áll érdekében a célok megvalósítása? A támogatandó régiók fejlesztése nem csak az adott régió érdeke, hanem az egész országé vagy az egész Közösségé. A támogatott régió számára a legfontosabb cél az egy főre jutó jövedelmek kiegyenlítésének lehetősége. *Országos szinten ettől eltérő célokat* fogalmazhatunk meg a regionális politikával kapcsolatban:

- A *gazdasági növekedés* biztosítása valamennyi termelési tényező optimális hasznosítása révén. Ez a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása. Egy ország csak akkor tudja kihasználni a belső piacának méretéből származó előnyöket és tudja azokat a gazdasági növekedés felgyorsításának szolgálatába állítani, ha valamennyi polgára számára biztosítja a gazdasági folyamatokba való bekapcsolódás lehetőségét. Ez kommunikációs infrastruktúra és az emberi erőforrások fejlesztésével valósulhat meg.
- A vállalatok *optimális telephelyválasztása* annak érdekében, hogy a versenyképességük a termelési költségeik csökkenésével javuljon.

⁷⁸ Farkas Beáta - Lengyel Imre: Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban in: *Tér és társadalom*, 2001. (15. évf.) 3-4. sz. 237. old.

- Az agglomerációk *zsúfoltságából származó költségek csökkentése*, ami magában foglalja a túlnépesedett városközpontokra nehezedő demográfiai nyomás csökkentését, valamint a gazdasági tevékenységek és a népesség térbeli eloszlása közötti egyensúly megteremtését.
- A *népesség és a gazdaság térbeli eloszlása, illetve a környezet egyensúlyának megőrzése és helyreállítása* úgy, hogy elkerüljék a negatív externáliákat és a hosszú távú társadalmi és környezeti problémákat.
- A különböző *intézmények és intézkedések szükséges szintjének biztosítása*. A közjavak és a helyi szolgáltatások hozzáférhetősége a teljes népesség számára.

A regionális politikával kapcsolatos, a régiók szintjén megfogalmazódó célok ezektől eltérnek és alapvetően a megszerezhető támogatásokkal kapcsolatosak. A régiók szintjén megjelenő célok aszerint fogalmazódnak meg, hogy a jövedelmek kiegyenlítése lehetőségének eléréséhez milyen fejlesztéseket tart szükségesnek akár a központi kormányzat, akár a régió. A fejlesztési célokat viszont elméletileg a régiók strukturális erősségeit és gyengeségeit feltáró SWOT-analízisek révén lehet meghatározni. Ez minden régió esetében egyedi, de vannak különböző régió típusok, ahol a helyzet nagymértékben hasonló.

3.3. Iparpolitika

Bármit is tesz az állam a gazdaságban, lépései – kevés kivétellel – kihatnak az iparra. A fejlett gazdaságokban azonban, annak ellenére, hogy igény van versenyképes ipari struktúrák fenntartására, csak ritkán beszélhetünk következetesen felépített iparpolitikáról.

Az EU szintjén, az Egységes Európai Piac megvalósítását szolgáló intézkedések kihatnak a gazdasági tevékenység feltételeire, és remélhetően hosszú távon az *iparszerkezet megváltozását* fogják eredményezni.

Az iparpolitika felhasználható:

- a fennálló gazdasági szerkezet védelmére és megőrzésére;
- az adott piaci feltételekhez történő alkalmazkodás megkönnyítésére;
- átfogó piaci előnyszerzést szolgáló változtatások kezdeményezésére.

Mivel az *EU-nak nincsenek saját forrásai önálló iparpolitika fenntartásához*, biztosítania kell, hogy tagállamainak politikái ne keresztezzék egymást. Tekintettel arra, hogy az ipar meghatározott mértékben függ az

egységes piactól, a tagállamoknak közös célokat kell magukévá tenniük. Az 1990-es évtized közepén a nemzetközi versenyképesség új hangsúlyt kapott a politika kimunkálásában. Az EU-nak ma már többet kell tennie az egységes piac megvalósításának jegyében esedékes ipari szerkezetátalakítás negatív hatásainak pusztá kiküszöbölésénél. Azt kell megvizsgálnia, *hogyan lehet versenyképes* világméreteken, és ennek jobban kell tükröződnie az egyes nemzeti politikákban.

A nemzetgazdaság versenyképességét Chikán-Czakó-Lesi a következőképpen definiálja: a nemzetgazdaságnak az a képessége, hogy egy nemzetgazdaság úgy tud létrehozni, felhasználni, illetve a globális verseny keretei között értékesíteni termékeket és szolgáltatásokat, hogy közben saját termelési tényezőinek hozadéka, s ezzel párhuzamosan állampolgárainak jóléte fenntartható módon növekszik. Ezen versenyképesség feltétele az erőforrások termelékenység-növekedésének elősegítése a vállalatok és más intézmények hatékonyságának növekedését biztosító feltételek folyamatos fenntartása útján.⁷⁹

Az Európai Unió valamennyi tagállama fel tud mutatni valamiféle iparpolitikát, mindazonáltal megfigyelhetők hangsúlybeli eltérések a konkrét intézkedéseket illetően. Egyes országok, például Franciaország és Olaszország, inkább *intervencionista* iparpolitikai hagyományokat követnek, míg mások, például Németország, jobban támaszkodnak a *piaci stratégiára*. A „politika” fogalmi használata itt félrevezető lehet, hiszen egy szándékolt és gondosan kimunkált stratégia meglétére utal, holott a legtöbb tagállamban az ipart ad hoc jelleggel kezelik. Egyes nemzeti iparpolitikák csupán egy meghatározott iparágra irányulnak, jóllehet maga a fogalom, legalábbis elméletileg, átfogó, széles stratégiát jelöl. Néhány politika nem szolgál másra, mint más államok akcióinak kivédésére vagy szabad külföldi tőkék becsalogatására.

Más esetekben az egyik tagállam által saját gyengélkedő iparágának nyújtott támogatás hasonló intézkedésekhez vezetett más tagállamok részéről. Az EU-tagországokban az iparba történő állami beavatkozás szintje meglepően széleskörű. Kiterjed például:

⁷⁹ Chikán Attila – Czakó Erzsébet – Lesi Mária: Állami szerepvállalás a vállalatok versenyképessége nézőpontjából in: Stratégiai kutatások – Magyarország 2015 Tanulmányok Magyarország versenyképességéről, Vértés András – Viszt Erzsébet (szerk.), Budapest, 2006

- az egyes iparágak közti forráselosztásra, például az energiaárak manipulációja útján, a monopóliumok és egyéb versenykorlátozó gyakorlatok szabályozására;
- az ipar területi elhelyezkedésének befolyásolására (tervezés és regionális fejlesztési támogatások), az elavult, illetve hanyatló iparágak állami támogatására;
- az állami szektor veszteséges vállalatainak mesterséges életben tartására;
- környezetvédelmi szabályokra, a munkaerő alkalmazási feltételeinek központi szabályozására;
- valamint a fiskális és monetáris eszközök alkalmazására.

A tagországokban az állam szerepe gyakran kerül konfliktusba az EU szabályokkal. A tagországi szintű intézkedéseknek összhangban kell lenniük az EU szabályaival, jóllehet teret kell adni a helyi feltételeknek megfelelő nemzeti kezdeményezéseknek is.

Sokszor előfordul, hogy egy-egy, egyébként piaci alapon működő céget az állam – szociális, vagy foglalkoztatási megfontolásból – fejlesztési támogatásban részesít. Nehéz elképzelni, hogy az EU rövidtávon képes lesz átvállalni a tagállamok szerepét, mivel sem erőforrással, sem jogcímmel nem rendelkezik a mikroszintű intervencióhoz. A részletekbe menő beavatkozás technikai szempontból sem kívánatos, hiszen az unió szintjén a politika formálásához szükséges információ is hiányozhat és túl széles a résztvevők köre is.

A politika nem irányulhat helyi szükségletek kielégítésére. Ilyen körülmények között az *EU szerepe csupán az lehet, hogy átfogó működési keretet* kíséreljen meg kialakítani az ipar számára. Ebbe beleértendő az európai szintű iparági válság-kezelés, illetve a potenciálisan fejlődőképes iparágak ösztönzése.

A globalizáció folyamatai, főleg a nemzetközi verseny kiéleződése, lépéskényszert jelentettek az európai országok és az Unió számára. A kétpólusú világrend megszűntével a globalizáció folyamatai a korábbinál is erőteljesebben kezdtek érvényesülni. Az USA gazdasági ereje megnőtt, és a világgazdaságban új, expanzív versenytársak jelentek meg. Mindezek a folyamatok drámai módon megváltoztatták Európa és vállalatai világgazdasági szerepét, üzleti lehetőségeit, valamint az európai gazdasági tér súlyát és jövedelemtermő képességét. Ezek a kihívások hívták életre az európai vállalatokat, melyek ötlete már 1959-ben felmerült, de csak 2004 végén lépett hatályba a róluk szóló rendelet. *Az európai vállalat jogi*

konstrukciójának létrehozásakor a jogalkotókat az Európai Tanács öt cél elérésére kérte. Az új vállalati forma csökkentse a költségeket, segítse elő a cégek országok közötti mozgását, támogassa a nemzetközi összeolvadásokat, segítse az európai bázisú transznacionális társaságok átalakítását, és az európai vállalat támogassa az európai összetartozást. Napjainkig azonban csupán néhány európai vállalat alakult meg EU-szerte, amiben a komplikált és hosszadalmas jogi procedúra mellett közrejátszik az is, hogy sokak szerint az új vállalati formához kapcsolódó előnyök elmaradnak a várakozásoktól.

Első megközelítésben azokat a cégeket tekintjük európai vállalatnak, amelyek tevékenységük zömét Európában fejtik ki, vezetésük javarészt európai származású menedzserekből áll, és a vállalat külső és belső érintettjei általában európaiak (ideértve a tulajdonosokat is). Az imént felsorolt technikai jegyek alapján azonban nehéz beazonosítani az európai vállalatokat, hiszen nem egy cég tulajdonosa nem európai, mégis ebbe a csoportba sorolják őket, így például a General Motors európai márkáit, az Opelt, a Saabot és a Vauxhallt európainak szokás tekinteni. Ugyanakkor a másik oldalon egyre több olyan európai székhellyel rendelkező cég bukkan fel, amelyek inkább tekinthetők multinacionálisnak a tevékenységük alapján, mint európainak, pedig európai származásúak, és forgalmuk nagy részét európai országokban bonyolítják le. Azok a vállalatok, melyek magukat európai vállalatként definiálják, vagy amelyeket a szakirodalom egyértelműen annak tekint, mint például az Arianespace, a Royal Dutch Shell, az Unilever, az ABB, az Acelor, az Airbus és még sokan mások, általában összeolvadásokkal jöttek létre, vagy nemzetközi vegyesvállalatként működnek, kialakulásuk pedig kapcsolódik az egységes európai piac kifejlődéséhez, illetve tágabb értelemben a globalizáció folyamataihoz.⁸⁰

A határokon átnyúló összeolvadások és felvásárlások elősegítik a közvetlen külföldi tőkebefektetések növekedését is, hiszen a transznacionális vállalatok fokozódó mértékben vonulnak ki a nem alapvetően fontos tevékenységekből, s ezeket kihelyezik más régiókba, országokba. Ezzel egyidejűleg stratégiai erejüket a számukra lényeges és fontos tevékenységekre összpontosítják, hogy itt felvásárlásokkal és összeolvadásokkal megtartsák, növeljék versenyelőnyüket. A globalizációt meghatározó tényezők hatására a közvetlen külföldi tőkebefektetések módszerei, eszközei szintén változnak. A technikai modernizáció és az újítások szerepe egyre

⁸⁰ Szanyi Miklós: Az európai vállalat: működés és környezet in: Európai Tükör XII. évfolyam, 7-8. szám, 2007. július-augusztus

fontosabb a versenyképesség megszerzése, illetve megtartása szempontjából. A liberalizáció és privatizáció továbbra is lényeges motívum, de a technikai fejlődés szerepe egyre fontosabb a cégek versenyhelyzetének fokozásában.⁸¹

Az Európai Unió iparpolitikai tevékenységének kezdetei az Európai Szén- és Acélközösséig (ESZAK) nyúlnak vissza, amely hat tagországának szén-, vas- és acéliparát egyetlen főhatóság alá rendelte. Bár az ESZAK csak egy iparágban alapult, elsődlegesen politikai célú csoportosulás volt. Olyan szervezetnek tekintették, amely a hat tagállam alapvető iparágának koordinálása útján mozdítja elő magát az integrációs folyamatot. Az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) létrehozó Római Szerződésben a fő hangsúly a versenypolitikára került, míg iparpolitikáról külön említés sem történt.

Voltak azonban olyan fontos politikák, mint az előbb említett közös mezőgazdasági politika, vagy a később bemutatandó versenypolitika. Az EU fejlődésének kezdeti szakaszaiban a versenypolitika hangsúlyozása érthető volt, hiszen az ipar általában gyorsan növekedett és a fő cél az volt, hogy működjék olyan versenyképes piac, amely elősegíti a gazdasági és politikai integrációt. A tagországoknak csak a hetvenes években kellett szembenézniük általános ipari válsággal. A tagállamok számos intézkedést hoztak a válságra válaszul és hamar világossá vált, hogy valamilyen EU-szintű reagálásra is szükség van.

A tagállamok által életbe léptetett iparpolitikák az európai gazdaság „*renacionalizálását*” vették célba, csökkentve ezzel az integráció hasznát.

Ezért az új EU-politikának arra kell irányulnia, hogy:

- kiküszöbölje az egymással versengő nemzeti politikák konfliktusait,
- csökkentse a nemzeti politikáknak az erősebb államok javára és a gyengébbek kárára megmutatkozó igazságtalanságait,
- egy, a nemzetközi versenyképesség javításán alapuló, széles, európai ipari stratégiát hozzon létre.

Mindez nem jelenti azt, hogy az EU-nak minden olyan esetben be kell avatkoznia, amikor egy iparág válságba kerül. Számos tagállam története megmutatta, hogy az ipari intervenciós kísérletek költséges kudarcokhoz vezetnek, ezért az EU-nak óvatosnak kell lennie, nehogy túl sok veszteség kelljen segítenie.

⁸¹ Blahó András: Globális beruházási jelentés 1998: irányzatok és meghatározó tényezők, Közgazdasági Szemle, XLVI. évf., 1999. március, 384–386. o.

3.3.1. A versenyképesség elősegítése

Martin Bangemann, az EU ipari főmegbízottjaként megjegyezte, „Az iparpolitika az én értelmezésemben a nemzetközi versenyképesség megteremtése. Ennek módszere azonban nem egyszerű.”

Az EU legátfogóbb iparpolitikai elképzelése az 1993 decemberében megjelent *Fehér Könyv – Növekedés, Versenyképesség, Foglalkoztatottság – „Kihívások és Utak a XXI. századba”* című fejezetében található. Itt az EU versenyképességének több részkérdése kerül kifejtésre. A fejezet hangsúlyozza, hogy az okmány megjelenését megelőző húsz évben az európai gazdaságok növekedési üteme évi 4%-ról 2,5%-ra esett vissza.

A Fehér Könyv nem a természeti erőforrásokon alapuló komparatív előnyökre koncentrál, hanem megállapítja, hogy az EU stratégiájának a kompetitív előny érvényesülését kell előmozdítania.

A Fehér Könyv az alábbi akciókat irányozza elő:

- aktív ipari kooperációs politika kidolgozása,
- stratégiai szövetségek összehangolt kezelése,
- a piacok versenyfunkciójának biztosítását szolgáló intézkedések.

Más szóval: el kell kerülni, hogy a nemzeti érdekek „bajnokai” a széles és versenyképes európai gazdaság kárára nyerjenek teret. Elő kell segíteni az egységes piac kiteljesedését, hogy a vállalatok alkalmazkodhassanak a globális kereskedelmi környezethez. Fejlesztési támogatásban kell részesíteni a kis- és középvállalatokat, és társadalmi párbeszédet kell fenntartani a különböző ipari szférákkal. Mindez azt is jelenti, hogy folytatni kell az infrastruktúra-hálózatok fejlesztését, s végül, hogy le kell rakni az információs társadalom alapjait.

Egyesek szerint tehát a globalizáció (és a regionális integráció) olyan fejlemény, amely közelebb hozza a népeket, nemzeteket, kultúrákat egymáshoz, azonos normákat vezet be, illetve terjeszt el mind a gazdasági liberalizmus, a szabadvállalkozás, a piac autonóm működése, mind pedig a politikai demokrácia, az állampolgári, kisebbségi és "emberi jogok" tiszteletben tartása vonatkozásában. Ezzel szemben mások éppenséggel a nemzeti függetlenséget, az állami szuverenitást és a nemzeti kultúra és nyelv fennmaradását féltik tőle. Ma már azonban nem az a kérdés, hogy érdemes-e a globalizálódási és az integrációs folyamatokban részt venni annak mérlegelése alapján, hogy e folyamatok mennyiben segítik elő a nemzeti fejlődést vagy mennyiben veszélyeztetik a nemzeti értékeket! Az elzárkó-

zás, a kimaradás ma már nemcsak nyilvánvalóan kudarcra ítélt politika, hanem már reális alternatívát sem jelent.⁸²

3.3.2. Állami támogatás

Az állami beavatkozás része volt a fejlett országok múltbeli gazdaságirányítási gyakorlatának is. Jelenleg azonban ez a tendencia általános ellenállásba ütközik azon az alapon, hogy gyakran nem hatékony és káros a kereskedelemre. Az állami támogatás menedzselése különösen fontos kérdés a korábban központi tervirányítású gazdaságokban, amelyek a piaci orientáció útjára léptek. Ezekben az országokban csak nehezen lehet megszabadítani az ipart az állami beavatkozástól, hiszen a gyámkodást a múltban szabályként tekintették.

Az állami támogatások olyan szubvenciók, amelyeket a vállalatoknak a kormányzati szektor nyújt az általa elvárt piaci eredmények elérése céljából. Speciális, céljellegű átutalások, formájuk különböző lehet. Az állami támogatást nehéz pontosan definiálni, mindenesetre az alábbi intézkedéseket foglalja magába: direkt pénzáttalások, adókedvezmények, előnyös feltételekkel nyújtott („puha”) hitelek, kormányzati működőtőke-beruházások, előnyös föld- és termelőberendezés-bérleti díjak, vállalati részvény-beruházások, lemondás az állami befektetések normális, piaci hozzájáról.

A kormányok tehát készek támogatni az ipart politikai haszon reményében. A támogatás azonnali haszna könnyen mérhető, míg költségei megoszlanak az adófizetők között. Mindazonáltal a pusztán tény, hogy egy állam által egy iparágak nyújtott támogatás kompetitívelőnyt jelent a világpiacon, aggodalomra ad okot, hiszen kevésbé hatékony vállalatok, fennmaradását segíti elő. Azok a cégek viszont, amelyek normális körülmények között is túlélőképeseek, úgy vélhetik, hogy vesztesei a szubvenciókért folyó vetélkedésnek.

Az EU egyre keményebb álláspontot foglal el az ipari támogatást gyakorló országokkal szemben, mivel ez kihathat az Unión belüli verseny hatékonyságára és torzíthatja a közös piac működését. Az EU ugyanakkor maga is szerepet vállal bizonyos hanyatló ágazatok, vagy olyan iparágak támogatásában, amelyek növelhetik az Unió nemzetközi versenyképességét.

⁸² Szentes Tamás: A nemzeti fejlődés problematikája a felgyorsult globalizáció és regionális integrációk korában, Fejlesztés és Finanszírozás 2005/2. szám

3.3.3. A Római Szerződés és az állami támogatások

Az EGK Római Szerződésének 92(1) cikke tilt minden állami támogatást, amely bármilyen módon kihat az unióra. A 92(2) cikk azonban mentesít a tilalom alól egyes, például szociális célú támogatás-fajtákat. Ha az állam például ingyen iskolatejet ad a gyermekeknek, ez engedélyezett, de csak abban az esetben, ha az EU-n belül minden szállító pályázhat a megrendelés elnyerésére. Indokoltnak tekinthető a támogatás természeti csapás következményeinek elhárítása esetében. Végül megengedett volt a támogatás az NSZK kettéosztottságából adódó problémák rendezéséhez is.

A 92(3) cikk szerint a tagállamok által nyújtott támogatások nem ütköznek az EU szabályaival, amennyiben:

- rendkívül alacsony életszínvonallal, vagy nagyarányú munkanélküliséggel sújtott területeken segítik elő a gazdasági fejlődést;
- közös, európai érdekű projecteket mozdítanak elő, vagy egy tagállam súlyos gazdasági zavarait ellensúlyozzák;
- válságba jutott iparágak esetében, kizárólag ideiglenes jelleggel.

Fentiekén kívül a Tanács egyéb támogatási kategóriákat is engedélyezhet, minősített többségi határozattal. Végül az EU Szerződés indokoltnak ismeri el a kulturális örökség védelméhez nyújtott támogatást is, feltéve, hogy az nincs kihatással a kereskedelem feltételeire.

A tagállamok kötelesek tájékoztatni a Bizottságot bármely ipari támogatásról, továbbá e támogatásoknak összhangban kell lenniük a Szerződés követelményeivel. Amennyiben ez nem teljesül, a Bizottság határozatban kötelezheti az adott tagállamot a gyakorlat megváltoztatására, vagy a szubvenció megszüntetésére. A támogatásoknak elvileg átláthatóknak, azaz gazdasági hatásaiknak könnyen érzékelhetőeknek kell lenniük.

A gyakorlatban azonban a hatások nagy része nehezen tekinthető át és a kormányok is igyekeznek azokat átláthatatlanná tenni az előnyszerzés érdekében.

A Bizottság igyekszik elkerülni minden olyan intervenciót, amely meghatározott cégeket kompetitív előnyhöz juttatna, és csak akkor avatkozik be, amikor a tagállamok közötti kereskedelem sérelme valószínűsíthető. Ezért a Bizottság elhatározta, hogy csekély nagyságrendű támogatásokkal nem foglalkozik. Ez a határ pl. 1993-ban 50 ezer ECU volt támogatási tételként, összértékben pedig 100 ezer ECU, 3 éves időtartamra.

Az EU-szabályozással való konformitás jegyében olyan iparvállalatoknak, ahol máris felesleges kapacitások vannak, csak szigorú feltételek mellett nyújtható támogatás.

3.3.4. Iparpolitika a gyakorlatban

Az EU számos iparágban érintett. A *szénbányászat*⁸³ és *hajóépítő ipar* alkalmazkodási kényszere tipikusnak tekinthető a hanyatló ágazatokra általában. Mindkét esetben szükségesnek mutatkozik az állami támogatás ellenőrzése. Az EU általában meglehetősen toleranciát mutat mindkét esetben, felismerve, hogy olyan iparágakról van szó, amelyeknél az alkalmazkodás szociális szempontból időigényes. Ez az a néhány ágazat, ahol az EU hosszú távú beavatkozással számol.

A *hajóépítés* terén az egymással versengő támogatások sem szüntették meg a csődöket és Európa pozíciót veszített a kontinensen kívüli versenytársakkal szemben. A fő probléma az, hogy az EU hajógyárai drágábban termelnek, mint távol-keleti versenytársaik. Amennyiben azonban a támogatások folytatódnak, a korszerűsítés nem kap ösztönzést és a szerkezeti változások halasztást szenvednek.

Az EU ebből kiindulva értett egyet a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete (OECD) 1996. évi kezdeményezésével. Ez véget vetett az iparág direkt állami szubvencionálásának, ugyanakkor megengedte az üzemenkénti kutatási-fejlesztési költségek legfeljebb 100%-os támogatását. Ez nem jelentős támogatás, mivel a hajógyárok termelési értéküknek csupán 1-2%-át fordítják kutatásokra.

Gépjárművek esetében piacorientáltabb megközelítés lehetséges. Az európai autóiipart önkéntes exportkorlátozással védik a japán konkurenciától. Az alkatrészgyártásban 1,8 millióan dolgoznak, a kereskedelem és javítás újabb 1,8 millió főt foglalkoztat. Ez az iparág általában megsínyli a gazdasági visszaeséseket. A hazai termelők piaci részesedésének fenntartása nyilvánvalóan a minőség javításának, a környezetvédelmi előírások betartásának, az innováció alkalmazásának és a költségek csökkentésének a függvénye. Ez azt jelenti, hogy át kell alakítani az alkatrészgyártás szerkezetét és be kell hozni a japánokkal szemben kialakult jelentős termelékenységi lemaradást.

3.3.5. Versenypolitika

Az EU a szabadpiac elvi alapjain jött létre, ez a filozófia azonban csak olyan ágazatokban öltött testet, mint a mezőgazdaság. Az integráció szabadpiaci elkötelezettsége legszembetűnőbben a versenypolitikában tükröződik. Az EU fejlődése során e politika új dimenziókkal bővítette a gazda-

⁸³ Bár ma már Belgium, Franciaország, Hollandia szénbányászata gyakorlatilag megszűnt!

ság működését. A versenypolitika fontossága egyre növekszik, amint a gazdaság kilép a tagállami keretből és összeurópaivá válik.

A *versenypolitika* már a *Római Szerződésben* is fontos helyet foglalt el. Az okmány előírja egy, a piac zavartalan működését biztosító rendszer megteremtését. A tulajdonképpeni versenyszabályokat a szerződés 85-94. cikkei tartalmazzák. E szabályok mind állami, mind vállalati szintű tevékenységekre vonatkoznak. Jelen fejezetben elsősorban a *85. és 86. cikkekkel* foglalkozom és megkíséreltem bemutatni az EU versenypolitika pozitív jellegét.

A *versenypolitika felelőssége megoszlik* a tagállamok között, bár ez nem világosan elhatárolt. Az Unión belüli versenypolitika magába foglalja a megfelelő versenyfeltételek érvényesülését biztosító piacfigyelést és piaci intervenciót. Közgazdaságilag kifejezve ez a célkitűzés a hatékony forrásallokáció biztosítására irányul. E mögött az a meggyőződés húzódik, hogy a piacgazdaság a forrásallokáció leghatékonyabb módja.

Bár egyes iparágak elvileg működhetnének a tökéletes verseny feltételei szerint, ám ilyen piaci struktúrát nehezen találunk a gyakorlatban. A modern gazdaság realitása az a tendencia, hogy a hatékony cégek növekednek és a potenciális riválisok száma csökken. A verseny gyakran hiányzik a belső piacokon, például olyan szektorok esetében, mint a repülőgépgyártás, ahol világviszonylatban is mindössze két, vagy három gyártó számára nyílik tér. Ebben az esetben a piacra lépés költségei olyan magasak, hogy a versenyhelyzet kialakításának egyetlen módja a kooperáció ösztönzése. Az Airbust például európai nagyvállalatokból hozták össze és jelentős állami támogatással tették versenyképessé az USA-beli Boeinggel szemben (lásd. 4. fejezet).

A *versenypolitikában az EU jó politikusnak bizonyult*. A versenypolitikát mindig a gazdasági érdekeknek megfelelően interpretálja. Tehát oly módon, hogy a versenypolitika ne korlátozza a gazdasági cselekvést, ha az adott tevékenység nem minősül károsnak. Igen fontos a Tanács (EGK) 4064/89 sz. határozata, amely a vállalati fúziók EU-szintű szabályozását alapozta meg. Ez a fontos lépés rendezte az EU fúziós politikáját azáltal, hogy megteremtette az EU-beavatkozás jogalapját, megállapította e beavatkozás kritériumait, kimunkálta a döntéshozatal időrendjét.

Az alábbiakban röviden értékeljük a versenypolitikát, bemutatva, hogyan változott és fejlődött az Egységes Piacnak megfelelően.

3.3.6. A versenykorlátozó magatartások és a 85. cikk

A szerződésnek ez a pontja *tiltja mindazon tevékenységeket*, amelyek összeférhetetlenek a piac működésével, kihatnak a tagállamok egymás közötti kereskedelmére és *korlátozzák, akadályozzák, vagy torzítják a versenyt*. A cikkben foglalt előírások csak abban az esetben lépnek életbe, ha az adott tevékenységek tényleges, vagy potenciális hatást gyakorolnak a tagállamok közötti kereskedelem normális menetére.

A cikk (1) bekezdése például tiltja azokat a megállapodásokat, amelyek:

- árat, vagy kereskedelmi feltételeket rögzítenek;
- piacot, műszaki fejlesztést, vagy befektetést ellenőriznek, illetve korlátoznak;
- felosztják a piacokat, vagy termelési forrásokat;
- szerződéseik aláírását olyan, a partner által vállalandó, járulékos kötelezettségekhez kötik, amelyeknek, elfogadott kereskedelmi szokások szerint, semmi köze a szerződés eredeti tárgyához.

A (2) bekezdés kimondja, hogy a tilalom alá eső megállapodások és határozatok automatikusan semmisnek tekintendők. *Előfordulhat* ugyanakkor, hogy *bizonyos korlátozások hasznosnak* tekinthetők. A (3) számú bekezdés tartalmazza, hogy az (1) bekezdés előírásaitól el lehet tekinteni, ha alaposan feltételezhető, hogy a vizsgált vállalatközi megállapodás eredményeként javul a termékek előállítása vagy forgalmazása, előrehalad a műszaki, gazdasági fejlődés. Fontos követelmény azonban, hogy ebből a haszonból a fogyasztó megfelelő arányban részesedjen.

Jóllehet erre nincs kötelező előírás, a vállalatoktól elvárják, hogy előzetesen tájékoztassák a Bizottságot minden olyan megegyezésről, amely sértheti a 85. cikk előírásait. Ennek számos vállalat eleget is tesz, az előírások alóli mentesítés reményében. A mentesítésre azonban még akkor sincsen garancia, ha a Bizottság előzetesen úgy foglal állást, hogy nem kérdőjelezi meg az adott megállapodást. Ha viszont a Bizottságot elmulasztják tájékoztatni, mentesítésről nem lehet szó.

3.3.7. Domináns helyzetű vállalatok és a 86. cikk

A szerződésnek ez a pontja a *domináns piaci helyzetükkel visszaélő vállalatok* tevékenységével foglalkozik. A piacot uraló nagyvállalatok léte önmagában nem negatív dolog. A dominancia adódhat az adott cég magasabb fokú hatékonyságából is. Ha egy vállalat piaci pozíciója azért erős, mert egy bizonyos termék előállításában jobb, mint a többiek, úgy ez a fo-

gyasztóknak is hasznos és fontos lehet a világpiacon versenyképesség szempontjából is. A 86. cikk tiltja a domináns piaci pozícióval való visszaélést, amennyiben az kihat a tagországok egymás közötti kereskedelmére. Nem írja körül pontosan, mit tekint domináns pozíciónak, ami kényes kérdés, figyelembe véve, hogy az ilyen fogalmak nehezen definiálhatók. Leírja viszont azokat a magatartásokat, amelyeket a domináns helyzetű cégek részéről kerülni kell. Tilos például *tisztességtelen árakat*, vagy kereskedelmi feltételeket partnereikre erőszakolniuk. Amennyiben piaci hatalmukat akár dominanciájuk kiaknázására, akár fenntartására használják, a Bizottság kényszerítő rendszabályokat alkalmazhat velük szemben. A 85. cikktől eltérően a vállalatoknak nem kötelességük a Bizottságot tájékoztatni domináns helyzetükről. Elmarasztaló határozatokra a bizottsági vizsgálatok és panaszok alapján kerülhet sor. A domináns helyzetű cégek ügyeiben a Bizottság kevesebb eredményt könyvelhet el, mint a piackorlátozó magatartások vonatkozásában, ami az előbbi tevékenységek alapos vizsgálatának dokumentációs nehézségeire vezethető vissza. Bár a 86. cikk nem említi a *fúziós tevékenységet* a dominanciaszerzés eszközei között, úgy tűnik, az mégis a cikk hatálya alá esik, amennyiben felhasználható domináns helyzet elérésére. A kérdéssel az EU-n belüli fúziószabályozás keretében foglalkoznak.

3.3.8. A politika végrehajtása

A 85. és 86. cikk végrehajtása az *Európai Bizottság felelősségi körébe* tartozik, a kérdésben a IV. Főigazgatóság illetékes. Az előírások megsértésének eseteiről a Bizottság vállalatoktól érkező információkból, harmadik féltől származó bejelentésekből, vagy közvetlenül saját kezdeményezéséből értesül. Ez utóbbit általában nem részesíti előnyben, mert adminisztratív szempontból bonyolultabb. Mivel a legtöbb tagállam rendelkezik valamilyen versenypolitikai jogszabályi háttérrel, ezeknek és az *EU-szintű szabályozásnak az ütközései elkerülhetetlenek*. A 85. és 86. cikkeket érintő ügyekkel a tagállamok önállóan foglalkozhatnak, de el kell ismerniük az EU felsőbbbbségét azon ügyekben, amelyeket az saját hatáskörébe von.

A Bizottságnak nem könnyű kezelni a 27 tagállam nemzeti határain átívelő tevékenységeket. Csak *korlátozott mennyiségű vizsgálat* lefolytatására vállalkozhat, ezért hatókörét szándékosan is az általa átfogható területre korlátozza. A tagállamoknak megvannak a saját versenyszabályaik, amelyek a nemzeti határokon belül folyó tevékenységet szabályozzák. Ezeket egésszítik ki, de nem helyettesítik az EU-szintű szabályok.

Általában jobb, ha a versenypolitikával összefüggő ügyekkel a nemzeti bíróságok foglalkoznak:

- csak ők ítéldhetnek meg kártérítést, (elrettető erő a visszaélőkkel szemben) – az eljárások általában gyorsabbak;
- lehetőség nyílik az ügyet egyazon időben, a nemzeti és EU jogszabályok szerint lefolytatni;
- egyes nemzeti bíróságoknak joguk van a költségek megtérítéséhez is.

A Bizottság mindenekelőtt azokat a versenyügyeket intézi *saját hatáskörében*, amelyeknek EU-vonatkozásaik vannak és fontosak az Unió számára. Ez a megoldás nemcsak a tagállamok közötti konfliktusok lehetőségét szűkíti, hanem költségkímélő is.

3.3.9. A Bizottság szerepe

A versenypolitika végrehajtásában *igen befolyásos szerep* jut a Bizottságnak. Az 1962. évi 17.(4) Határozat rögzíti a Szerződésbe foglalt versenypolitikai kérdések eljárási szabályait. Az okmány felhatalmazza a Bizottságot vállalatok beszámoltatására és vizsgálatok lefolytatására. Ez kiterjedhet a vállalat könyveinek és ügyiratállományának ellenőrzésére és helyszíni, szóbeli beszámoltatásra is. E módszer alkalmazását hívják „hajnali razzianak”, amikor a Bizottság munkatársai a tagországbeli kollegáikkal együtt látogatják meg a vizsgálatra kijelölt céget. A versenyszabályok megsértésének megállapítását követően a Bizottságnak jogában áll:

- bírságot kivetni, amelynek összege a vállalat megelőző évi forgalmának 10%-áig terjedhet;
- ideiglenes intézkedést foganatosítani, a káros magatartás felszámolása érdekében.

A 85. cikk alóli *csoporthoz kivételek* bevezetése hozzásegített a Bizottsági munkaterhelés csökkentéséhez, egyben növelte az üzleti biztonságot. A mentesítések jogalapja az, hogy a hatályuk alá eső megállapodások mindenki számára hasznosak. Ilyen megállapodásokra például a gépjárműkereskedelemben találhatunk, egy olyan, a fogyasztó számára előnyös forgalmazási rendszer formájában, amelyet a termelők is száz százalékgig támogatnak. A mentesítést számos kritika érte amiatt, hogy egyes országokban a szabadpiacinál magasabb gépkocsi-lerakatot tett lehetővé.

3.3.10. Bírósági felügyelet

Az Európai Bizottságot gyakran bírálják azért, mert versenyügyekben egyszerre tölti be a vizsgáló ügyész, bíró és esküdtszék feladatát. Valójában azonban az Európai Bíróságnak joga van felülbírálni a Bizottság határozatait és helybenhagyni, vagy csökkenteni a kiszabott bírságokat és büntetéseket, továbbá megváltoztatni bármely hivatalos döntést. Konkrét bejelentés esetén a vizsgálatot megtagadó bizottsági határozattal szemben fellebbezésnek van helye.

3.3.11. Fúziók és vállalat-felvásárlások

Az Egységes Piac kibontakozása megváltoztatta az EU-n belüli verseny természetét. A határok megnyitása és a nem tarifális korlátozások eltörlése komoly *kihívást jelent a vállalatok számára* hazai piacaikon. A megnövekedett piachoz való alkalmazkodás természetes eleme volt a vállalatnagyság növelése, amely méretgazdaságossági előnyök megszerzését célozta a termelésben és kutatás-fejlesztésben. Néhány esetben célja a hazai piac védelme volt más EU-tagországok versenyétől, más esetben pedig a nagyobb piac előnyeinek kihasználására irányuló agresszív stratégia nyilvánulása volt. Míg egyes cégek a saját forrásaikból történő növekedést részesítették előnyben, mások jelentős profitszerzésre láttak lehetőséget más gazdasági egységek felvásárlásában. Voltak olyan vállalatok is, amelyek saját bázisukat igyekeztek megszilárdítani, és egy későbbi időszakra tervezték idegen cégek felvásárlását. A saját bázison túli terjeszkedés sok esetben akadályba ütközött. A terjeszkedéshez szükséges források felhalmozása érdekében egyes vállalatok eladták vagyonuk egy részét és csupán legfontosabb tevékenységeikre összpontosítottak. Ez elősegítette a földrajzi expanziót, amelynek egyik leggyorsabb módja a más országbeli cégekkel való egyesülés volt. A vagyoneledások lehetőséget adtak más cégeknek a további gyarapodásra.

A transznacionális vállalatok piaci hatásait többnyire a következő változókkal vizsgálják: versenyképesség; verseny; piaci koncentráció foka; a transznacionális vállalatok terjeszkedési stratégiái, vállalati magatartása; valamint a befogadó ország gazdaságpolitikája/reakciója. A legnagyobb figyelmet a transznacionális vállalatok piaci koncentrációra gyakorolt ha-

tása kapta. A vállalatok a termelésüket annál jobban szétszórta az országhatárokon túlra, minél koncentráltabb volt az adott iparág.⁸⁴

Az Egységes Piacot előkészítő kampány beindultával drámaian megnőtt a nemzetközi vállalati fúziók értékösszege.

Melyek voltak azok az EU-n belüli makrogazdasági feltételek, amelyek elősegítették a fúziók számának növekedését? A fontosabb tényezők az alábbiak:

- a jövedelmezőség javulása,
- az árfolyam-stabilitás,
- az Egységes Piac által nyújtott lehetőségek.

Érdemes megjegyezni, hogy *hasonló tendencia* volt megfigyelhető az USA-ban is, ami azt valószínűsíti, hogy a korszellem általánosan kedvez a határokon túlnyúló üzleti formáknak.

A vállalat-összeolvadásokban és -felvásárlásokban az egyes országok szerepvállalása eltérő mértékű:

- Nagy-Britannia például gazdaságának relatív nagyságához viszonyítva váratlan aktivitással vesz részt a felvásárlásokban. Ez egyaránt tükrözi az ilyen tevékenységekben résztvevő vállalatok kedvező tapasztalatait és a brit vállalati részvénytulajdonosok nyitottságát.
- Németország ezzel szemben viszonylag csekély mértékben érintett a fúziókban és felvásárlásokban. Az 1990-es évek elején volt egy vállalatfelvásárlási hullám, ez azonban jószerével a kelet-német privatizációnak tudható be. A külföldi befektetések eltérő nemzeti tradíciói azt jelentik, hogy egyes államok részvétele az ilyen akciókban szerény.

Emellett az erőszakos üzleti expanzió feltételei is nagyban különböznek tagállamonként.

Az akvizíciós pályázatok strukturális és technikai akadályai (beleértve az állami tulajdon arányát, a felügyelő-bizottságok szerepét, a részvénytulajdon-azonosíthatósági problémáit) olyan jelentősek, hogy az agresszív expanziós kísérletek bizonyos országokban, például Németországban biztos kudarcra vannak ítélve.

⁸⁴ Blahó András-Dóra Szilvia: Világjelentés a beruházásokról – transznacionális társaságok, piaci szerkezet és versenypolitika, Közgazdasági Szemle, XLV. évf., 1998. február, 193.-197. o.

3.3.12. Fúziószabályozás

A fúzió-szabályozás 1990. évi EU-szintű bevezetése annak elismerése volt, hogy a *vállalati egyesülések ellenőrzése növekvő jelentőségű* üggyé vált. Különös fontosságot nyert a kérdés az Egységes Piac kiteljesedésével, valamint a tőke- és értékpapírpiacok liberalizálásával.

Aggodalomra adott okot, hogy nemcsak a *tagállami jogszabályok* voltak *alkalmatlanok* az európai monopóliumok potenciális kialakulásának kezelésére, hanem az *uniós Szerződés 85. és 86. pontjai sem feleltek meg* e célnak. Végül is 17 évbe telt, amíg az EU fúziós szabályozását tető alá hozták és meghatározták a Bizottság vonatkozó jogosítványait.

Komoly nehézséget okozott annak eldöntése, mely vállalati egyesülések tartozzanak EU-hatáskörbe, és hogyan osztozzanak a felelősségben a tagállami és az EU hatóságok. Rendkívüli körülményektől eltekintve a szabályozásnak ki kell zárnia annak lehetőségét, hogy egy üggyel tagállami és EU-szinten egyaránt foglalkozzanak. Ezt a problémát végül is az adott ügyleti érték alapján oldották fel, azaz az *EU csak a legnagyobb volumenű ügyekkel foglalkozik*. Ez a megoldás Nagy-Britannia és Németország győzelmét jelentette, e két ország rendelkezik ugyanis a legfejlettebb fúziószabályozással.

A *vállalati egyesülések EU-szintű szabályozása* 1990-ben lépett életbe. A szabályozás két vagy több, korábban egymástól függetlenül működő vállalkozás egyesítésének a versenyre gyakorolt hatásával foglalkozik. Jogi háttérét a Szerződés 87. és 235. cikkei biztosítják.

4. A stratégiai kereskedelempolitika

4.1. A stratégiai kereskedelempolitika elméleti alapjai

Az 1980-as évek kezdetén sok gazdaságkutató foglalkozott a nemzetközi kereskedelemelmélet kifejlesztésével. Vitára bocsátották a kereskedelemelmélet alapkérdéseit¹⁴⁹: Miért létezik a nemzetközi kereskedelem, milyen az optimális kereskedelempolitika, és milyen hatásai vannak a protekcionizmusnak? Krugman (1994) ezt a vitát forradalomnak nevezte a nemzetközi kereskedelem elméletének történetében Ricardo komparatív-elmélete és Heckscher-Ohlin tényező ellátottsági elmélete óta. Ezt a fejlődést később új kereskedelemelméletnek vagy stratégiai kereskedelempolitikának nevezték.

De hát mi is az „új” ebben a stratégiai kereskedelem-politikában a hagyományos kereskedelemelmélettel összehasonlítva? Krugman (1992) egyszerű példát említ: A hagyományos nemzetközi kereskedelem időszakában búzát kínáltak szinte minden piacon, a nemzetközi kereskedelem új elméletében azonban a piacon kereskedelmi áruként repülőgépeket kínálnak. A búza és a repülőgép közötti nagy különbség gondolkodásra késztet (úgynevezett „Rethinking about International Trade”)¹⁵⁰.

A gondolkodás a hagyományos kereskedelemelmélet identifikálásával és elemzésével kezdődik. A nemzetközi kereskedelem hagyományos elmélete szerint a kereskedelem lényeges lehetőség az országok számára, hogy a különbségeikből nyereségre tegyenek szert. A klíma, a kultúra, az intellektualitás, a nyersanyagok stb. terén meglévő különbségek miatt minden ország képes komparatív előnyökkel termelni, ami mindenki számára hasznos.

Ez az elmélet fontos jellemzőket fogalmaz meg, ipari javakat csak ipari országok (többévesen gazdag) termelnek és exportálnak, mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat pedig csak fejlődő országok állítanak elő és

¹⁴⁹ Krugman, Paul: Introduction: Rethinking International Trade. MIT Press, S. 1, 1990

¹⁵⁰ Lásd Krugman: Introduction: New Thinking about Trade Policy. In: Krugman (Ed.): Strategic Trade Policy and the New International Economics. MIT Press, 1986

exportálnak. Ez azt jelenti, hogy magasan képzett munkaerővel rendelkező országok olyan javakat gyártanak, amelyek fejlettségüknek megfelelnek, míg az ásványkincsben és nyersanyagban gazdag országok agrár javakat exportálnak.

A hagyományos kereskedelemelmélet szerint állandó volumenhozadék és tökéletes verseny mellett is folytatható a kereskedelem¹⁵¹. Az állítás alapján a kereskedelem volumene csak akkor növelhető, ha az országok eltérő technológiákkal vagy tényezőellátottsággal rendelkeznek. A kutatók régóta tudják, hogy a komparatív elmélet nem veszi figyelembe a növekvő skálahozadékot, bár a növekvő skálahozadékok a nemzetközi kereskedelem fontos indítékai lehetnek. A kutatók ugyanakkor még nem fogadták el feltétel nélkül, hogy ez a nemzetközi kereskedelem potenciális tényezője. Krugman (Közgazdasági Nobel-díj 2008-ban) elemzése rámutat arra a problémára is, hogy az 1980-as évek kezdetétől a skálahozadékok kereskedelemben történő alkalmazásának elvi akadály a piacszerkezet problémája¹⁵², mert a növekvő árbevétel ellentmond a tökéletes versenynek. A tökéletes verseny megköveteli, hogy az ár egyenlő legyen a határköltséggel. Hogyan is néz ki a nemzetközi kereskedelem elméletének új modellje, amelynek ki kellene egészítenie, és le kellene váltania a hagyományos elméletet? Krugman nézete szerint¹⁵³ az új elméletnek két lényeges pontja van: először is a növekvő skálahozadék tovább növeli a kereskedelmet, és potenciális kereskedelmi előnyökhöz vezet. Másodsor a nem tökéletes verseny, mint a növekvő skálahozadék eredménye kompromisszumot kínál a szabadkereskedelem esetére. Másképpen fogalmazva az oligopol iparágakban a verseny úgynevezett „stratégiai kereskedelempolitikára” nyújt lehetőséget, amely a beavatkozás politikájával élő országok számára nyereségelosztást tesz lehetővé. Az új kereskedelemelmélet két lehetséges utat kínál a kereskedelem szereplői számára, hogy viszonylag szabad kereskedelem mellett nyereséget érjenek el, a versenytársak költségére.

Egyrészt a kormányzati politika nyereségtermelő képességével, másrészt ezen politika külső hatásoknak köszönhető, magasabb „hozamot”

¹⁵¹ Krugman: Is Free Trade Passe. In: King, Philip (Ed.): International economics and international economic policy, S. 22, 1995.

Eredeti kiadás: Journal of Economics Perspectives 1 (1987), p. 1-22

¹⁵² Lásd Krugman, Paul (1990), 4. o.

¹⁵³ Krugman: A decade of the new trade theory. In: Dagenais, M. G. – Muet, P. A. (Eds): International trade modeling. S. 2, 1992

biztosító képességével.¹⁵⁴ A hozam jelenthet magas nyereségrészesedést az iparban, amely más iparágakkal szemben átlagban ugyanakkora kockázattal érhető el. Ha egy meghatározott szektorban hozam képződik, akkor a hozam biztosításával növelhető a nemzeti jövedelem. A külkereskedelemben a hozamot tevékenységből származó nyereségnek nevezzük, amely a kereskedelem szereplői vagy a cégek számára nagyobb jelentőségű, és több előnyt jelent. Nem az a lényeg, hogy a tőke és a munka egy szektorban rendkívül magas bevételeket produkál, hanem az, hogy a tőke és a munka magas hozamot biztosít a társadalom számára, így az összjövedelemből előnyök származnak mind a tőke, mind a munkaerő számára.¹⁵⁵ Krugman (1986) utal arra, hogy a külkereskedelem jelentősége megnőtt a kereskedelemről folyó vitában, mert a kereskedelem új értelmezése technológiai reformok lehetőségét kínálja. Az átalakítás következtében pozitív külső hatások érhetőek el. Így jó indokot sikerült találni arra, hogy a kereskedelempolitikát fel lehessen használni a külkereskedelmi termelés bátorítására.

4.2. A stratégiai kereskedelempolitika mellett szóló érvek

4.2.1. Ipari érv

A versenykonceptió vitája során sokan úgy érveltek, hogy néhány iparág jobb, mint a többi, mert magasabb nyereséget termel, és azok az országok, amelyek nagy gondot fordítanak az előnyösebb ipari szektorokra, magasabb költségelőnyre tesznek szert, mint azok, amelyek nem ezt a politikát követik. Ez az érv azon az elképzelésen alapul, hogy az előnyös ipari szektorok azonosíthatók. Ennek az érvnek három feltétele van, ami a stratégiai kereskedelempolitikában népszerűen „eladható” .

Ez a három kritérium: magasan képzett munkaerő, jól megfizetett jó minőségű munka és magas technológiai színvonal. Krugman és Obstfeld (1997) elemzi ezeket a legtöbbször használt érveket és végül mindketten bizonyítékokat mutatnak fel arra vonatkozóan, hogy ezek az érvek ténylegesen nem alkalmasak a stratégiai kereskedelempolitika számára. A felsorolás első helyen minden munkavállaló magas szakképzettségét említi. El-

¹⁵⁴ Lásd Krugman (1990), S. 12

¹⁵⁵ ugyanott, 13. o.

méletileg egy ország teljes jövedelme egyenlő az egyes nemzeti iparágak jövedelmének értékével. Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem az egyes munkavállalók átlagos szakképzettségének arányában alakul. A valóságban azonban más a helyzet, mert az egyes munkavállalók szakképzettsége a különböző iparágakban nagyon eltérő. Sok kutató azt állítja – mondja Krugman és Obstfeld –, hogy egy ország nemzeti jövedelme a magas szakképzettségű munkavállalókat foglalkoztató iparágak állami támogatásával növelhető. Ezt az ötletet sok közgazdász szkeptikusan fogadta, mert ha olyan kívánatosak a magas szakképzettségű munkavállalókat foglalkoztató iparágak, akkor miért van szükségük állami támogatásra, pl. szubvencióra vagy importkorlátozásra? A közgazdászok válasza az, hogy a magasan képzett munkavállalókat foglalkoztató iparágak jellemzően rendkívül tőkeintenzív iparágak. Nincs garancia arra, hogy a magasan kvalifikált munkavállalókat foglalkoztató iparágak támogatásával egy ország nemzeti jövedelme növelhető. Ellenérveik bizonyítására Krugman és Obstfeld az USA kiválasztott ipari ágazatait hasonlította össze.¹⁵⁶ Ebből kiderült, hogy a tőkeintenzív ruházati iparban a munkaerő képzettsége igen alacsony. Ezzel szemben a másik igen tőkeintenzív iparág, az olajfinomító szektor nagyon magasan képzett munkaerőt foglalkoztat. Végül is kétségbe vonható, hogy a munkaerő képzettségét, mint a kívánatos iparág kiválasztásának kritériumát, érvként alkalmazni lehet. A másik felhozott érv a jól megfizetett jó minőségű munka. Ezen érv alapján az egyik szektor jobb, mint a másik, mert magasabb bért fizet. Ez az érv azzal függ össze, hogy az USA rossz gazdasága például az iparosítás nagy hibáira vezethető vissza, amely az ipari szektorban a jó munkahelyek elvesztésével járt. Az érv mindkét szerző véleménye szerint ugyanaz, ami a fejlődő országokban a kis- és nagyipar támogatásához vezet.

Ezek után Krugman és Obstfeld felteszi a kérdést, hogy miért különböznek a bérek, és hogy a magas bérszintű szektorok támogatására irányuló erőfeszítéseknek vannak-e hátrányos következményei? Az USA-ban például az iparban foglalkoztatott munkavállalók többet keresnek, mint a szolgáltatásban dolgozók. A visszaiparosítás bérekre gyakorolt hatásának mérési kísérlete nem bizonyult többnek, mint gyenge becslésnek. Ennek két fő oka van¹⁵⁷. Az egyik, hogy az ipari munkaerőt a legtöbb esetben nem tekintik a nemzetközi kereskedelem részének. A technológiai fejlődés

¹⁵⁶ Krugman, Paul and Obstfeld, Maurice: *International Economics. Theory and Policy*. Massachusetts, Addison-Wesley, Fourth Edition, S. 277, 1997

¹⁵⁷ ugyanott, 278. o.

az ipari termelő ágazatban gyorsabb, mint a szolgáltató ágazatban. Időközben az árucikkek és a szolgáltatások iránti fogyasztói kereslet ugyanolyan arányúra nőtt. Ez azt jelenti, hogy a szolgáltatások iránti kereslet jóval nagyobb mértékben bővült. Másodsorban az átlagbérek közötti nagy különbség az ipar és a szolgáltatási szektor összehasonlításából egyértelműen látható, például egy vas- és acélipari munkás 20 USD óradíjával szemben egy gyorsétkező étteremben dolgozó óránként csak 4 USD-t keres. A harmadik érv a magas szintű technológia. Krugman és Obstfeld (1997) szerint azok a fejlett technológiával rendelkező iparágak, amelyek képesek megvalósítani és javítani termékeik, illetve termelési folyamataik innovációját. A csúcstechnológiai iparágak jellemző módon a következő paraméterek alapján oszthatók: kutatási ráfordítások aránya, értékesítés mennyiségi alakulása, vagy kutatók és mérnökök aránya az összes munkavállalók számához viszonyítva.

Thurow¹⁵⁸ után Krugman és Obstfeld hét nagyon fontos csúcstechnológiai ágazatot nevezett meg: mikroelektronika, biotechnológia, új anyagtudomány-ipar, telekommunikáció, polgári légi közlekedés, robotgyártás, és számítógép-ipar beleértve a szoftvergyártást is. Miért olyan fontos ezekkel az ipari ágazatokkal rendelkezni? Néhány szerző azzal érvel, hogy a csúcstechnológiai szektorok azért nagyon fontosak, mert minőségi termékeket állítanak elő, és jellemzően magas a bérszínvonaluk. Ez az érv azonban nem meggyőző, állította Krugman és Obstfeld, mert a munkaerő magas képzettsége egy iparág támogatásánál nem minősül elegendő feltételnek és a csúcstechnológiai szektorokban a munkavállalók képzettsége nem feltétlenül magas.

4.2.2. Logikai érv

Miután Krugman és Obstfeld a stratégiai kereskedelempolitika eddigi három érvét elemezte és elutasította, felmerül a kérdés, hogy melyek a stratégiai kereskedelempolitika logikai érvei? Krugman és Obstfeld megvizsgálták a logikai érvekkel kapcsolatos problémákat és megállapították, hogy nincs összefüggés a kormányzati beavatkozás és a sikertelenség között. Az „intervenció” során a sikertelenség érvének a problémája az, hogyan ítéljük meg a sikertelenséget, ha csak egy vizsgálható piac létezik. Egy az ipari országokkal kapcsolatos gazdasági tanulmány a piaci sikertelenség két

¹⁵⁸ Thurow, Lester: *Head to Head: The Coming Economic Battle Among Japan, Europe and America*. Morrow, New York, 1992

típusát azonosította. Az egyik az, ha a cégek képtelenek hasznosítani a csúcstechnológiában szerzett ismeretek és know-how nyújtotta előnyeiket. Ez a többi versenytársat ösztönzi arra, hogy az előnyeikből ők tudjanak tőkét kovácsolni. A másik a rendkívül koncentrált oligopol ágazatokban tapasztalt jelenlegi monopolnyereség.¹⁵⁹ Krugman és Obstfeld utal arra, hogy potenciális piaci sikertelenség akkor léphet fel, ha a cégeknek egyre nagyobb nehézségeik vannak az ismeretek és a know-how elsajátításában. Ha cégek ismereteiket és know-how-jukat az iparágukban alkalmazzák és más versenytársak jelentős költség nélkül ugyanerre képesek, akkor ezek az ágazatok az ipar termelési hasznából nem fognak előnyökre szert tenni. Krugman és Obstfeld szerint az első logikai érv a technológia.

Ez az érv a két szerző szerint hasonló a fejlődő országokban gyakran hangoztatott úgynevezett „nevelési vám” érvhez. Az ipari országokban ennek a „nevelési vám” érvnek a fontos ipari csúcstechnológiához való hozzáférés miatt speciális rangja van, a technológia birtoklása ugyanis a vállalat központi feladata. A csúcstechnológiai iparágakban a cégek költségvetésük nagy részét technológiájuk javítására fordítják. Ezt vagy kutatással és fejlesztéssel valósítják meg, vagy úgy, hogy új termékeiket és folyamataikat kezdetben nem viszik ki a piacra azzal a céllal, hogy abból tanuljanak és új tapasztalatokat szerezzenek. A stratégiai kereskedelempolitika szempontjából fontos, hogy a cégek a kutatásba és fejlesztésbe beruházva tegyenek szert előnyökre, ez azonban általában nem mindig így történik. Ennek az az oka, hogy néhány előny a versenytársaknak „köszönhetően” eltűnik, mivel azok felhasználják az ötletet és technikát, és az eredeti termékeket lemásolják. Mivel a szabadalmi jog még nem kínál elegendő védelmet az újítóknak és a feltalálóknak, még mindig elő fog fordulni, hogy csúcstechnológiai cégek a szabad kereskedelemben nem tudják realizálni azokat a jelentős előnyöket és azt a nagy nyereséget, ami tulajdonképpen járna nekik. A stratégiai kereskedelempolitika melletti másik logikai érv Krugman és Obstfeld szerint a technológián túl az úgynevezett külső hatások (externalitások). Krugman és Obstfeld azzal érvel, hogy a csúcstechnológia szubvenciók odaítélése lényeges empirikus problémák megválaszolásától függ, például hogy milyen fontos a műszaki pozitív külső hatás a csúcstechnológiai iparágakban a célok elérése érdekében?

A helyes válasz úgy hangzik, hogy a pontos választ senki nem tudja. Különösen a külkereskedelemben mérhető nehezen azok az előnyök vagy

¹⁵⁹ Lásd Krugman Paul – Obstfeld, Maurice (1997), S. 279-280

nyereségek, amelyeknek nincs piaci árak. Még ha a külkereskedelem a csúcstechnológiai iparágak segítségével erőteljesen fejlődhet is, ennek ellenére az ezeket az ágazatokat támogató országok számára csak korlátozott előnyök mutathatók ki. Ennek az az oka, hogy egy fejlett ismeretekkel és know-how-val rendelkező ország előnyeit más országbeli cégek gyakran gyorsabban és jobban képesek kihasználni. A két szerző példaként azt az esetet említi, hogy egy belga vállalat új acélgyártási technikát fejleszt ki, ezt a technikát azonban más európai, amerikai vagy japán vállalatok egyszerűen lemásolhatják. A legtöbb kormány talán azon a véleményen van, hogy megéri ezt a műszaki fejlesztést szubvenciókkal támogatni, de a belga kormány ezt nem tartja okos döntésnek. A kritika ellenére a technológiai pozitív külső hatások érve a két szerző szerint továbbra is az intelligens és aktív iparpolitika folytatásának legjobb indoka.

4.3. A stratégiai kereskedelempolitika alapmodelljei

A hagyományos kereskedelemelmélet szerint a protekció általában egyet jelent a jóléti veszteségekkel a protekcionizmust alkalmazó ország számára is, most eltekintve az optimális vám vagy nevelési vám érveitől. A stratégiai kereskedelempolitika elméletében ezzel szemben a jólétnövelő protekcionista intézkedések sokrétű lehetőségeiről beszélnek. E két elmélet közötti különbségek oka elsősorban a versenyhelyzet eltérő elfogadásában rejlik. A hagyományos elméletben következetesen és minden piacon a teljes konkurencia elfogadásából indulnak ki, míg a stratégiai lehetőségek elmélete a nem teljes konkurenciát támogató piacokon mérlegeli és elemzi az állami beavatkozásokat. Az ilyen jellegű hiányosságok okaként a növekvő skáláhozadékok központi szerepet játszanak. A hagyományos elmélettel szemben az új kereskedelmi modellek lehetővé teszik a nemzetközi oligopolisztikus piacok értelmezését, és ezzel cégek és országok stratégiai magatartásának figyelembe vételét. Ennek során a kereskedelem- és iparpolitikai eszközök stratégiai alkalmazásának célja nettó belföldi életszínvonal-növelés realizálása, lehetőség szerint a külföld költségére. Az optimális kereskedelem- és iparpolitika kialakítása azonban függ a mindenkori piaci viszonyoktól. A vállalatok eltérő versenymagatartásának vagy a piacok interszektorális összekapcsolásának komoly hatása van a belpolitika jóléti jellegű intézkedéseire.

A stratégiai kereskedelempolitika elemzésébe be kell vonni a piacra jutás lehetőségeit is, mivel azok jelentősen befolyásolják a kereskedelem-

politika eredményeit. Nemzeti szemszögből ez addig célszerű, amíg a belföldi termelői haszon növekedésének mértéke nem haladja meg a gazdaságpolitikai beavatkozás (pl. szubvenciók vagy a fogyasztói előnyök csökkentése) belföldi költségeit. Olyan piacokon, ahol a konkurencia nem teljes, és a piaci szereplők stratégiai kölcsönös függőségben vannak egymással, döntő jelentősége van a gazdaságpolitikai beavatkozásoknak. Ha a külföldi konkurencia szemszögéből hiteles egy ország kormánya által a belföldi termelőknek nyújtott támogatás, akkor a külföldi konkurencia kénytelen lehet – legalább is részlegesen – a piacról kivonulni. Ily módon a kormány a belföldi termelőknek az oligopol- és monopolnyereségből nagyobb arányt juttathat, mint amennyit ilyen támogatás nélkül realizálhattak volna.

4.3.1. Brander-Spencer modell

A stratégiai kereskedelempolitika elmélete gazdaságpolitikai ajánlásokat kínál nyereség-átirányítási céllal. A tipikus gazdaságpolitikai ajánlások Brander és Spencer erre az elméletre jellemző modelljei alapján mutathatók be. Brander és Spencer (1985)¹⁶⁰ nemzetközi duopol modelljét alkalmazza egy-egy bel- és külföldi gyártóval. Mindkét vállalat a feltételezések szerint homogén jószágot termel, amelyet kizárólag harmadik országbeli exportra szánnak. A nemzeti termelői nyereség növekedése (az esetleges szubvenció levonásával) így egyenlő lehet a nemzeti jólét emelkedésével. Mindkét vállalat Cournot-duopolistaként viselkedik; tehát mindegyik vállalat meghatározza a kínálati mennyiségét. Feltételezendő ezenkívül, hogy a kormány ismeri a tényleges piacszerkezetet és a gyártók piaci magatartását, továbbá hogy a kormány gazdaságpolitikai eszközeinek alkalmazása hiteles. A kormány célja a lehető legnagyobb nemzeti jólét biztosítása a külföldi nyereség átirányításával. Az állami intervenció nélküli Cournot-egyensúlyban egy termelőnek sincs lehetősége arra, hogy piaci részesedését növelje; a piaci részesedés növelése csak a mindenkori másik gyártó visszavonulásával növelné a nyereséget.

Amennyiben a belföldi kormány a belföldi vállalatnak exporttámogatást nyújt, ennek a vállalatnak a külföldi konkurencia konstans termelési mennyisége mellett megéri, hogy termelését és exportját bővítse. Mivel a belföldi termelés bővítése a szubvencionálás alapján immár a külföldi versenytárs számára hitelt érdemlő, a külföldi gyártó egyetlen ésszerű reakci-

¹⁶⁰ Brander, James A. – Spencer, Barbara J.: Export Subsidies and International Market Share Rivalry. In: *Journal of International Economics* 18, 1985, p. 83-100.

ója az, hogy alkalmazkodjon a belföldi vállalat megnövelt termeléséhez úgy, hogy termelését és ezzel exportját csökkenti. A külföldi vállalat visszavonulásával többlet piaci részesedést szerez a belföldi vállalat. Nyereségének növekedése ezáltal meghaladja a belföldi kormány támogatási ráfordításának mértékét; a belföldi jólét emelkedik. Mivel a növekedés a külföldi termelő nyereségének átirányítása következtében jön létre, ennek költségei a másik termelő országot terhelik; az ő jóléte csökken. Ezért úgynevezett nullszaldós játékról beszélünk. Ha a külföldi kormány saját országa vállalatának exporttámogatást nyújt, mindkét ország veszít; viszont abban az esetben, ha mindkét oldal lemond a támogatásról, mindkét termelő ország jobban járna. Ebben az esetben csak a fogyasztó ország nyer, mert a nagyobb kínálat áreséssel jár. Ha export helyett a kutatási és fejlesztési feladatokat szubvencionálják, hasonló az eredmény (Spencer és Brander, 1983). Ezzel a gazdaságpolitikai intézkedéssel a másik termelő ország költségére a termelői nyereség átirányításával a belföldi jólét növelhető.

4.3.2. Spencer-Brander modell

A mennyiségi támogatás helyett mérlegelni lehet a kutatás és fejlesztés szubvencionálását is (Spencer and Brander 1983)¹⁶¹. Az alábbiakban nem a termelés mennyiségi növeléséből, hanem a termelési folyamat modernizálásából indulunk ki, aminek következtében csökken az egységenkénti termelési költség. Hasonló nyereségdefiníció vonatkozik a külföldi gyártóra. A vállalat magatartását kétlépcsős játékkal modellezzük, amelyben a vállalatok az első lépcsőben megválasztják a kutatási és fejlesztési feladatok szintjét, a második lépcsőben meghatározzák az ajánlati mennyiségeiket, aminek előfeltétele az első lépcső, kutatási és fejlesztési tevékenysége.

Ebből egy kutatási és fejlesztési versenyre vonatkozóan az alábbi implikációk adódnak:

- A belföldi kutatási és fejlesztési költségek szubvencionálása következtében megnőnek a belföldi duopolista kutatási fejlesztési kiadásai.
- A kutatási és fejlesztési kiadások optimális szubvenciója pozitív; azaz ezen módszer szerint optimális, hogy a vállalat támogatást kap.

¹⁶¹ Spencer, Barbara J. – Brander, James A.: International R&D Rivalry and Industrial Strategy. NBER Working Paper Nr. 1192, Cambridge, Massachusetts, 1983

- Ha a kutatási és fejlesztési támogatás mellett sor kerül az export szubvencionálására is, akkor az exporttámogatás pozitív, de a kutatási és fejlesztési kiadások után adózni kell.

Ez abból következik, hogy egy kutatási és fejlesztési versenyben a cégeknek szándékosan túl magasak a kutatási és fejlesztési kiadásai. De a cégek a kutatási és fejlesztési kiadások következtében már exporttámogatás nélkül is piaci részesedést biztosítanak maguknak. Ha még exporttámogatásban is részesülnének, ez túlzott mértékű kutatási és fejlesztési kiadásokhoz vezetne. Más szóval: ha a kereskedelmi előnyök oka exporttámogatás, a kutatási és fejlesztési kiadások megadóztatása költségminimalizálásra ösztönöz. A kereskedelempolitikai kezdeményezések rendszerpolitikai elismerése az alkalmazott intézkedésektől függ, amelyek széles spektrumot ölelnek át. Az importvámok, és az elsősorban import termékekre kivetett fogyasztási adók mellett meg kell említeni a nem vámjellelű kereskedelmi korlátozásokat, beleértve az önkéntes önkorlátozási egyezményeket is, amelyekkel a piacra jutás szabályozható.

A szektorspecifikus intézkedések közé soroljuk elsősorban a számos formában létező szubvenciókat, pl. az exporttámogatást, a szektorspecifikus, költségcsökkentő támogatásokat, a szektorspecifikus hatású értékcsökkenési leírási módokat a kutatási és fejlesztési kiadások után. Meg kell ezen kívül említeni további adópolitikai eszközöket is, például az iparüzési adót, de az olyan versenypolitikai intézkedéseket is, mint a kutatási és racionalizálási kartelleket, és a versenyképes nemzeti vállalati egységek támogatását. Rendszerpolitikai szempontból fontos: a minden gazdasági ágra ható intézkedéseket általában előnyben kell részesíteni a szektorspecifikus eszközökkel szemben. A decentralizált ösztönzési rendszerben is van az államnak egy sor olyan feladata, amely egy népgazdaság nemzetközi versenyképessége és alkalmazkodóképessége szempontjából fontos: megfelelő infrastruktúra biztosítása, felsőoktatás és az alapkutatások támogatása. Az ezeken a területeken meglévő külső hatások általában indokolják az állam szerepvállalását.

A szektorspecifikus, stratégiai kereskedelempolitika alternatívája egy nyitott népgazdaság számára abban áll, hogy javítsa az új termékekkel jelentkező új vállalatok létrehozásának intézményi feltételeit, azért, hogy ezeken az új gazdasági ágakon keresztül enyhítse a megváltozott világ-gazdasági körülményekhez való alkalmazkodás kényszerét. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az intézményi szabályozások esetén a rugalmasság inkább javul, mint romlik. Az alapkérdés az, hogy lehetséges-e az új

tudás megszerzésére és alkalmazására irányuló ösztönzőket növelni. A decentralizált ösztönzők további fontos szempontja abban áll, hogy piacokat nyisson meg, ha a piacra jutást különféle szabályozások gátolják. A piacra jutási korlátozások biztonságot jelentenek a meglévő vállalatok számára a konkurenciával szemben. Ezek a korlátozások (pl. a szolgáltatási szektorban, a posta és a közlekedés, a bankok és a biztosítás területén) ezáltal olyan fontos tényezők, amelyek a népgazdaságok európai alkalmazkodóképességét nehezítik. A piacra jutás és a piacról való távozás rokonok. Ha szabályozzák a piacról való távozást, ezzel automatikusan megnehezítik a piacra jutást is, mert a potenciálisan új vállalatok fogják megelőlegezni a piacról való távozás költségeit.

4.4. Krugman kritikája

Krugman (1995)¹⁶² szintén óv a stratégiai kereskedelempolitika negatív hatásaitól. Kereskedelmi intervenció esetén Krugman szerint két következménnyel lehet számolni: Az első: az intervenciók úgynevezett „*beggary-neighbor*” (koldus a szomszédban) hatást váltanak ki, ami megtorláshoz, és a két kereskedelmi szereplő között veszélyes kereskedelmi háborúhoz vezet. A második: az intervenció segítségével történő nagyobb belföldi hatékonyság elérésének kísérletét speciális érdekek befolyásolhatják, ami gazdaságtalan újraelosztási programhoz vezet. Az első következmény esetén az ilyen politikát folytatni szándékozó ország általában a másik ország részéről megtorlást provokál. Sok esetben a két intervenciót folytató kormány közötti kereskedelmi háborúnak negatív hatásai vannak, ellentétben egy kölcsönös kereskedelmi megállapodással. Krugman ezt az európai telekommunikációs gyártóipar példáján mutatja be. A telekommunikációs gyártóipar olyan szektor, amelyben – állami cégekről lévén szó – a nemzeti érdek az országoknak protekcionista politika gyakorlását engedi meg, anélkül, hogy megsértenék a nemzetközi kereskedelmi megállapodásokat. Az ilyen politika minden résztvevő számára veszélyes körülmények kialakulását eredményezi, mert ebben az esetben minden ország megpróbál elegendő nagyságú készleteket beszerezni, és egyik országnak sem sikerül skáláhozadékat realizálni.

¹⁶² Krugman, Paul: Is Free Trade Passé. In: King, Philip (Ed.): International economics and international economic policy. 1995 Eredeti kiadás: Journal of Economics Perspectives 1 (1987), p. 1-22.

A telekommunikációs gyártóiparban résztvevő országok eljárásának struktúrája a fogoly-dilemmához hasonlítható: az intervenció jobb minden ország számára, mintha nem alkalmaz intervenciót. Krugmannak az a véleménye, hogy szabályok szerint működő játékokra van szükség, amelyben korlátok közé szorítható a kölcsönös agresszív magatartás. Krugman a szabad kereskedelmet említi megoldási példaként, mert a szabad kereskedelemben elég alternatíva áll rendelkezésre, hogy eldöntsék, egy ország vámot vet ki, vagy importkvótákat határoz meg. Ha az intervencióból származó nyereség csekély, akkor az elegendő ok a szabad kereskedelem alkalmazása mellett, a kereskedelmi háború elkerülése érdekében. Krugman érvelésének második pontja a belpolitikát érinti. Amennyiben egy kormány egy bizonyos gazdasági szektorban átfogó beavatkozást tervez, az nem garancia arra, hogy a nemzeti érdekek nevében cselekszik. Ellenkezőleg: ez a kormány a speciális érdekcsoportok befolyása következtében nyomás alá kerül¹⁶³. Bár ezzel a beavatkozással a nemzeti jövedelem növelhető, de jellemző módon csak egy kis érdekcsoport jóléte emelkedik. Baldwin (1988) e tekintetben egyértelműbben fogalmaz: a kormányzati pozíciókat egy meghatározott körre koncentrálnó érdekcsoport tölti be. Ha ez a kereskedelempolitika mindenütt működik, annak az az oka, hogy bizonyos csoportok nyeresége nagyobb, mint a fogyasztók vesztesége. Nem csoda, hogy a nyereséget elkönnyvelőknek nagyobb szavuk van, mint a fogyasztóknak. Amennyiben a kormány tényleg kereskedelmi korlátokat emel, akkor irreális elvárásai vannak a perspektivikus nemzeti jóléttel szemben¹⁶⁴.

4.5. Jövőorientált iparágak – az EU-Bizottság prioritásai

4.5.1. Repülőgépgyártás

Az európai kereskedelmi és iparpolitika egyik súlypontja a repülőgépgyártás. A repülőgépek iránti világméretű kereslet nagy részét az 1980-as évek közepéig amerikai vállalatok elégítették ki. Az utóbbi évtizedekben azonban az európai gyártóknak sikerült a hátrányukból lefaragni, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy az Airbus konzorcium európai érdekelt-

¹⁶³ Lásd Baldwin, Richard ugyanezen érve: Evaluating Strategic Trade Policy. In: Aussenwirtschaft, 19888, 43. évfolyam, I/II. szám, 228. o.

¹⁶⁴ Baldwin (1988) ugyanott, 289. o.

ségei (DASA – Németország 37,9%-os részesedés, Franciaország – Aerospatiale 37,9%, Nagy-Britannia – British Aerospace, 20%, Spanyolország – CASA, 4,2%) erőteljes támogatásban részesültek. Az Európai Bizottság a repülőgépgyártás kulcsfontosságú jelentőségét egyrészt a más ágazatokba irányuló technológiai transzferrel indokolja. A repülőgépgyártásban végrehajtott kutatási és fejlesztési erőfeszítések következtében más szektorok ingyen, ill. olcsón jutnak új tudás birtokába. Ez a kívülről irányuló pozitív hatásokat erősíti. A kulcsfontosságú jelentőség másik indokaként a magas nyereséget, és az érdekelt országok repülőgépgyártó-iparának komoly mértékű külső támogatását említik¹⁶⁵. A Bizottság ezenkívül a kutatással összefüggő kockázatokkal, az egy vállalat által előteremthetetlen magas beruházási költségekkel, valamint a szektor stratégiai jelentőségével érvel. Az európai repülőgépgyártás, elsősorban az Airbus hosszú távú támogatása azonban gazdaságilag nem tűnik indokoltnak. A támogatás ennek ellenére az EU-kormányok közérdeklődésének középpontjában áll, tehát nyilvánvalóan más okok állnak a háttérben. A politika „piacán” a repülőgépgyártás támogatásával feltehetőleg „magas hozamot” lehet elérni, amely a politika számára vonzó.

Az Airbus-projekt, a német, a francia, a brit és a spanyol kormány közös projektje nem az első kísérlet, amely az európai óriásgépgyártás létrehozására irányul. Franciaország és Nagy-Britannia 1962-ben hozta létre a Concorde-projektet, amely 1978-ban véglegesen kudarcot vallott. Az eddigi gyakorlattal ellentétben az utóbbi évek fejlesztései arra utalnak, hogy az EU-Bizottság ezen a piacon meg akarja vetni a lábát. Ennek egyik jele, hogy a Bizottság a repülőgépgyártó-ipar támogatására két közleményt juttatott el a Tanácshoz, amelyhez akcióprogramot is mellékel¹⁶⁶. Néhány javaslatot terjesztettek elő a nemzetközi versenyképesség javítására. A Bizottság négy intézkedésén különösen felismerhető az az igyekezet, hogy a nemzetközi gyártókkal felvegyék a versenyt, és kiszorítsák őket a piacról:

- Egy garanciaalap létrehozásával csökkenteni kívánják az európai gyártók árfolyamkockázatát.

¹⁶⁵ EU-Bizottság: Az európai repülőgépgyártó-ipar: Helyzetkép és lehetséges közösségi akciók. A Bizottság közleménye a Tanács számára, Brüsszel, 29. April 1992, KOM (92) 164, 1. o.

¹⁶⁶ EU-Bizottság: A versenyképes európai repülőgépgyártó-ipar. A Bizottság közleménye a Tanács számára, Brüsszel, 1991; *valamint* EU-Bizottság: Az európai repülőgépgyártó-ipar: Helyzetkép és lehetséges közösségi akciók. A Bizottság közleménye a Tanács számára, Brüsszel, 29. April 1992, KOM (92) 164

- A repülőgépgyártás támogatását az eddigieknél erősebben össze kell hangolni.
- Egységes irányelveket kell kialakítani a repülőgépgyártásban a szabványokra, a képzésre és az ellenőrzésre vonatkozóan.
- A közösségen belüli verseny elősegítése, valamint a tisztességes versenyszabályok betartatása az USA-val.

Tekintettel az árfolyamkockázat-biztosítás területén is tapasztalt számos innovatív pénzügyi megoldásra, semmi nem szól egy egységes közösségi árfolyamkockázat-biztosítási rendszer mellett. Ezen kívül az árfolyam-bizonytalanság, akár csak az árbizonytalanság nem korlátozódik csak a repülőgépgyártásra. Alapvetően minden vállalat, és a gazdaság minden privát szereplője szembesül ezzel a problémával. Már maguk az ilyen támogatást követelő repülőgépgyártók sem ragaszkodnak feltétlenül az árfolyam-biztosításhoz.¹⁶⁷ A másik három javaslat a privát kutatási erőfeszítések összehangolásáról, valamint a szabványok, és ellenőrzések harmonizálásáról szól. A Bizottság véleménye szerint az európai légi kutatás hét központra történő tagolása a kutatások területén átfedésekhez vezet, és a teljes kutatási költségvetés hatékonyságát legalább 20%-kal csökkenti.¹⁶⁸ A Bizottság követelése szerint a kutatás támogatását ezért jobban kell koordinálni, a nemzeti programok közösségi programokba történő integrálása elengedhetetlen. Ehhez az EU technológiapolitikája nyújt megfelelő támpontokat. Ezen intézkedéseknek élénkítő hatásuk lehet a résztvevő kutatókra és a tudományos haladásra is, ha két vagy több kutató ugyanazzal vagy hasonló problémakörrel foglalkozik.

Ezen kívül a Bizottság a „Nemzeti örökség” címet viselő átiratában megállapítja, hogy a harmonizálás területén számos hiányosság tapasztalható. Az eltérő nemzeti szabványok következtében a gyártók hátrányokat szenvednek, amelyek becsült mértéke eléri a termelési költségek 20 %-át. Az engedélyezési eljárások különbözősége és pl. a légnedvességi bizonyítványok kiadása a Bizottság véleménye szerint az európai gyártók számára versenyhátrányt jelent az amerikai konkurenciával szemben. A Bizottság ezek alapján szükségszerűnek tartja a szabványok és ellenőrzések, valamint a repülőgépgyártásban foglalkoztatottak képzési támogatásának harmonizálását. Ezen a téren alapvetően ugyanaz a kritika, mint a kutatás harmonizálását illetően.

¹⁶⁷ Vö. Freytag, Andreas (1995), 154. o.

¹⁶⁸ EU-Bizottság (1992), 13. o.

A versenyszabályok betartásának követelése első pillantásra ökonómiai szintén ésszerűnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Bizottság ezzel párhuzamosan saját iparpolitikai erőfeszítéseket tesz, az érvelés nem túl meggyőző. Ugyanez érvényes az USA-val szembeni követelésekre. Hiszen az európai gyártók azok, amelyeket kormányaik masszívan támogatnak, és amelyek betörnek a világpiacra. A nemzeti kormányok ezekre az erőfeszítésekre a várt módon reagálnak. Úgy tűnik, hogy nem hajlandók a repülőgépgyártó-ipar támogatására vonatkozó ajánlatukat visszavonni.

A német kormány például korábban, offenzívába kezdett, hogy igazolja aktív jelenlétét a repülőgépgyártó-iparban. A Német Szövetségi Köztársaságnak, mint repülőgépgyártásban résztvevő országnak egyáltalán nem érdeke, hogy túlzottan fékezze az EU-Bizottságot, mindaddig, amíg Európában a repülőgépgyártás támogatásának kiemelt szerepe van. A repülőgépgyártó iparban a kereskedelem- és iparpolitikai kedvezmények jelentősen különböznek a többi ágazattól. Hiszen az érintettek, az Airbus-ipar résztvevői nem piaci körülmények között született vállalkozások, a projekt létrehozása során állami támogatással jöttek létre. Az iparpolitika kínálata így saját maga keresletét teremti meg. Az ilyen vállalatalapítás következtében a vállalkozás, mint keresleti szereplő a politikai piacon nem nagyon erős, mert nem léphet fel monopsonistaként.

Ez azzal magyarázható, hogy a belső munkamegosztás nem komparatív költségelőnyök alapján történik, hanem sokkal inkább a termelés kvótánkénti megosztásáról van szó. Tekintettel ennek a politikának a „keresleti” oldalára, a kereskedelem- és iparpolitikai kompetenciák Brüsszelbe történő áthelyezését ezért nem lehet egyértelműen megítélni. Az Airbus-ipar vállalkozásai számára valószínűleg lényegtelen, hogy az EU-n belül ki képviseli az érdekeiket. Mivel az EU-Bizottság mint ajánlati szereplő ebben a politikapiaci szegmensben még nem adta fel programjai sikeres végrehajtásának reményét, megpróbálja a repülőgépgyártás nyilvánosság számára látványos, és legalább is műszakilag sikeres támogatását tovább erősíteni. Problémák valószínűleg akkor lépnek fel, ha a Bizottság a repülőgépgyártó-ipar támogatásával is régiópolitikai célokat kíván megvalósítani. A közösségen belül a támogatási eszközöket a régiók között esetleg átcsoportosítják. Ebben az esetben a nemzeti keresleti oldal (az Airbus-ipar leányvállalatai) továbbra is jelentősen érdekelt abban, hogy a nemzeti kínálati oldalt ne szorítsák ki teljesen a piacról.

4.5.2. Mikroelektronika

Az EU kereskedelem- és iparpolitikájának stratégiai szempontok alapján történő újjárendezésében a mikroelektronika a másik kulcsfontosságú ágazat. Ez a szektor jellemző példája lehet a politikai piac történéseinek. Ha a kínálati oldalt nézzük, úgy vélhetjük, hogy ennek az ágazatnak a támogatása a politikai ökonómia értelmében nyereséget ígérő tevékenység. Mind a Bizottság, mint a Közösség képviselője, mind a nemzeti szintek és a régiópolitikások politikai termékpalettájukon nagy jelentőséget tulajdonítanak a mikroelektronika védelmének. Így például a Bizottság közleményt adott ki a mikroelektronika támogatásáról¹⁶⁹, amely igaz, hogy nem részletekbe menő dokumentum, ennek ellenére javaslatgyűjteményként az Európa Tanács asztalán fekszik. A félvezetők, a periféria-eszközök és a szórakoztató elektronika területén a Bizottság az európai ipar gyengeségeit állapítja meg. Az elemzés szempontjai között a piaci részesedés, a vállalati rangsorban elfoglalt helyezés, a kereskedelmi-mérleg egyenleg és a növekedési ráta szerepel. A Bizottság véleménye szerint ezek a gyengeségek beavatkozásokat tesznek szükségessé, amelyeket elsősorban a mikroelektronikai termékek összgazdasági jelentőségével, és az USA valamint Japán protekcionista eljárásaival indokolnak. A Bizottság összesen öt lehetséges akciót javasol.

Az első a keresleti oldalra vonatkozik. Az európai közigazgatási infrastruktúra megvalósításával ösztönözni kívánják az európai elektronikai és informatikai ipar termékei iránti keresletet. Második akcióként a Bizottság a kutatás- és technológiapolitika fokozódó szelektivitását javasolja. Harmadik akcióként erősíteni kívánják a képzés területét, ami a kutatás- és technológiapolitikai keretprogramok keretében a tudományos csere támogatásával már jelenleg is zajlik. A külkapcsolatok területén (negyedik akció) a Bizottság a tisztességes verseny és a szabad világkereskedelem mellett száll síkra, amelyet nem lát mindenütt biztosítva (elsősorban Japánban).

Lehetséges eszközként a vámokat és az antidömping politikát helyeslik, és már alkalmazzák. Ezenkívül bővíteni kell a nemzetközi együttműködést. Az akcióprogram ötödik pontját a vállalatokkal összefüggő intézkedések képezik, például finanszírozási segítségnyújtás, szabvány- és standardizálási eljárások gyorsítása, valamint a vállalatok közötti együtt-

¹⁶⁹ EU-Bizottság: Az európai elektronikai és informatikai ipar. Helyzetkép, esélyek és kockázatok, akciójavaslatok: EG Bulletin, 3/1991. melléklet, 1991, 27–44. o.

működés támogatása. Ezek közül a javaslatok közül néhányat már régebben megvalósítottak. Tizenegy japán félvezető-gyártóval az USA-Japán félvezető egyezmény mintájára az EU megállapodást kötött a minimál árakról.

Ezek a megállapodások egy antidömping eljárás fenyegetésének hátterében kötöttek, és áremelésekhez vezettek.¹⁷⁰ Amikor az öbölválság következtében csökkent a kereslet, az árszabályozó mechanizmus először áremeléssel reagált, ami a feldolgozóipart még súlyosabban érintette; az árcsökkentést, mint a kereslet visszaesésére történő szokásos reakciót, dömpingként értelmeztek volna. Ugyanis azok a japán vállalatok, amelyek a megállapodás szerinti a minimum árak alá mennek, igen magas, 94%-os büntetővámot kötelesek fizetni.¹⁷¹ A fémvezetőkre ezenfelül értékvényt is kivetnek. A technológiapolitika is jelentős részben az ágazat érdekeit szolgálja. A 3. EU-keretprogram (1990–1994) során felhasznált eszközök mintegy 30%-a az információ- és kommunikáció-technológiai ágazatba áramlott.

A keresleti oldalon a Bizottság fenti politikájával szembeni magatartás tekintetében két csoport különböztethető meg egyértelműen. A támogatók a mikroelektronikai gyártók. Elsősorban a nagyvállalatok azok, amelyek támogatást követelnek, és a múltban is nagy mértékű támogatásban részesültek. Az ESPRIT programot például a legnagyobb európai gyártók kezdeményezésére hozták létre. A mikroelektronika területén is igen innovatív kisebb vállalatok nem igen rúgnak labdába. A stratégiai kereskedelem- és iparpolitika jegyében a keresleti oldal legújabb megnyilatkozásaiban valamelyest enged a közvetlen pénzügyi támogatási követelésekből. A mikroelektronika felhasználói ezzel szemben továbbra is a nyitott piacok mellett szállnak síkra. Végül is ők szenvednek a megnövelt áráktól.

Úgy tűnik, hogy a félvezető-ipar hasonlóan jó feltételeket kínál a stratégiai kereskedelem- és iparpolitikai eszközök alkalmazására, mint a repülőgépgyártó-ipar, mert ebben az ágazatban is nagy jelentősége van a kutatás-fejlesztésnek és a képzés-továbbképzésnek.¹⁷² Ezenkívül keresleti oldalról a piaci szegmensek egyértelműen elkülönülnek egymástól, mert a

¹⁷⁰ Freytag, Andreas (1995), 165. o.

¹⁷¹ ugyanott

¹⁷² Baldwin, Richard E. – Krugman, Paul R.: Market Access and International Competition: A Simulation Study of 16K Random Access Memories. In: Grossman, Gene M. (Ed.): Imperfect competition and international trade. MIT Press, Massachusetts, 1992. Eredeti kiadás: in: Feenstra, R.: Empirical Methods for International Trade.: MIT Press, Massachusetts, 1988, S. 179

különböző félvezető-típusok egymással nem válthatók ki. A félvezető piaci versenyhelyzet azonban teljesen más, mint a polgári óriás-repülőgépek piacán, elsősorban azért, mert a piaci szegmensek a kínálati oldalról összekapcsolódnak egymással. A különböző chip-ek alapvető gyártási technikái elég hasonlóak, és a félvezető piacon jelen lévő valamennyi szereplő számára hozzáférhetőek.

Az egyes chip-típusoknál felhalmozott tanulási effektus ezzel szemben alig vagy egyáltalán nem hasznosítható más chip-típusoknál, vagy a következő chip-generációknál, mert a gyártási folyamatok optimalizálását minden termék esetében ismételt kísérletezéssel, és a hibák figyelembe vételével minden egyes esetben újra ki kell dolgozni.¹⁷³ A technológiai változások ebben az ágazatban igen jelentősek, és a kutatás-fejlesztés és a tanulási effektusok következtében rendkívül gyorsak. Ennek eredményeként a versenyt a tömegtermelésből eredő előnyök dinamikus növekedése jellemzi, ami koncentrált iparhoz, és piachoz vezet. Így a félvezető-piac inkább dinamikus oligopol, mint statikus versenypiac.¹⁷⁴ Mivel az egyes chip-ek élelciklusa csupán alig három év, a félvezető-piacon jelen lévő minden vállalatnak rövid idő elteltével ismét egyenlőek az indulási feltételei.¹⁷⁵ Hogy milyen intenzív a potenciális verseny, azt a mindenkori legnagyobb vállalatok egyes piaci szegmensekben megfigyelhető, állandóan változó hierarchiája bizonyítja.

Bár a félvezető-iparban így lehetséges az időleges monopóliumok kialakulása, a többi szereplő potenciális konkurenciája megakadályozza a monopolhelyzetből következő tartós hozamok realizálását. Bletschacher és Klodt (1991) az elektronikai félvezetők gyártását szerencsejátéknak nevezi, amelynél a vállalatoknak – ahhoz, hogy sorsjegyet húzhasanak – először fejlesztéseket kell végrehajtaniuk. Egyes termékeknél azonban a nyert sorsjegyek száma igen alacsony, és nagy a kockázata a „nem nyert”-nek. Rendszeres időközönként új játékot szerveznek, az előző kör nyertes szelvényei azonban már mit sem érnek, és minden résztvevő ismét azonos esélyekkel indul. A fent vázolt játékban nem arról a kérdéstről van szó, hogy a félvezető-piacon (már) nem képviselt vállalatoknak ugyanolyan esélyei vannak-e, mint a jelenlegi félvezető-gyártóknak. Ha egy olyan EU-beli elektronikai vállalat, mint a Siemens példának okáért ma úgy döntene,

¹⁷³ Baldwin és Krugman (1992) ugyanott, 180. o.

¹⁷⁴ ugyanott, 179. o.

¹⁷⁵ Bletschacher, Georg – Klodt, Henning: Szüksége van Európának új iparpolitikára? Kieler Diskussionsbeiträge Nr. 177, Institut für Weltwirtschaft Kiel, Dezember 1991, 22. o.

hogy teljesen felszámolja a félvezetők gyártását, 5-10 év múlva valószínűleg nehéz lenne ezt a döntését visszavonnia. Ha azonban egy japán vállalat, mint a Matsushita elsőként tudná a nagyteljesítményű chipeket nagy sorozatban rentábilisan gyártani, koránt sem lenne biztos, hogy ugyanennek a vállalatnak indulási előnye lenne a következő generációs chip gyártásánál.

Más vállalatok, amelyek csak később jelennek meg a piacon ezzel a chippel, és ennek megfelelően kisebb piaci részesedéssel kell megelégedniük ennél a chip-generációnál, minden további nélkül piacvezetők lehetnek az új termékgenerációval. Ezek a vállalatok tehát nem tudnak tartós monopolhelyzetet elérni, a vállalatok hierarchiája állandóan változik. E jelenség alapján egyáltalán nem kizárt, hogy egyes vállalatok azokban a piaci szegmensekben, ahol vezető szerepük van, jelentős nyereséget könyvelnek el. Ez a nyereség azonban nem a monopolhelyzetből ered, sokkal inkább kockázatvállalási prémiumnak tekintendő, amellyel más „játékok” vesztesége fedezhető. Azok a gyártók, amelyek egy chip-generációval megkésve jelennek meg a piacon, a következő chip-generáció tekintetében abszolút egyenrangú versenytársként jelenhetnek meg. Így teljességgel alaptalanok azok a félelmek, amelyek szerint a nyugat-európai vásárlók tartós technológiai függőségi viszonyba kerülhetnek egyes japán vagy amerikai gyártókkal.¹⁷⁶ Mind az EU-tagországokban, mind az USA-ban, mind Japánban a kereskedelem- és iparpolitika a félvezető-piac kis szeletére, a memóriachipekre koncentrál. A vállalatok számára ez ösztönzést jelent, hogy kapacitásaikat ezen a területen fejlesszék, így a memóriachipek esetén az árkonkurencia rendkívül intenzív. A protekció az EU-országokban a legmagasabb, egyrészt az átfogó kutatási támogatások, másrészt a harmadik országbeli gyártók ellen hozott védővámok, és a speciálisan japán vállalatokkal kialakított önkorlátozási egyezmények következtében.

A jelentős kutatástámogatást az EU-ban azzal indokolják, hogy az EU és a japán MITI (Ministry of Trade and Industry) kereskedelem- és iparpolitikája között egyensúlyt kell teremteni. Ilyen politikát azonban ténylegesen nem lehet felfedezni. A japán félvezető-gyártók nem élveznek vámvédelmet, és meglehetősen alacsony az állam részvétele a kutatásaik alkalmazása területén is. Ehelyett a MITI politikája arra irányul, hogy koordinálja a különböző vállalatok kutatási tevékenységét, anélkül, hogy a termékek szintjén korlátozná a versenyt. Még kétséges, hogy az európai

¹⁷⁶ Bletschacher és Klodt (1992)

kormányoknak sikerül-e a MITI-nél eredményesebb kereskedelem- és iparpolitikát megvalósítaniuk. Az eddigi támogatási programok célja mindig az volt, hogy utánozza a japán versenytárcák sikereit.¹⁷⁷ Mindez igaz lehet a JESSI Eureka-projektre is, amely 1989-ban röntgen-litográfiai alap kutatások szándékával indult, hogy erre építve 1996-ig kifejlesszenek egy 64-DRAM-ot és egy 16 M-SRAM-ot.¹⁷⁸ A JESSI tulajdonképpen még el sem kezdte igazán a tevékenységét, a projekt azonban már súlyos nehézségekkel küszködött. Az első csapást a Philips döntése jelentette, hogy teljesen beszünteti a SRAM-ok gyártását.

Ezzel összeomlott a projekt SRAM-memóriák gyártására irányuló része, mivel a résztvevő vállalatok közül egyik sem akar betörni erre a piacra. A második csapást a félvezető-gyártók egyre világosabbá váló felismerése jelentette, hogy az optikai litográfiával kapcsolatos nehézségek a korábban feltételezettel szemben sokkal súlyosabbak. Ezzel erősen gyengült a gyártók érdeklődése, hogy saját pénzt fektessenek a röntgen-litográfiába. A Siemens volt a harmadik csapás feladója, amely a 64 megás DRAM saját kifejlesztése helyett inkább a JESSI keretében az IBM-mel bilaterális együttműködés mellett döntött. Mindezek alapján megállapítható, hogy a félvezető-ipar „nemzeti bajnokainak” támogatásában az EU eddig kevés sikert tud felmutatni. A számítógép és mikroelektronikai ágazatban az európaiak elveszítették többségi világpiaci részesedésüket az amerikaiakkal és a japánokkal szemben.¹⁷⁹ Elsősorban a fogyasztási elektronika területén jelentősek az EU Japánnal szembeni veszteségei. Az EU-beli gyártók csak a telekommunikáció területén számítanak piacvezetőnek, bár közülük csak kevesen vitatják, hogy sikereikben jelentős része van a védett piacnak.

4.5.3. Autógyártás

Az EU-n belül az autógyártást is kulcsfontosságú ágazatnak tekintik. Az autógyártást a repülőgépgyártáshoz és a mikroelektronikához hasonlóan oligopolisztikus piaci struktúrák jellemzik, kevés nemzeti gyártóval. Ugyanakkor az autógyártás sok ország ipari szektorán belül nem elhanyagolható tényező. Valószínűleg ez az oka annak, hogy miért hozott több

¹⁷⁷ Bletschacher és Klodt (1991), 26. o.

¹⁷⁸ ugyanott

¹⁷⁹ Tyson, Laura D'Andrea: Who's Bashing Whom? Trade Conflict in High Technology Industries. Institute for International Economics, Washington DC, 1992. Hier Kapitel 6: Managing Trade and Investment: Europe's Evolving Strategy in the Electronics Industry, S. 245

ipari ország a hetvenes évek közepétől protekcionista intézkedéseket a növekvő japán autóexport elleni védelem érdekében. Ebben az összefüggésben az egyes gyártók regionális jelentőségének is fontos szerepe van.¹⁸⁰ Néhány évvel ezelőttig az EU nemzeti kormányai önálló kereskedelem- és iparpolitikai intézkedéseket hoztak. Elsősorban Spanyolország, Olaszország és Franciaország járt e tekintetben élen.¹⁸¹ a Japánból importált gépjárművek számát a japán gyártókkal, ill. a japán kormánnyal kötött önkorlátozási megállapodásokkal, valamint adminisztratív akadályokkal limitálták. Erre vonatkozó hivatalos megállapodások vagy adatok már nem állnak rendelkezésre, úgy hogy a megállapodásokról gyakran csak találgatni lehet. A hazai autóipar védelme az európai gyártók számára alapvetően fontos, mivel nagyon sok munkahely függ tőle. Így a fogyasztók életszínvonalbeli veszteségei ellenére a kereskedelempolitikai aktivitás ebben a szektorban inkább növeli, mint rontja az elismerés, ill. az újrávalasztás esélyeit. Emellett az erős hazai gépjárműipar sok polgár számára személyes ügy is. Ez a gazdaságilag nem magyarázható körülmény az európai gyártókra vonatkozó költségvetési restriktciókat még tovább csökkenti.

Az EU-Bizottság szintén megpróbálja támogatni az európai autógyártókat. Aggódik versenyképességük miatt. Erre az aggodalomra ad okot a MITI-nek az úgynevezett „karcsú termelés” állítólagos előnyeiről szóló tanulmánya, amelyet nyilvánvalóan főleg japán gyártók alkalmaznak sikerrel. A Bizottság alapvetően a versenyt tartja egyelőre a legalkalmasabb eszköznek avégett, hogy az európai autóipar versenyképességét mind a belső piacon, mind a világpiacon fenn lehessen tartani, illetve helyre lehessen állítani.¹⁸² Ennek ellenére az a Bizottság álláspontja, hogy a gépjárműpiacon beavatkozásra van szükség. Ez egyrészt a hagyományos kereskedelempolitikai eszköztár alkalmazásával történik: a harmadik országból származó importra egységes vámot vetnek ki, amelynek mértéke az importérték mintegy 10%-a. Ezenkívül a japán autók európai piacra való bejutását önkéntes exportkorlátozásokkal egy meghatározott piaci részesedésre korlátozzák. Európai értelmezés szerint ez alá a korlátozás alá esnek a japán cégek Európában gyártott gépjárművei is. 1993 nyarán a

¹⁸⁰ Smith, Alasdair (1994): Strategic Trade Policy in the European Car Market, in: Krugman, Paul és Smith, Alasdair (Eds.): Empirical Studies of Strategic Trade Policy, Chicago and London: The University of Chicago Press., S. 75

¹⁸¹ Smith (1994) ugyanott, 77. o.

¹⁸² EU-Bizottság (1992): Az európai autógyártás: Helyzetkép és legfontosabb akciók. A Bizottság közleménye a Tanács számára, az Európai Parlament és a Gazdasági és Szociális Bizottság, Brüsszel, 8. Mai 1992, KOM (92) 166, 3. o.

Bizottság tárgyalásokat kezdett a japán kormánnyal¹⁸³ a folyó évre (1993) megállapított kontingensek csökkentésére, hogy a konjunkturális visszaesés terheit a gyártók között igazságosan elossza.

Az értékesítési rendszer szabályozása további piacra jutási korlátozásokkal jár. Itt nem lehet felismerni az EU kereskedelempolitikájának stratégiai komponenseit. Másrészt a Bizottság deklarált célja az ágazat nagyobb versenyképességének megteremtése. Ez három kategóriát foglal magában:

- Műszaki szabványok harmonizálása, jogi előírások és adózási rendelkezések egységesítése, beleértve a közvetlen adókat, és környezetvédelmi rendelkezések meghozatalát is.
- Versenyorientált környezet megteremtése.
- A 123. EWG-szerződés értelmében az emberi erőforrások támogatása.¹⁸⁴ Emellett cél az európai autógyártók harmadik országbeli piacokra jutásának megkönnyítése.

A gyártókat felszólítják, hogy jelentsék a visszas állapotokat. Ezt az autógyártásra vonatkozó iparpolitikai akcióprogram rögzíti. Itt valamegyest karakteresebb a stratégiai komponens. Ezen közösségi erőfeszítések tulajdonképpen súlypontját a versenyorientált környezet megteremtése képezi. Ez tartalmazza a vállalatok közötti kooperáció támogatását, valamint a támogatások fokozott mértékű felügyeletét, amelynek során a Bizottság alapvetően támogatja az állami beruházási segítségnyújtást, de a közösségen belüli szubvenciós versenyt egyértelműen elutasítja.¹⁸⁵ A Bizottság ebben az összefüggésben nagy súlyt fektet a kutatási és fejlesztési politikára.

Az EUREKA-program keretében a vállalatok projekt-támogatásra nyújthatnak be pályázatokat. Elsősorban a verseny előtti együttműködést kívánják támogatni. A versenykörnyezethez tartozik a nyersanyag- és feldolgozóipari verseny is. Az akcióprogram ezen részében ismételt felismerhető a Bizottságnak a konkurencia kiszorítására irányuló szándéka. Így a gépjárműiparban is a már korábban leírt magatartási minta figyelhető meg. A nemzeti szintű törekvések támogatási felügyelet alkalmazásával történő visszafogása mellett a Bizottság saját ajánlatot tesz. Ez nehezen átlátható, mert úgy tűnik, hogy a japán gyártókkal nincsenek világos szer-

¹⁸³ Freytag (1995), 159. o.

¹⁸⁴ EU-Bizottság: A Bizottság közleménye a Tanács és az Európai Parlament számára az EU autógyártásáról. Brüsszel 23. Február 1994, KOM (94) 49

¹⁸⁵ EU-Bizottság (1992), 10. o.

zódések. Ebben a Bizottság azon igyekezet ismerhető fel, hogy a szerződések kialakításának diszkrét mozgásteret enged. Ezenkívül az európai pártfogók folyamatban történő részvétele a keresletbővítésre irányuló egyértelmű felszólításként értelmezhető. A Bizottság nyilvánvalóan nincs arról meggyőződve, hogy saját ajánlatát probléma nélkül keresztülviheti. A keresleti oldallal közösen azonban a nemzeti kínálati oldal jobban kontrollálható. Fáradozásai során a Bizottság megkísérel a piacon új politikát keresztülvinni, úgy, hogy az ágazatot kulcsfontosságú iparnak nevezi. Úgy tűnik azonban, hogy az ily módon folytatott kereskedelem- és iparpolitika semmiképp nem új, ráadásul nem is stratégiaileg kimunkált politika. Ellenkezőleg. Az indoklások és az intézkedések azt a mintát követik, amely már a múltban valamennyi, az import által fenyegetett szektor protekciójának alapját képezte. Egy versenyképességi gondokkal küzdő ágazat védelmét hivatalosan mindig csak ideiglenes intézkedésnek szánták, amely a veszélyeztetett munkahelyek megmentését szolgálta. Európán kívül a saját autógyártó ipar ilyen jellegű támogatását legalább is így értelmezik.

4.6. Végkövetkeztetés és összegzés

Tekintettel a stratégiai kereskedelempolitika súlyos gyengeségeire és az ebből eredő kereskedelmi konfliktusokra, a szabad kereskedelem, mint a gazdaságpolitika eszményképe továbbra is fölényben van. Egyrészt a stratégiai kereskedelempolitika elmélete a gazdaságpolitika alakítóitól olyan tájékozottságot feltételez, amelyet azok képtelenek elérni. Az államnak tudnia kell azonosítani a sikerrel kecsegtető ágazatokat, ismernie kell a mindenkori ágazatok piaci struktúráit és a gyártási technológiáit, valamint képesnek kell lennie arra, hogy megközelítően meg tudja becsülni a vállalatok magatartását, és a piacra jutást nehezítő korlátozások mértékét. Másodsorban ennek az elméletnek az alkalmazásával felmerül a külföld megtorló intézkedéseinek és a kereskedelmi konfliktusoknak a veszélye, amely minden érintett gyártó ország jólétét a szabad kereskedelemben elérhető szint alá süllyesztené. Az ilyen megkülönböztető beavatkozások sértik a szabad kereskedelem szabályait; ezzel fenyegetik a szabad verseny alapjait, amelynek eredményei előre nem láthatók, és célzottan nem is realizálhatók, de amely a lehető legnagyobb mozgásteret biztosítja a gazdasági tevékenység kibontakozásához, és ezzel bel- és külföldön egyaránt lehetőséget teremt a jólét tartós növeléséhez. Az EU új iparpolitikájának megvalósítása során elsősorban a csúcstechnológiai ágazat három szektora (repü-

lógépgyártás, mikroelektronika és autógyártás) részesül támogatásban EU-programok keretében, és exporttámogatás vagy kutatási és fejlesztési támogatás formájában. A repülőgépgyártó iparban az EU az Airbus programmal eddig sikereket mutat fel, az óriásgép-piacról kiszorítja legnagyobb vetélytársát, az amerikai Boeing céget. Ezzel az Airbus jelen van az óriás-repülőgép piacon, és jelentős piaci részesedést ért el. Bár az Airbus sikere csak EU-szubszenciók segítségével volt elérhető, úgy tűnik, hogy az EU-kormányoknak sikerült elérniük céljukat: a repülőgép ellátásban elkerülték az európai függőséget az amerikai Boeing cégtől, és európai technológiával gazdaságosabb és jobb gépeket tudnak gyártani. Ezt az intervenciót az elvárt piaci eredmény figyelembevételével hatékonyan hajtották végre, anélkül, hogy tekintettel lettek volna az iparpolitika jóléti hatásainak szempontjaira. Ennek az intervenciónak két pontja figyelemre méltó. Az EU és az USA között az Airbus-szubszenció miatt konfliktusok keletkezhetnek, másrészt bizonyos piaci és termelési feltételek esetén jelentős potenciális nemzeti jóléti hatások érhetők el a nyereség külföldről történő átirányításával. Az Airbus-Boeing ügyben az EU és az USA közötti kereskedelmi vita vég nélkülinek tűnik. Mindkét oldal a saját nemzeti céget védi, ugyanakkor stratégiai kereskedelempolitikát folytat.

Mivel a stratégiai kereskedelempolitika elmélete támogatási eszközként a szubszenciót ajánlja, az Európai Unió ezt valósítja meg a „*national champion*”, az óriásrepülőgép-gyártás területén. Sok tudós és kétkedő óvott már attól, hogy a két ellenfél között kereskedelmi háború fenyeget, kölcsönös megtorló intézkedésekkel. Az Airbus és a Boeing közötti vitában ez a veszély reálisnak tűnik, mivel az ágazat európai szubszenciójának megszüntetése egyelőre nincs kilátásban. Így mind az Airbus, mind a Boeing-Company fogolydilemmába került. Lehet, hogy megoldást soha nem találnak, legalábbis addig nem, amíg az EU szubszenciókkal tovább folytatja a stratégiai kereskedelempolitikát ebben az ágazatban. Az EU-kormányok magatartása a konkurencia részéről a várt reakciókat váltja ki, ennek ellenére úgy tűnik, hogy a kormányok nem hajlandók a repülőgépgyártó-ipar támogatását visszavonni. Mivel az ilyen iparágakban, főként a repülőgépgyártó-iparban tartósan oligopol nyereséget lehet realizálni, az állam abban érdekelt, hogy erősítse a hazai vállalatok világszertei pozícióit. Tekintettel a lehetséges nyereség-átirányításra, és amíg nincs nemzetközi szabadkereskedelem, a stratégiai kereskedelempolitika célszerű lehet az EU számára.

5. Az integráció monetáris elmélete

5.1. Keynesianizmus és monetarizmus

A keynesianizmus és a monetarizmus ökonómiai paradigmáinak pénz- és valutapolitikai vonatkozású implikációi elemzésünk részét képezi, ezért röviden szólnunk kell róla. A keynesianizmus John Maynard Keynes nevéhez fűződik. „A foglalkoztatás, kamat és pénz általános elmélete” című könyvét 1936-ban adták ki, amelyben kitüntetett figyelmet szentel a teorémának. Eszerint a nemzetgazdaságok természetüknél fogva instabilak és nincs olyan automatizmus, amely a teljes foglalkoztatásához vezetne. Ezért Keynes a kormányok fontos feladatának tekinti, hogy ösztönözzék a gazdaságot és a foglalkoztatás növelését annak érdekében, hogy a piaci anomáliákat ki lehessen egyenlíteni. Véleménye szerint a kormányoknak „kontraciklikus kereslet-menedzselést”¹⁸⁶, azaz keresletorientált gazdaságpolitikát kellene folytatniuk. A pénz- és árfolyam-politikára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a kormányoknak elsősorban saját nemzetgazdaságuk belső állapotára kellene összpontosítaniuk, és tevékenységüket a saját teljesítőképességük fokozására kellene koncentrálniuk. Eszerint a döntések során nem az árfolyam-stabilitásnak kellene elsőbbséget biztosítani, hanem a pénzpolitika stabilizáló hatását kellene erősíteni a foglalkoztatás növelésének érdekében.

A keynesianizmussal ellentétben a monetarizmus ellentmond annak, hogy a foglalkoztatást határozott pénzpolitikával irányítani lehetne. A monetarizmus hagyományai a neoklasszikus gazdasági elméletben gyökereznek, amely a keynesianizmussal szemben a kínálatorientált gazdaságból indul ki és elutasítja az állami beavatkozást.

A monetarizmus újjáéledése Milton Friedman nevéhez fűződik, aki az 1960-as években adta ki „A pénz mennyiség-elmélete” című munkáját. Friedman megállapította, hogy egy nemzetgazdaságban a pénz iránti szük-

¹⁸⁶ McNamara – Kathleen R.: *The Currency of Ideas – Monetary Politics in the European Union*. Cornell University Press, London, 1998, pp. 85.

séglet stabil és előre látható tulajdonságoktól, különböző nemzetgazdasági tényezőktől függ.

A pénz értékének stabilitása és a gazdasági növekedés a pénzmennyiség irányításától függ. A pénzmennyiség növelése utáni alacsony kamatok élénkítik a gazdasági növekedést, a pénzmennyiség csökkentése után a magasabb kamatok fékezik a növekedést, vagy akár negatív növekedést is előidézhetnek. A pénzmennyiség növelése a nemzetgazdaságban hozzájárul a keresletnövekedés generálásához.

A keynesianizmus a nemzetgazdaságokat zárt rendszernek tekinti, és nem veszi figyelembe a tőkepiacok globalizálódását, ezáltal a más nemzetgazdaságokba történő tőkeáramlást. A gazdaság globalizációja ugyanakkor pont azt jelenti, hogy a gazdaság szereplői döntéseiknél, amikor potenciális befektetéseikről, fogyasztóikról, erőforrás-beszerzési lehetőségeikről gondolkodnak, az egész világon adódó lehetőségeket mérlegezik. Miért alakul ki a globális gazdaság, miért vagyunk nyakig a gazdasági globalizáció folyamatában? A tőkének, amely a gazdasági tevékenység immanens mozgató tényezője, örök törekvése, hogy optimálisan helyezkedjen el a lehetséges befektetések között (ami a közgazdaságtan alaptörvényei szerint akkor következik be, ha minden részegysége egyformán hatékony). Az örökké változó feltételekhez való alkalmazkodás igénye miatt ehhez igen nagy mozgékonyaságra van szüksége. Mindent, ami ennek útjában áll, igyekszik eltávolítani - beleértve az országhatárokat is.¹⁸⁷ A monetarizmus kétségbe vonja azt a keynesi állítást, hogy a konjunktúraorientált pénz- és fiskális politikának hosszútávon reálgazdasági stabilizáló hatása lenne. Egyedüli hatása az árszínvonal növelésében nyilvánul meg. Az európai szintű árfolyam- és pénzürték-stabilitás és a belső konjunktúrára összpontosító keynesi gazdaságpolitika egyidejű megvalósítása eszerint szinte kizárja egymást.

¹⁸⁷ Chikán Attila: A gazdaság globalizációja és a civilizációk különbözősége, Magyar Tudomány 47. (108.) évf. 6. sz. / 2002

5.2. Az optimális valutaövezet (optimum currency area – OCA) hagyományos elmélete

Mundell (1961)¹⁸⁸, McKinnon (1963)¹⁸⁹ és Kenen (1969)¹⁹⁰ keynesi modellen alapuló tanulmányainak kiindulópontjául egy reál külgazdasági keresleti sokkhatás szolgál, amely speciálisan csak egy régióra hat (aszimmetrikus sokk). Felvetődik a kérdés, hogy rövidtávon rugalmatlan bérek és árak mellett ez a régió hogyan képes alkalmazkodni a megváltozott helyzethez, költséges alkalmazkodási terhek (pl. munkanélküliség növekedés, fizetésimérleg hiány) viselése nélkül. Az optimális valutaövezet fogalma így közvetlenül kapcsolódik az optimális makroökonómiai alkalmazkodási mechanizmus kérdéséhez.¹⁹¹ A korábbi OCA elmélet (*Optimum Currency Area*) külön kritériumokat dolgozott ki, amelyek jelzik, hogy a sokkhatások elhárítására szolgáló árfolyamváltozások mely körülmények fennállása esetén válnak hatástalanná vagy szükségtelenné, és milyen körülmények között hatásosabb egy egységes valutaövezet a rugalmas valutaárfolyamoknál.¹⁹² Ez a három állandó kritérium:

1. termelési tényezők mobilitása (Mundell)¹⁹³,
2. magas fokú nyitottság (McKinnon) és
3. diverzifikált gazdasági struktúra (Kenen).

Mundell (1961)¹⁹⁴ tanulmányában olyan modellt dolgozott ki, amelyben a világ két *országból* (Kanada – északon, USA – délen) áll. Valutaárfolyamuk rugalmas, továbbá mindketten teljes foglalkoztatottsággal és kiegyensúlyozott fizetési mérleggel rendelkeznek. Ezen kívül ez a világ gon-

¹⁸⁸ Mundell, Robert A.: A Theory of Optimum Currency Areas. In: The American Economic Review, 1961, Vol. 51, pp. 657-664

¹⁸⁹ McKinnon, R.: Optimum Currency Areas. In: The American Economic Review, 1963, Vol. 53, pp. 717-724

¹⁹⁰ Kenen, Peter. B.: The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): Monetary Problems of the International Economy. Chicago/London, 1969, pp. 41-60.

¹⁹¹ Salin, Pascal: Az optimális valuta övezet elmélete. In: Claassen, Emil-Maria (kiadó): Valutaelméleti összefoglaló. München, 1977

¹⁹² Ishiyama, Yoshihide: The Theory of Optimum Currency Areas: A Survey. In: International Monetary Fund Staff Papers, 22, 1975, pp. 344-383.

¹⁹³ Tehát az EU elsősorban azért nem „optimális valutaövezet”, mert a munkaerő mobilitása nem kellő mértékű. [Palánkai: Az európai integráció gazdaságtana. Aula, 1999]

¹⁹⁴ Mundell, Robert A.: A Theory of Optimum Currency Areas. In: The American Economic Review, Vol. 51, 1961, pp. 657-664

dolatilag két monostrukturált, országokon átívelő *régióra* osztható: az autógyártó keletre és a faanyagtermelő nyugatra. Mindkét jószág iránti kereslet egyenletesen oszlik el az országok és a régiók között. Majd egy feltételezett aszimmetrikus sokkhatás következik be. A kereslet a fogyasztók által erősebben preferált fatermékek irányába helyeződik át, és a negatív hatásnak kitett keleten az autógyártó iparban keresletzuhanás következik be, ami output-veszteséget, foglalkoztatási problémákat és deficitesebb fizetési mérleget idéz elő. Nyugaton ezzel szemben árnövekedési tendenciák, és a fizetési mérleg javulása figyelhető meg.

A sokkhatás-elhárítás lehetőségei szempontjából döntő Mundell *régió* definíciója. Eszerint régió az a terület, amelynek határain a termelési tényezők mobilitása befejeződik. A régiók (kelet és nyugat) határai így a példa alapján nem egyeznek meg az országhatárokkal (USA és Kanada). Mindkét országban (és mindkét régióban) alkalmazkodási problémák figyelhetők meg a *belső* és a *külső* makroökonómiai egyensúly vonatkozásában, ami munkanélküliség, illetve infláció és fizetésimérleg problémák formájában jelentős költségeket okoz. A bér- és ármerevség, valamint a munkaerő régiók közötti hiányzó mobilitási hajlama Mundell modelljében akadályozza a gyors alkalmazkodást, és a mindenkori nemzeti pénzpolitika sem képes ezt a feladatot teljesíteni: bár a két ország központi bankjának expanzív pénzpolitikája keleten helyre tudná állítani a teljes foglalkoztatottságot, nyugaton azonban jelentősen megugrana az infláció, hiszen a kereslet növekedésével a kínálat változatlanul magas szintje állna szemben. Igaz, hogy a koordinált restriktív pénzpolitika ezzel szemben csökkenteni tudná nyugaton az infláció növekedését, ennek az ára azonban még nagyobb keleti munkanélküliség lenne.

„A munkanélküliség és az infláció együttesen nem kerülhető el.”¹⁹⁵
A valutaárfolyam fluktuációja sem képes hozzájárulni a belső stabilizálódáshoz, mivel csak azt segíti elő, hogy a két nemzeti fizetési mérleg ismét kiegyenlítődjön, a munkanélküliséget, illetve az inflációs problémákat nem szünteti meg. Mundell ezt a modellt tudatosan úgy alakította ki, hogy sem a rugalmas (nemzeti) valutaárfolyamok rendszere, sem egy monetáris unió nem teszi lehetővé az alkalmazkodási probléma gördülékeny megoldását. A rugalmas valutaárfolyamok logikája azonban pontosan akkor

¹⁹⁵ Mundell, Robert A.: A Theory of Optimum Currency Areas. In: The American Economic Review, Vol. 51, 1961, S. 660.

menthető meg, „ha feladjuk a nemzeti valutát a regionális valuta érdekében, tehát az optimális valutaövezet a régió”.¹⁹⁶

Ez a végkövetkeztetés Mundell tanulmánya tekintetében fundamentális jelentőségű. A modellpéldában a világ két új valutazónára történő felosztását követeli, ezzel lehetővé teszi a nyugati dollár felértékelődését a keleti dollárhoz viszonyítva.¹⁹⁷ A korábban bér- és árrigiditások következtében korlátozott relatív árak megváltozása most azt idézi elő, hogy a nyugati termékek a keleti termékekhez képest megrágulnak. Mivel a feltételezések szerint mindkét régió lakói mindig mindkét régió termékeit keresik, ez az ármozgás az eredeti zavarral pontosan ellentétes keresleti hatást idéz elő, amely képes mind a külső, mind a belső egyensúly helyreállítására.

Mundell számára a valutaárfolyamon keresztüli alkalmazkodás egyedül elképzelhető alternatívája a munkaerő mobilitási készsége. Kelet és nyugat ekkor *együtt* képezne egy régiót, és a munkaerő-mobilitás helyettesíthetné az árfolyam-kiigazítást. Keleten ugyanis bővül az áru kínálat, ami fékezi az áremelést, nyugaton pedig a munkanélküliség az elvándorlás következtében megszűnik.¹⁹⁸

A mobilitás és ezzel együtt a régiók kijelölése Mundell számára a rögzített és a rugalmas valutaárfolyamok közötti választás döntő kritériuma. Így világszerte a valuták száma optimális, és megfelel a különböző régiók számának.

Ha az éppen tárgyalt stabilizációs érvet következetesen továbbvisszük, akkor Mundellnek tulajdonképpen a meglévő valutazónák jelentős csökkentése mellett kellene állást foglalnia, hogy egy nemzetgazdaság minden szektora saját valutával rendelkezzen. Ezzel a „balkanizálódással”¹⁹⁹ (amely feltételezett szélsőséges esetben a természetes cseregazdasághoz vezetne vissza) állítja szembe egy közös pénzt, mint elszámolási egység és csereeszköz hasznát.²⁰⁰ Minél több gazdasági szereplő tagja a

¹⁹⁶ Ugyanott, pp. 660.

¹⁹⁷ Mundell nyomtatékosan utal az új valutaövezet-határok kijelölésének esetleges politikai nehézségeire: „Olyan területek kivételével, ahol a nemzeti szuverenitást feladták, nem megvalósítható...” (Mundell, 1961, pp. 664).

¹⁹⁸ Grassinger, Robert: A valutaunió haszna és költségei – A közös pénz jóléti hatásai. Baden-Baden, 1998, pp. 32.

¹⁹⁹ Mundell, Robert A.: A Theory of Optimum Currency Areas. In: The American Economic Review, Vol. 51, 1961, pp. 663.

²⁰⁰ A pénz funkciójáról vö. Issing (1998), I. fejezet Brunner–Meltzer (1971) A pénz bevezetésénél megtakarított információs költségeket modellezi a cseregazdasággal összehasonlítva.

„pénzhálózatnak”, annál kevesebb forrást kell felhasználni a gazdasági folyamatokban az információszerzésre, ami egyszerűbbé teszi az ár- és nyereségkalkulációt.²⁰¹ Izoláltan tekintve ebből az érvből az alábbiak következnek: „...az optimális valutaövezet a világ, tekintet nélkül a régiókra...”²⁰² Az optimális valutaövezet elméletének lényege ezzel megfogalmazódott: minél nagyobb egy valutatérség, annál nagyobb az egységes csereeszköz és elszámolási egység hatékonysági nyeresége ugyan, de annál nagyobbak a makroökonómiai alkalmazkodási problémák is. Minél kisebb egy valutatérség, annál jobban összehangolható a pénz- és árfolyam-politika a lokális szükségletekkel, ugyanakkor annál kisebbek a hálózat nyújtotta előnyök. Ezek szerint az optimum valahol a világvaluta, és egy minden termékre, illetve szektorra érvényes „valuta” között van.

Mundell alapvető felismerését összefoglalva az alábbiakban lehet megfogalmazni: az árfolyam mint eszköz elvesztése egy ország számára annál fájdalmasabb, minél kisebb a termelési tényezők mobilitása, minél nagyobb az aszimmetrikus sokkhatások valószínűsége, és minél jelentősebbek az ár- és bérrigiditások. Az első pontot Mundell modellje explicit tartalmazza, míg a két utóbbi tényező tulajdonképpen a bemutatott elemzés implikációja.

Az optimális valutaövezet fenti, széles körben elfogadott elméletével összefüggésben tartós vita zajlott a Mundell-féle modelltől.²⁰³ A viták középpontjában számos egyéb kritérium állt. McKinnon (1963)²⁰⁴ a nemzetgazdaság nyitottsági fokának kritériumát említette: minél nagyobb a piacképes javak nem piacképes javakhoz viszonyított aránya, azaz minél nagyobb egy ország gazdaságának nyitottsági foka, annál kevésbé alkalmazható hatékonyan a rugalmas árfolyam, mint aszimmetrikus sokkhatások utáni alkalmazkodási eszköz. Intenzív külkereskedelmi összefonódások esetén az árfolyam-ingadozások a belföldi árak nagyobb variabilitásához is vezetnek, ami költségekkel jár.²⁰⁵ Ha egy negatív keresleti sokkhatás a belföldi valuta leértékeléséhez vezetne, akkor emelkednének az im-

²⁰¹ Az újabb vitákban egyre gyakrabban utalnak a hálózati külső hatások és a pozitív visszacsatolások jelentőségére elsősorban a nemzetközileg jelentős valuták használata során. Vö. Dowd–Greenaway (1993) és Beckmann–Born–Kösters (1998).

²⁰² Mundell, Robert A.: A Theory of Optimum Currency Areas. In: *The American Economic Review*, Vol. 51, 1961, pp. 662.

²⁰³ Korábbi OCA-tanulmányok áttekintése: Ishiyama (1975).

²⁰⁴ McKinnon, R.: Optimum Currency Areas. In: *The American Economic Review*, Vol. 53, 1963, pp. 717–724

²⁰⁵ McKinnon, R., 1963, pp. 719.

portárok, méghozzá annál erősebben, minél magasabb az import társadalmi termékben elfoglalt aránya, ami nagyfokú nyitottságnak felel meg.

Következésképpen minden olyan gazdasági szereplő, aki nem táplál illúziókat az árfolyam-lehetőségekkel kapcsolatban, azaz nem a nominális, hanem reálmutatókhoz igazodik, az veszteségeket szenved el. A munkavállalók a megdrágult importjavak kompenzálásaként magasabb nominálbért, a vállalatok, pedig nagyobb előfinanszírozási kiadásai miatt magasabb árakat követelnek. Ennek eredményeként inflációs tendencia indulna el, amely a nominális leértékelés következtében ellentétben áll a versenyképesség javulásával.

McKinnon szerint nagyfokú gazdasági nyitottság esetén csökken a reálveszteségekre való hajlam, és nőnek a saját valuta alternatív költségei, illetve csökkennek a valutaunió költségei. Mundell is utalt már erre az évrre. Csak egy bizonyos fokú „pénzillúziót” tart valószínűnek. Nagyon kicsi, de magas importhányadot felmutató valutatárségek esetén azonban ez valószínűtlenül magas. A pénznek csereeszközként és elszámolási egységként kimutatott haszna mellett ez további érv a valutaövezetek számának korlátozása mellett.²⁰⁶

Kenen (1969)²⁰⁷ az OCA-elmélet vitáját a termelési szerkezet diverzifikációjának kritériumával bővítette. Elveti Mundellnek azt a nem reális régió-elképzelését, amelyben csak egy jószágot gyártanak: kisebb országok is többnyire termékek sokaságát gyártják, a még kisebb valutaövezetekre történő felosztás nem lenne kívánatos.

Az exportjavak iránti kereslet zavarai diverzifikált területeken az egyes zavarok függetlensége esetén a nagy számok törvénye alapján legalábbis részben kiegyenlítődnek, így a szektorok összesített export bevétele a monostrukturált területekkel szemben viszonylag stabil marad.²⁰⁸ Amennyiben egy bizonyos jószág iránti kereslet csökken, akkor a munkanélküliség már ennek a szektornak az összefoglalkoztatásban elfoglalt alacsony aránya miatt is kevésbé erősen fog növekedni. A külkereskedelmi cserearány (trade of terms) nominális valutaárfolyammal történő kiigazításának szükségszerűsége inkább a kevésbé diverzifikált országokban merül

²⁰⁶ Vö. Mundell, 1961, pp. 664.; Gros–Thygesen, 1998, pp. 267.

²⁰⁷ Kenen, Peter B.: The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): Monetary Problems of the International Economy, Chicago/London, 1969, pp. 41-60.

²⁰⁸ Kenen, Peter B. (1969) pp. 47.

fel. Példa lehetne Finnország, amely a faipar magas exportaránya miatt nagyobb mértékben lehetne ráutalva a relatív árak árfolyam-változtatással történő kiigazítására, mint az erősen diverzifikált országok.²⁰⁹ Erősen diverzifikált termelési struktúra mellett tehát egy valutaunió inkább kifizető, mivel a makroökonómiai instabilitás költségei alacsonyabbak.

A három bemutatott kritérium mellett egy sor további kísérlet történt a potenciális valutaunió-résztvevők kívánatos tulajdonságainak meghatározására. Így például Ingram (1973)²¹⁰ a tőkepiaci integráció fokát, Kenen (1969)²¹¹ a fiskális integráció fokát, Fleming (1971)²¹² az inflációs ráták konvergenciáját, vagy Vaubel (1978)²¹³ a reál valutaárfolyamok variabilitásának szükségességét javasolta.²¹⁴ Már egyedül a különféle stratégiák (nem teljes) felsorolása is jól mutatja a véleménykülönbséget, amely alapján dönteni kellene egy bizonyos árfolyamrendszer mellett, ezzel a valutaunió mellett vagy ellen.

5.3. Az optimális valutaövezet (OCA) – elmélet kritikája: makroökonómiai szempontok

Miután az optimális valutaövezet elmélete látszólag elhanyagolható gyakorlati fontossága miatt veszített jelentőségéből, és már kilátástalan problémának²¹⁵ tartották, két fejlemény döntő jelentőségűnek bizonyult „a nemzetközi monetáris közgazdaságtan központi része”-ként történő „fel-

²⁰⁹ Vö. Belke, Ansgar – Gros, Daniel: *Asymmetric Shocks and EMU: On a Stability Fund*, Institut für Europäische Wirtschaft Diskussionsbeiträge 24, Bochum, 1998, pp.15.

²¹⁰ Ingram, J.: *Comment: The Currency Area Problem*. In: R. Mundell – A. Swoboda (kiadó): *Monetary Problems of the International Economy*. Chicago/ London, 1969, pp. 95–100.

²¹¹ Kenen, Peter B.: *The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View*. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): *Monetary Problems of the International Economy*. Chicago/London, 1969, pp. 41–60.

²¹² Fleming, J. Marcus: *On Exchange Rate Unification*. In: *Economic Journal* 81 (1971), 1978, pp. 467–488.

²¹³ Vaubel, Roland: *Strategies for Currency Unification*, Tübingen

²¹⁴ Tavlas (1993) összefoglalja ezeknek a tanulmányoknak, és a hagyományos OCA-tanulmányoknak a további kritériumait.

²¹⁵ Johnson, Harry G.: *The Problems Approach to International Monetary Reform*. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): *Monetary Problems of the International Economy*. Chicago, 1969, pp. 393–399.

támasztásához”.²¹⁶ A Delors-jelentés (1989) ösztönzésére és a Maastrichti Szerződés (1991) alapján az akkori Európai Közösség tervben fogalmazta meg a monetáris integráció elmélyítését, és ennek a projektnek az intenzív tudományos támogatását. Az Európai Bizottság megbízásából készített „*Egy piac – egy valuta*” tanulmány (Emerson–Gros–Italianer–Pisani–Ferri–Reichenbach, 1992)²¹⁷ például az OCA-elméletet tekintette kiindulási alapnak.

A hagyományos kritériumok hangsúlyozása azonban engedett az átfogó költség-haszon elemzésnek. Másrészt a makroökonómiai elmélet újabb felismerései hozzájárultak az OCA-elmélet továbbfejlesztéséhez. A vita monetáris és neoklasszikus elemei, és a gazdaságpolitikai beavatkozások időbeli ellentmondásossága viszonylagossá tették az OCA-elmélet elemzés költségoldalát. Emellett a már átfogóan integrált gazdasági térségekben (mint pl. az EU) az aszimmetrikus, országspecifikus sokkhatások jelentősége megkérdőjeleződik. A valutaárfolyam sokkhatás-csökkentő szerepe (amely Mundell elemzésében még nem volt döntő) a fentiek alapján jelentősen gyengült. A három legfontosabb elméletvonulatot az alábbiakban jellemezzük.

Először világítsunk rá a Phillips-görbéről folyó vita jelentőségére. A Phillips-görbe módosított formájában (Samuelson/Solow, 1960)²¹⁸ az inflációs ráta és a munkanélküliségi ráta között stabil negatív függőséget fogalmaz meg. Egy nemzetgazdaság preferenciáinak megfelelően ennek alapján a következő „üzlet” lehetséges: a munkanélküliséget inflációra, vagy inflációt munkanélküliségre lehet cserélni, attól függően, hogy milyen erős a mindenkori politikai ellenérzés a két jelenség ellen. Ezt az eredményt az állam a keynesi makroökonómiai modellekben pénzpolitikai, illetve fiskális politikai intézkedésekkel tudja elérni. Ha több ország dönt a valutaunió mellett, akkor hosszú távon inflációs rátáik kiegyenlítő-dése várható.²¹⁹ Amennyiben az országok a munkanélküliség és az infláció optimális kombinációja tekintetében eltérő preferenciákkal rendelkeznek,

²¹⁶ Krugman, Paul R.: Regionalism versus multilateralism: analytical notes. In: De Melo, J. – Panagariya, A. (kiadó): *New Dimensions in Regional Integration*. Cambridge Mass. u.a., 1993, pp. 58–79.

²¹⁷ Emerson, Michael – Gros, Daniel – Italianer, Alexander – Pisani-Ferry, Jean – Reichenbach, Horst: *One Market – One Money. An Evaluation of the Potential Benefits and Costs of Forming an Economic and Monetary Union*. Oxford, 1992

²¹⁸ Samuelson, Paul A. – Solow, Robert M.: Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy. In: *American Economic Review* 50, 1960, pp. 177–194.

²¹⁹ Ez az eredmény a vásárlóerő-paritás elméletéből következik. Vö. Isard (1995), pp. 57.

akkor a valutaunió a két rossz közötti választási lehetőségüket korlátozza, a valutaunió előnyeit csökkenti. De Grauwe egy Olaszország és Németország közötti feltételezett valutaunió példáján szemlélteti, hogy ha a két ország az inflációs rátáik középértékében állapodna meg, Olaszország a kívánatosnál magasabb munkanélküliségi rátát lenne kénytelen elszenvedni, míg Németország a kívánatosnál magasabb inflációs rátával lenne kénytelen szembesülni.²²⁰

A stabil Phillips-görbe népszerű koncepcióját elsősorban Friedman (1968)²²¹ tanulmánya döntötte meg. Ma általánosan elismerik, hogy az infláció és a munkanélküliség közötti „cserearány” minden esetben csak rövid ideig, és adott inflációs elvárások mellett létezik. Hosszú távon beáll egy „természetes” munkanélküliségi arány, amely független az árszínvonal-stabilitás mértékétől, ez pedig függőleges Phillips-görbét implikál. A fenti példa esetében ebből az következik, hogy az eltérő inflációs ráták nem lennének hasznosak sem Olaszország, sem Németország számára, így egy valutaunió – akkor már egységes inflációs rátával – e körülmény vonatkozásában nem okozna költséget sem. Kivételt képeznek persze a dezinflációs folyamat ideiglenes költségei, mivel az inflációs ráták csökkentése Olaszország számára rövidtávon megnövekedett munkanélküliséget jelenthetne.

A második újítás a politikai szabályok dinamikus összefüggésének elméleti feldolgozása volt.²²² A hosszú távon optimális gazdaságpolitikai szabályok, pl. a pénzmennyiség évenként meghatározott százalékkal történő növelése, időben nem konzisztens, mivel a gazdaságpolitikai szereplők az infláció és a munkanélküliségi ráta rövid távú „cserearányának” saját célokra történő kihasználására ösztönzést nyújtanak. Például közelgő választásokra tekintettel a pénzmennyiség meglepetésszerű bővítése, fellendíthetné az összgazdasági keresletet, és kedvezőbb foglalkoztatási helyzetet teremthetne. Ha azonban a gazdasági szereplők felismerik ezeket az ösztönzési struktúrákat, akkor megelőzik ezt a politikai magatartást. Következésképpen akkor hosszú távon magasabb inflációs rátát kell elfogadni.²²³

²²⁰ De Grauwe, P.: *Economics of Monetary Union*. 4. kiadás, New York, 2000

²²¹ Friedman, Milton (1968): *The Role of Monetary Policy*. *American Economic Review* 58, 1968, pp. 1–17.

²²² Az időbeli inkonzisztenciával kapcsolatos legbefolyásosabb munkák Kydland–Prescott (1977) és Barro–Gordon (1983) művei.

²²³ Ez a hatás annál erősebb, minél kisebb az inflációval szembeni averzió. Vö. de Grauwe (1997), pp. 44. A negatív inflációs hatásokkal kapcsolatban vö. Issing (1998), VII. fejezet.

A rövidtávon kedvezőnek tűnő terv hosszú távon azonban a tartósan magasabb inflációs ráta miatt nagyobb költséggel, és a központi bank tekintélyvesztésével jár.

Ez az eredetileg a zárt nemzetgazdaságok pénzügypolitikájához kifejlesztett elmélet jelentős a monetáris integrációs folyamat költség-haszon elemzése szempontjából is. Amennyiben gazdaságpolitikai eszközként rendelkezésre áll az árfolyam, mint például 1979–1993 között az Európai Valutarendszer alatt, akkor az időbeli inkonzisztencia problematikája miatt nem indulhatunk ki tetszőleges gyakorisággal alkalmazható rugalmas eszközökből.²²⁴ Ha ezt az eszközt többször alkalmazzák, a gazdasági szereplők megelőzik a diszkrecionális beavatkozás jövőbeni lehetséges megismétlését. Ezzel az eszköz veszít hatásából. Olaszország paritásainak gyakori újraértékelése az Európai Valutarendszeren belül hozzájárult az olasz líra viszonylag magas inflálódásához. Ezt a diszkrecionális beavatkozási lehetőséget hitelesen korlátozták, így Olaszország tagja lett az Európai Valutaunióknak. A lényegesen alacsonyabb infláció következtében ez a megnövekedett hitelesség komoly előnyökkel járt. Ilyen körülmények között a dezinflációs folyamat rövid távú költségei is alacsonyabbak voltak.

Azok az országok tehát, amelyeknek az inflációval szemben kisebb az averziója, profitálnak a közösségi központi bank tekintélyéből, ill. pénz- és árfolyam-politikájából. Egy központi banknak, mint amilyen az Európai Központi Bank, ezt a tekintélyt azonban az idők folyamán először meg kell szereznie. A nettó nyereség természetesen nagyobb, ha ezen kívül „visszavonhatatlanul” rögzített valutaárfolyamokon létrejön egy közös valuta is, ezáltal teljességgel kizárt a nominális árfolyamváltozás.²²⁵ A harmadik pont az aszimmetrikus sokkhatások fontosságát érinti.²²⁶ Ez az európai valutaunió makroökonómiaiileg levezetett költségeiről folyó jelenlegi vita központi aspektusa.

Már Kenen (1969) is²²⁷ felvetette ezt a gondolatot. Felismerte, hogy egy ország magas fokú diverzifikáltsága, azaz az egy valutazónán belüli ipari szektorok viszonylag egyenletes eloszlása, alacsonyabb alkalmazko-

²²⁴ De Grauwe, P.: *Economics of Monetary Union*. 4. kiadás, New York, 2000

²²⁵ Giavazzi, Francesco – Pagano, Marco: *The Advantage of Tying One's Hands: EMS Discipline and Central Bank Credibility*. In: *European Economic Review* 32, 1998, pp. 1055–1082.

²²⁶ Belke–Gros (1998) összefoglaló áttekintést ad az európai valutaunióval kapcsolatos aszimmetrikus sokkhatások valószínűségével foglalkozó munkákról.

²²⁷ Kenen, Peter B.: *The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View*. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): *Monetary Problems of the International Economy*. Chicago/London, 1969, pp. 41–60.

dási költséggel jár. Tehát arról a kérdésről van szó, hogy vajon egy valutaunió tagországainak gazdasági struktúrájában tapasztalható különbségek olyan jelentősek-e, hogy aszimmetrikus sokkhatások következtében az alkalmazkodási követelmények csak egy ország vonatkozásában jelentkeznek.

Az *intraindusztriális* kereskedelem az EU-ban erősen megnövekedett. Ennek a ténynek az elméleti magyarázatát csak a nemzetközi kereskedelem skálahozamokkal, nem teljes körű versennyel és termékdifferenciálással kapcsolatos hagyományos elméletének kibővítése tette lehetővé.²²⁸ Az eredeti Heckscher-Ohlin elmélet a kereskedelmi áramlásokat, mint *interindusztriális* kereskedelmet kizárólag a komparatív előnyök alapján magyarázta, ennek következtében a kereskedelmet folytató országok jelentős strukturális különbségeiből indult ki. Ha azonban megállapítjuk, hogy az országok egy hasonló jószágot egyidejűleg exportálnak és importálnak (pl. mobiltelefon kereskedelem Finnország és Németország között mindkét irányban), akkor a keresleti sokkhatások értelemszerűen országhatárokon átívelően hatnak. A kereskedelmi kapcsolatok intenzívebbé tétele, ill. a gazdasági térségek fokozottabb integrálódása erősebb diverzifikálódáshoz vezet, ezáltal az egykori aszimmetrikus sokkhatások szimmetrikus jelleget kapnak.

Speciálisan az USA-ra vonatkoztatva azonban megállapítható, hogy az ipari szektorok tovább specializálódnak, és meghatározott régiókban összpontosulnak.²²⁹ A szektorok regionális koncentrációjának tendenciája megdönthetné az ipari szektorok országonként jellemző fokozódó diverzifikálásának érvét, és ezzel az OCA-elmélet elemzés költségoldalának viszonylagosságát, amennyiben a központi agglomerációk a fennálló országhatárokon *belül* jönnek létre.²³⁰ Ebben az esetben az árfolyamról, mint kiigazítási eszközzel való lemondás költségesebb lenne.

Ezen elméletileg ellentétes irányú hatások miatt empirikus vizsgálatokkal tisztázni kell, hogy az agglomerációk és ezzel egyidejűleg az aszimmetrikus zavarok regionális vagy inkább nemzeti szintre jellemzők-e? Az Európai Gazdasági és Valutaunió nagyobb országaira vonatkozóan

²²⁸ Vö. Molle (1997), pp. 130. és Krugman–Obstfeld (1997), pp. 132.

²²⁹ Vö. de Grauwe (2000), pp. 22,

²³⁰ Egy valutaunióban ez az érv azáltal kap pluszhangsúlyt, hogy a konszerneknek már nem éri meg több tagországban telephelyeket és felesleges termelési kapacitásokat fenntartani.

de Grauwe/Vanhawerbeke (1993) megállapítja²³¹, hogy a régiók növekedési rátáinak szórása a megvizsgált országokon belül lényegesen nagyobb, mint a nemzeti növekedési ráták szórása az EU-n belül. De Nardis–Goglio–Malgarini (1996) igazolják azt a feltételezést, hogy az EU-n belül a sokkhatások elsődleges okai regionális jellegűek.²³² Az EU-térségre vonatkozóan empirikus elemzést végeznek, hogy megvizsgálják a nemzeti, regionális és iparspecifikus sokkhatások viszonylagos jelentőségét.

A hasonló iparszerkezettel rendelkező régiócsoportok gyakran terjeszkednek a nemzeti határokon kívülre. Ekkor az iparspecifikus sokkhatások egy időben érintik a különböző országok régióit. Következésképpen a nemzeti árfolyam, mint a szektorális és regionális sokkhatások kiigazító eszköze, már nem alkalmas a beavatkozásra. A valutaunió makroökonomiai költségeinek megítélésére szolgáló három említett új szempont viszonylagossá teszi a hagyományos OCA-elmélet elemzés pesszimista nézőpontját. Ezek a szempontok természetesen az aktuális vitának csak egy szeletét képesek tükrözni. A konjunktúraciklusok fokozódó szinkronizálódása a reál és a monetáris integrációs folyamat során²³³ a (valutaövezeten belül megszűnő) monetáris sokkhatások jelentősége, a munkatényező mobilitásának csökkenő fontossága, és elsősorban az aszimmetrikus sokkhatások foglalkoztatásra és valutaárfolyamra kiható következményeivel foglalkozó empirikus tanulmányok, mint további érvek, ezt mind alátámasztják.²³⁴

Minden viszonylagossága mellett azonban megmarad a tisztán nemzeti szintre korlátozódó sokkhatások bizonyos potenciálja. Az Európai Valutaunió belül ez elsősorban a költségvetési politika hatásait, és az erősen nemzeti jellegű bértárgyalási rendszereket jelenti. Meg kell tehát állapítani, hogy bár egy valutaunió makroökonomiai perspektívából nézve költségekkel járhat, de a régebbi OCA-elméletelemzések ezeket a költségeket túlbecsülték: „...a monetáris unió létrehozásának költségei kevésbé tűnnek fenyegetőnek...”²³⁵

²³¹ De Grauwe, Paul – Vanhawerbeke, Wim (1993): Is Europe an Optimum Currency Area? Evidence from Regional Data. In: Masson, Paul R. – Taylor, Mark P. (kiadó): Policy Issues in the Operation of Currency Unions. Cambridge, 1993, pp. 111–129.

²³² De Nardis, Sergio – Goglio, Alessandro – Malgarini, Marco: Regional Specialization and shocks in Europe: Some Evidence from Regional Data. 1996, pp. 197–214.

²³³ Vö. Az EU konjunktúraciklusainak harmonizálásával kapcsolatban vö. Caporale–Pittis–Prodromidis (1999).

²³⁴ Ezekhez az érvekhez vö. Gros–Thygesen (1998), 7. fejezet.

²³⁵ De Grauwe (2000), pp. 50.

5.4. A rugalmas valutaárfolyamok előnyei

Előnyök:

- Lehetővé teszik az inflációs ráta megválasztását;
- aszimmetrikus sokkhatások esetén alkalmazkodási lehetőséget nyújtanak;
- megakadályozzák a monetáris sokkhatások nemzetközi begyűrűzését;
- csökkentik a monetáris sokkhatások nemzetközi továbbterjedését.

5.4.1. Saját inflációs ráta megválasztása

A rugalmas valutaárfolyamok legfőbb előnye az, hogy egy ország független pénzpolitika esetén a többi ország inflációs rátájától függetlenül megválaszthatja a saját inflációs rátáját. Ilyen választási lehetőség az európai valutaunióban már nincs. Az európai valutaunióban az inflációs ráta megállapítása az Európai Központi Bank Kormányzó Tanácsának döntése alapján történik. Senki sem tudja azonban *biztonsággal* megmondani, hogy az Európai Központi Bank által célul kitűzött inflációs ráta jelentősen meghaladja-e az egyes tagországok tényleges inflációs rátáját.

Végülis a legtöbb országban (pl. Franciaországban, Nagy-Britanniában, Olaszországban stb.) a központi bankok korábban függetlenek voltak az államtól. Bár az eddigi központi jegybankoknak a törvények értelmében támogatniuk kellett az államot a háztartás finanszírozásában, ez korántsem jelenti azt, hogy a független jegybankok egy instabil európai valuta létrehozásában lesznek érdekeltek. Az Európai Központi Bank Kormányzó Tanácsa (a nemzeti jegybankok elnökeit is magában foglaló grémium) professzionális eszközökkel elsősorban az összeurópai árszínvonal stabilitást tűzi ki célul, a nemzeti kívánságok elveszítik prioritásukat.

5.4.2. Alkalmazkodási mechanizmus aszimmetrikus sokkhatások esetén

A rugalmas valutaárfolyamok ezen kívül alkalmazkodási lehetőségeket kínálnak aszimmetrikus sokkhatások esetén. Ha a német termékek (pl. Audi) iránti kereslet csökken, és a francia termékek (pl. Renault) iránti kereslet nő, a német Audinál munkaerő leépítés fenyeget, míg Franciaországban a Renault-nál új munkahelyek teremtésére nyílik lehetőség. Az így létrejövő foglalkoztatási probléma egyszerűen megoldható lenne úgy, hogy az Audinál feleslegessé váló munkaerő töltené be a Renault-nál

újonnan keletkező munkahelyeket. Ez sajnos a gyakorlatban nehezen kivitelezhető megoldás. Természetesen a nyelvi nehézségek is oknak tekinthetők. Számos egyéb tényező is gátolja azonban a munkaerő mobilitását. Nem utolsósorban a jóléti állam vívmányai akadályozzák a mobilitást. Ide tartozik például a lakásépítési támogatás is.

A rugalmas valutaárfolyamok foglalkoztatást stabilizáló tényleges hatása döntő mértékben attól függ, hogy a nominális árfolyamváltozások reál árfolyamváltozást is jelentenek-e. Ennek a valószínűsége annál kisebb, minél erősebb egy nemzetgazdaság nemzetközi összefonódása, más szóval minél nyitottabb egy nemzetgazdaság, és minél fokozottabban veszik figyelembe a szakszervezetek bérköveteléseiknél az importált javak árváltozását.

Az európai valutaunió néhány ellenzője ennek az alkalmazkodási mechanizmusnak az elvesztését tekintette az európai valutaunió elleni egyik fő érvnek. Ezt a veszteséget a következő okok miatt nem tekintjük azonban olyan drámainak:

- A nominális árfolyamváltozások hatásai nem tartósak, csupán időlegesek.
- Az árfolyamváltozások nemzetközi kereskedelemre gyakorolt hatásai a tapasztalatok szerint nem rögtön jelentkeznek, hanem egy-két éves késéssel. Kvantitatív mértéküket csak nehezen lehet előre megjósolni. Lehet, hogy mire ezek a hatások jelentkeznek, a helyzet már újra az ellenkezőjére fordult. Jól bevált gazdaságpolitikai alapelvek, hogy egy gazdaságpolitikai eszközt annál óvatosabban kell alkalmazni, minél nagyobb a jövőbeli bizonytalanság. Minél bizonytalanabb a jövő, és minél óvatosabban akarunk az árfolyamváltoztatás eszközéhez nyúlni, annál inkább tartunk tőle.

A valutaárfolyamok nominális változtatása olyan eszköz, amelynek hatékonysága a piac tökéletlenségén alapul. A piac tökéletlenségén azt értjük, hogy a termékek árai és a bérek nem azonos sebességgel alkalmazkodnak a pénz-, tőke- és devizapiaci árakhoz. Ezek a hiányosságok azt eredményezik, hogy a nominális árfolyamváltozások reál árfolyamváltozást is előidéznek. De csak átmenetileg.

Mivel hatásai csak időleges természetűek, a nominális árfolyamváltoztatások csak a más területeken szükségeszerű kiigazítások elodázását teszi lehetővé. A nominális árfolyamváltozások nem oldják meg véglegesen a problémákat, csupán időnyerést jelentenek a végleges megoldásokra vonatkozóan. De ami késik, nem múlik.

5.4.3. Monetáris sokkhatások nemzetközi begyűrűzésének elkerülése

A rugalmas valutaárfolyamok megakadályozzák, hogy a pénzmennyiségek változása egyik országról áttérjedjen egy másik országra. A rugalmas valutaárfolyamok így pénzügyileg védik a nemzetgazdaságot.

A rugalmas valutaárfolyamok más értelemben hozzájárulhatnak az (aszimmetrikus) monetáris sokkhatások nemzetközi begyűrűzésének megakadályozásához. Ha egy országban monetáris sokkhatás következtében minden ár egyenlő mértékben változik, és a nominális valutaárfolyam konstans marad, akkor az a nemzetközi árukereskedelem, a foglalkoztatottság, a bel- és külföldi hazai termék vonatkozásában reálkövetkezményekkel járó reál árfolyamváltozást jelent. A rugalmas valutaárfolyamok gyengítik, szélsőséges esetben akár meg is akadályozhatják a monetáris impulzusok nemzetközi továbbterjedését. A szélsőséges eset előfeltétele azonban az, hogy a bérek, a termékek ára, és a valutaárfolyam ne csak rugalmas, hanem egyenletesen rugalmas legyen. Ha e tekintetben a piacot a tökéletesség hiánya jellemzi, akkor a rugalmas valutaárfolyamok nem nyújtanak ilyen biztonságot. A valóságban – legalábbis rövidtávon – nincs ilyen egyenletes rugalmasság.

A rugalmas árfolyamok a reál sokkhatások begyűrűzését is megakadályozzák. A rugalmas valutaárfolyamok tehát egyfajta biztonságot nyújtanak egy nemzetgazdaságnak, és sokkoldónak tekinthetők.

Látjuk tehát, hogy a rugalmas valutaárfolyamok a gazdaság reálzavarai esetén alkalmazkodási lehetőséget nyújtanak, azonban nem zárják ki teljesen a monetáris és reálzavaró körülmények nemzetközi begyűrűzését, igaz, képesek azt mérsékelni.

5.5. A rugalmas valutaárfolyamok hátrányai

A rugalmas valutaárfolyamok hátrányai a következők:

- Értelmetlen tranzakciós költséget okoznak.
- Elkerülhető kockázatot generálnak.
- Csökkentik az árupiacok átláthatóságát.
- Szükségtelen alkalmazkodási terhet és alkalmazkodási kényszert idéznek elő.
- Ösztönzik a kooperációt gátló magatartást (beggar-my-neighbour policy).

5.5.1. Tranzakciós költségek

Egy valuta másik valutára történő átváltása költségekkel jár. Illetéket kell fizetni a bankoknak és a pénzváltó helyeknek. A bankok (általában) azonban nem kérnek illetéket, ha egy száz eurós bankjegyet tíz eurósokra váltunk. Ennek a különbségnek az ökonómiai magyarázata a különböző valuták árfolyamának elvi megváltoztathatóságában rejlik. Egy valután belül ezzel szemben állandó árfolyamok érvényesek. Az „euró egyenlő euró” elve érvényesül.

A pénzváltási illetéket vagy a tranzakciós költséget a nemzetgazdaság veszteségeként könyvelhetjük el. A bankok pénzváltásra fordított forrásait máshol értelmesebben lehetne használni. A tranzakciós költségek mértékének megítélése eltérő. Az Európai Bizottság becslései inkább konzervatívnak tekinthetők. A Bizottság évente az Európai Közösség bruttó hazai termékének 0,4%-áról beszél.

5.5.2. Árfolyamkockázatok

A rugalmas, illetve nem kötött valutaárfolyam a nemzetközi kereskedelemben és a nemzetközi beruházásoknál kockázattal jár. A pénz- és devizapiacokon ezen kockázatoknak csak egy része szüntethető meg megfelelő árfolyam-biztosítási intézkedésekkel. Árfolyam-biztosítási problémák elsősorban a hosszabb gyártási időtartamú termékeknél (pl. hajó- és repülőgépgyártás), valamint közvetlen beruházásoknál léphetnek fel. Természetesen közvetlen beruházásoknál is alkalmazhatók biztonsági intézkedések (hedging) úgy, hogy minden valutaövezetben saját gyártóegységet létesítsünk. Kézenfekvő azonban, hogy ez által elveszítjük a tömegtermelés előnyeit, azaz a skáláhozadékokat. Az árfolyam-biztosítás tehát lehetséges, de nagyon sokba kerül. A valóban kötött valutaárfolyamok – mint az európai valutaunióban – megszüntetik a kockázatokat.

Az árfolyamkockázatokról folyó vitákban hallani olyan érvet, hogy az árfolyamkockázatok nemzetközi kereskedelemre és nemzetközi beruházásokra gyakorolt negatív hatásai nem bizonyíthatók egyértelműen. A nehézségek ismertek. Az ökonometriai vizsgálatok hibája, hogy az árfolyam-változtathatóságot és az árfolyam-kockázatot – a fogalmakat leegyszerűsítve – azonosnak tekintik. Pedig ez alapvetően két különböző dolog, amelyek nem szükségszerűen vannak egymással összefüggésben.

Egy ország valutaárfolyama empirikus megfigyelések szerint lehet ugyan egy időszakban rögzített, ennek ellenére a jövőbeli valutaárfolyam tekintetében nagyfokú bizonytalanság uralkodhat. Addig, amíg nem mér-

jük egymástól elkülönítve a valutaárfolyamok változtathatóságát és bizonytalanságát, az ilyen vizsgálatok nem meggyőzőek. Közvélemény-kutatási eredmények igazolják, hogy a vállalatok és a befektetők meglehetősen ellenérzéssel viseltetnek az árfolyamkockázatok iránt.

A rugalmas valutaárfolyamokkal összefüggő vitákban találkozhatunk továbbá azzal az érveléssel is, hogy a rögzített valutaárfolyamok nem szüntetik meg ténylegesen egy gazdaság árfolyamkockázatok formájában megnyilvánuló kockázatait, csak a kockázatok átrendeződéséről van szó. E mögött az a megfontolás áll, hogy minden gazdaságban létezik bizonyos elkerülhetetlen kockázatmennyiség, amely nem csökkenthető az árfolyamrendszer megválasztásával. Az árfolyamrendszerről való döntéssel csupán azt választhatjuk meg, hogy ezek a kockázatok a gazdaság mely területein csapódjanak le.

Ezen elképzelés szerint a rögzített valutaárfolyamra való áttéréssel az árfolyamkockázatok valójában nem szűnnek meg, hanem adott esetben fokozott kamatkockázatként ismét jelentkeznek. Ugyanakkor mindez spekulációnak tűnhet, hiszen nem létezik olyan empirikus kutatás, amely ezt bizonyítaná.

Vannak azonban olyan empirikus kutatások, amelyekből kiderül, hogy az Európai Valutaunió esetében a kötött árfolyamra való áttérés a kockázatok megszűnéséhez vezetett. Megállapítható, hogy az európai pénzkeresleti funkció a portfólió diverzifikációs hatás következtében stabilabbá vált, mint a legstabilabb pénzkeresleti funkcióval rendelkező országban. Európában a legstabilabb pénzkeresleti funkcióval Hollandia és Németország rendelkezik. Az európai pénzkeresleti funkció tehát stabilabb lesz, mint a német vagy a holland pénzkeresleti funkció.

Az európai pénzkeresleti funkció nagyobb stabilitását a kockázatok összevonással történő megszüntetésekként lehet értelmezni. A kockázatok ilyen fajta összevonását, egyesítését (pooling) a rögzített valutaárfolyamok, illetve a közös valuta teszi lehetővé. Rugalmas árfolyamok esetén erre nincs lehetőség. A rugalmas valutaárfolyamok megakadályozzák a monetáris kockázat-összevonást.

A stabil pénzkeresleti funkció Európára vonatkozóan is teljesül. Az európai pénzkeresleti funkció nagyobb stabilitása ezen kívül lehetőséget kínál egy alacsony európai inflációs ráta elérésére. Hogy ebből a lehetőségből valóság válik-e, az a jövőbeli Európai Központi Bank magatartásától és pénzpolitikai stratégiájától függ. Az Európai Monetáris Intézet (EMI) Tanácsa a pénzpolitikai stratégia kialakításának felelősségét az Eu-

rópai Központi Bank Kormányzó Tanácsára háritotta. (Részcél-stratégia: pénzmennyiség, mint rész cél; Végcél-stratégia: inflációs ráta, illetve ár-színvonal, mint végcél. A német és a brit felfogás közötti ellentét.)

5.5.3. Piacszegmentálás és csökkentett transzparencia az áru piacokon

A rugalmas valutaárfolyamok (azaz különböző, nem rögzített árfolyamú valuták létezése) szegmentálják a piacokat, ami az áru piacokon a termelők, és a kereskedők számára lehetőséget nyújt az árdiszkriminációra. Ennek a mozgástérnek a kihasználása azzal jár, hogy pl. az azonos autómódellek ára az egyes országokban nagyobb mértékben tér el egymástól, mint azt a szállítási költségek különbségével meg lehetne magyarázni. A közös valutára való áttérés megszüntette az árfolyamkülönbségekből adódó piacszegmentálást, és csökkentette az árdiszkrimináció mértékét. Ez a hatékonyság növekedéséhez vezetett, és a fogyasztók előnyére szolgált.

5.5.4. Alkalmazkodási terhek és kényszerek

A rugalmas valutaárfolyamok egyik fő hátránya, hogy az egyes gazdasági ágazatokat érintő részleges zavarok az egész gazdaságra kiterjedő zavarokká válnak. A nemzetközileg versenyképes vállalatok a (nem általuk okozott) valutafelértékelés következtében hátrányt szenvednek. A nem igazán versenyképes cégeket a valutafelértékelés akadályozza az alkalmazkodási törekvéseik megvalósításában. Hasonló példák vannak a leértékelésre is. Az árfolyamváltozások hatása szintén általános jellegű, és alkalmazkodási kényszert vált ki azokban az ágazatokban, illetve azoknál a vállalatoknál is, ahol egyébként ilyen alkalmazkodási ok nem áll fenn. A fel- és leértékelések tehát a közlekedőedények elve szerint hatnak.

5.5.5. Öndicsőítő gazdaságpolitika (Begg-my-neighbour-policy)

Az exportra termelő ipar versenyképességét növelő leértékelések tipikusan alkalmazkodási intézkedések. A leértékeléssel a munkanélküliséget exportáljuk. A leértékelés a *nem kooperatív magatartás* kifejeződése, és ellenintézkedések meghozatalának veszélyével jár. Az 1930-as évek világgazdasági válságának tapasztalatai megmutatták, hogy a leértékelés olyan versenyfutáshoz hasonlítható, amikor hirtelen az összes nyúl megint a sündisznóval egy sorban (tehát hátul) találja magát.

Ez az oka annak, hogy a Bretton Woods-i rendszerben nem kedvelték a leértékelést, és az európai valutarendszerben megszüntették a leérté-

kelések egyoldalúságát, és azt egy egyeztetési mechanizmussal váltották fel, amely a rendszer résztvevőitől egyetértést követelt. Lehetnek olyan helyzetek is ugyanakkor, amikor Európa országai egyhangúlag, vita nélkül meg tudnának egyezni egy szükséges leértékelésben.

Lehet, hogy félreérthető az a tény, hogy az európai valutarendszer visszafogottan alkalmazta a leértékelés lehetőségét. Valószínűleg ez sokkal inkább az egy „klubba” tartozók egyhangú döntéseket feltételező meg-egyezésének tudható be, mint a leértékeléssel kielégíthető alkalmazkodási szükséglet hiányának.

Amikor a tőkeáramlás felszabadításával ennek megteremtődött a lehetősége, akkor a piac 1992-ben és 1993-ban kikényszerítette a szükséges, és az addig elmulasztott valutaárfolyam-kiigazításokat. Hogy erre igény volt, könnyen bizonyítható az európai valutarendszer országainak eltérő monetáris fejlődésével (árszínvonal alakulása).

5.6. Az Európai Valutaunióhoz vezető út²³⁶

Az Európai Valutaunió nem egy éjszaka alatt jött létre. A 2001–2002. év fordulóján, az euró bevezetésével befejeződött folyamat a több mint 50 évig tartó fejlődés eredménye, amelyet a gazdaság- és valutapolitikai integráció, a makroökonómiai harmonizáció, és a tagországok közötti közös célok, szabályozók és intézmények kialakulása jellemez. A *Bretton Woods-i rendszer* létrejötte képezte az európai valutapolitikai integráció kiindulási pontját. Az alábbiakban röviden vázoljuk a *Bretton Woods-i rendszer* fennállásának utolsó szakasza óta végbement fejlődést.

5.6.1. Bretton Woods

A második világháború után a *Bretton Woods-i rendszert* a vezető ipari országok valutaárfolyamaira vonatkozóan vezették be. Ezt a rendszert az jellemezte, hogy az érintett országok valutáinak a dollárhoz viszonyítva rögzített árfolyama volt. Az új rendszer létrehozói Harry Dexter White és John Maynard Keynes a dollár árfolyamát 35\$/1 uncia arany értéken rögzítették. A kormányok a saját nemzeti valutájuk árfolyamát a dollárhoz igazították, s annak minden módosítását az új Nemzetközi Valutaalappal (IMF) összhangban lépték meg. A dollárhoz viszonyított kapcsolaton keresztül alakultak aztán az egyes valuták egymáshoz viszonyított árfolyamai. Az

²³⁶ Pontosabban: Klein (1998), Jochimsen (1994).

1960-as évek végén és az 1970-es évek elején fokozódott a nyomás a *Bretton Woods-i rendszerre*. Az USA a növekvő munkanélküliség és a fokozódó államháztartási hiány kezelésére magasabb inflációval járó pénzpolitikát folytatott. Az európai államok többsége nem volt hajlandó a magasabb inflációhoz vezető irányvonal követésére. A *Bretton Woods-i rendszer* azonban minden résztvevő államtól feltétlenül azonos pénzpolitikai kurzust követelt. A rendszer vezető államának pénzpolitikája és a többi ország prioritásai közötti eltérés következtében a dollár nagyobb spekulációs nyomás alá került. Miután 1971-ben elhatározták a dollár leértékelését, tovább tartott a dollárra nehezedő nyomás, az USA pedig felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát, a *Bretton Woods-i rendszer* harmadik válsága pedig 1973 elején a rendszer végleges széteséséhez vezetett.

5.6.2. Bretton Woods után

A Bretton Woods-i rendszer összeomlása után a dollár a szabad piac határaitól vált függővé. Az egyes valuták közötti árfolyamokra a piac is hatással volt, és megszűnt a kormányok befolyásoló lehetősége. Európában kétkedtek a piaci hatások előnyeiben, ezért mérlegelték egy rögzített árfolyamokon működő európai rendszer létrehozását. Az Európa Tanács tervei szerint 1980-ig jött volna létre a gazdasági- és valutaunió. A Werner-terv (Pierre Werner, akkori luxemburgi miniszterelnök vezetése alatt működő bizottság jelentése) az egységes európai pénzpolitika megvalósítására egy rögzített valutaárfolyamokon alapuló rendszer, és a jegybankok föderalisztikus szervezetének létrehozását javasolta. A terv támogatta a tőke, a szolgáltatások és az áruk áramlását. Világgazdasági, belső gazdasági és politikai divergenciák következtében azonban a Werner-terv igyekezetei és eredményei rövid életűnek bizonyultak. A belgazdasági problémák egyike volt például a mezőgazdasági kompenzációs kifizetések növekedésétől való félelem az Európai Gazdasági Térségben, amelyet a rögzített valutaárfolyamok idéztek volna elő. 1971 és 1973 között a dollárral szembeni rögzítés részleges felfüggesztése után a valuták először a dollárral szemben meghatározott sávon (alagútban) belül országonként eltérő mértékben (4, 5%) mozogtak – „valutakígyó az alagútban” = (*snake-in-the-tunnel*) – majd a tagországok teljesen feladták a dollárral szembeni rögzítést, így a valuták árfolyama a dollárral szemben is szabadon mozoghatott (*floating snake*).

Napjaink amerikai gazdaságának állami beruházásokra van szüksége az ipar versenyképességének növeléséhez, továbbá szigorú feltételek mellett

támogatnia kell az amerikai autógyártást és előnyben részesíteni a „zöld” iparágakat. Obama fő javaslata, a középosztály adóterheinek mérséklése, nem feltétlenül segíti az amerikai gazdaság talpra állását. Ugyanígy kellene tennie az ázsiai országoknak: Kínának lakásépítésbe, infrastruktúrafejlesztésbe kellene kezdenie. Ez importigényt támasztana, növelné a jüan árfolyamát és csökkentené a Nyugattal szembeni kereskedelmi aktívumot. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a vezető gazdasági hatalmak a nemzetközi pénzügyi rendszer reformját kívánják, új Bretton Woodsot, ahol a dollár közvetítő szerepe valószínűleg megmaradna, mert sem az euró, sem a jen nem képes a helyére lépni. A kérdés az, milyen is lesz pontosan „Bretton Woods II.”, ami nagymértékben függ az új Obama-adminisztráció döntéseitől.²³⁷

„Hozzuk vissza az aranyat, hiszen a dollár és az euró semmi egyében nem nyugszik, mint a bizalmon, amelyből most egy csöppnyi sincs”, mondta a Le Soirnak az újra felfedezett Roland Leuschel, a néhai brüsszeli BBL bank volt vezére. Bretton Woods II. kialakulásának esélye azonban kicsi, hiszen rögzített árfolyamra nincs szükség, a dollár mellé az euró már beállt kulcsvalutának. Az aranyak legfeljebb átmeneti szerep juthat. Az IMF átalakulhat, de leginkább talán a jegybanki feladat változhat. A felügyeletet a jegybankokba kell visszavinni, s a központi pénzügyintézeteknek nemcsak a fogyasztói árakkal, hanem az értékpapír- és ingatlaninflációval is behatóan kell foglalkozniuk.²³⁸

5.6.3. Az európai valutarendszer, és az egységes valuta terve

A Werner-terv kudarcá után – de belátva, hogy a rögzített valutaárfolyamok rendszere hosszú távon csak akkor életképes, ha a tagországok gazdaságpolitikája és fejlődése homogén – az akkori francia államelnök Valéry Giscard d’Éstaing és Helmut Schmidt német kancellár kezdeményezte az Európai Közösség tagországai közötti európai valutarendszer létrehozását. Célként a valutapolitikai együttműködés megerősítését, és a fokozottabb valutastabilitást tűzték ki. 1979-ben a rendszert az akkori EK kilenc tagországából nyolcban bevezették. Akkoriban a tagországok inflációs rátája közötti különbség maximum 10% volt. A teljesen rögzített valutaárfolyamok rendszerét nagyon nehezen lehetett volna fenntartani. Olyan rendszer jött létre, amelyben „rögzített, de alkalmazkodóképes valutaárfo-

²³⁷ <http://globusz.net/node/1024?page=0%252C1>

²³⁸ Blahó Miklós: Keynes a kézben, avagy előre a múltba, Népszabadság Online 2008. október 19.

lyamok”²³⁹ léteztek. Ha az európai valutarendszer valamelyik tagja gazdaságpolitikai szempontból nem tudta teljesíteni a legstabilabb árszínvonalú ország stabilitási szintjét, akkor le kellett értékelnie a valutáját. Ez a rendszer kezdeti időszakában gyakrabban bekövetkezett. Ezért már a megalakulás évében, 1979-ben, két „átalakítást” hajtottak végre. A kezdeti *átalakítások (realignments)* időszaka után azonban már az 1980-as évek végén a stabilitáspolitikai homogénebbé vált, és a tagországok általánosságban megállapodtak, hogy nem szándékoznak további átalakításokat végrehajtani. Erősödött a valutapolitikai együttműködés, és úgy tűnt, hogy megérett az idő egy új közös valuta létrehozására. Az 1986-os Egységes Európai Akta (*Single European Act*) megteremtette az utat az egységes piac létrehozásához, amelynek célja minden kereskedelemre, tőkeáramlásra, és munkaerő-áramlásra vonatkozó korlátozás megszüntetése, amihez egységes valutára van szükség. Az európai valutaunió megvalósításához jelentősen hozzájárult Hans-Dietrich Genscher német külügyminiszter is, aki 1998-ban a német elnöksége elején felkarolta az Egységes Európai Akta kezdeményezéseit, és az úgynevezett „Genscher-memorandum”-ban egy európai valutatárság és egy központi európai bank létrehozását követelte. Az EK Jacques Delors bizottsági elnöksége alatt másodszer próbálkozott egy egységes valutarendszer létrehozásával.

Delors vezetésével egy valutaszakértőkből álló bizottság – amelynek többek között valamennyi nemzeti jegybank elnöke is tagja volt, igaz, hogy csak *ad personam* nem pedig jegybanki elnöki funkcióban – három szakaszban javasolta a valutaunió létrehozását, ezzel együtt az egységes valuta bevezetését. Az első lépcsőben az európai tőkepiacok messzemenő liberalizálását tervezték. A második szakasz feladata volt az egyes jegybankok közötti együttműködés erősítése, az Európai Központi Bank elődjének, az Európai Monetáris Intézetnek a létrehozása, amely néhány, az egész EK-térségre vonatkozó kompetenciát is átvállalt. A harmadik szakasz – amely legkésőbb 1999-ben indulhatott – tűzte ki a közös valuta bevezetését.

²³⁹ Jochimsen, Reimunt: Az európai gazdasági és valutaunió perspektívái. Bund-Verlag, Köln, 1994, pp. 44.

5.7. Az euró mint nemzetközi valuta

Az euró nemzetközi szerepe 1999 óta fokozatosan erősödött. Ez elsősorban a nemzetközi kötvénypiacot, és az euró mint nemzetközi valuta iránti keresletet érinti. Az elmúlt öt évben mintegy 10%-kal, 31%-ra nőtt az euró aránya a teljes nemzetközi adósságállományban.

Az euró növekvő nemzetközi szerepének jelei felismerhetők abban is, hogy egyre jelentősebb mértékben használják nemzetközi tranzakciós és elszámolási valutaként. Az euró készpénzként történt bevezetése óta az euró-övezet országai egyre inkább használják a nemzetközi kereskedelemben. Konkrét példa: az euró mint számla- és tranzakciós valuta aránya az utóbbi években jelentősen nőtt az euró-térség országainak euró-zónán kívüli országokba irányuló áruexportjában. Az euró nemzetközi fizetőeszközként történő használata elsősorban az új tagállamokban és Délkelet-Európa csatlakozni kívánó országaiban tovább nőtt.

A devizapiacokon ezzel szemben az euró használata stabilizálódott. Hasonló jelenség figyelhető meg az euró kulcs- és tartalékvalutaként történő használatában is. Itt figyelhető meg az euró nemzetközi szerepének második fontos jellemzője: rendkívül nagy jelentősége van az euró-térséggel határos országokban. Az eurót kulcs- vagy tartalékvalutaként mintegy 50 ország használja. Ezek többek között azok az országok, amelyek:

- EU-tagországok, de nem tagjai az euró-zónának, közülük is elsősorban azok, amelyek részt vesznek az ERM II európai árfolyammechanizmusban;
- az EU szomszédos régióiban fekszenek, elsősorban tagjelölt országok, illetve Délkelet-Európa jövőben csatlakozni szándékozó országai; és
- különleges intézményi kapcsolatban állnak az EU-val, vagy egyes EU-tagállamokkal, pl. Nyugat- és Közép-Afrika CFA frank-övezetének országai.

Ezzel szemben kevésbé erősödött, és az elmúlt években alig nőtt az euró tartalék- és intervenciós valutaként betöltött szerepe azokban az országokban, amelyekben elsősorban az US-dollárt használják rögzített valutaként, például Ázsiában és Latin-Amerikában.

2003 végén világszerte a jegybankok valutatartalékaik mintegy 20%-át tartották euróban, ez a 2000-es évvel szemben kb. 2,5 százalékpontos növekedést jelent. Az euró elsősorban földrajzi szempontokon alapuló nemzetközi szerepe a tőkepiacokra is jellemző.

Ennek megfelelően az euró-térséggel szomszédos országok előszeretettel bocsátották ki kötvényeiket euróban. Különösen érvényes ez az új EU-tagállamokra. Ezzel ellentétben az ázsiai, és latin-amerikai, valamint a közel- és közép-keleti nemzetközi kötvénykibocsátások csupán alacsony hányada történik euróban.

Végül említsük meg, hogy az euró nemzetközivé válása elsősorban a piac által meghatározott folyamat. Ebből következően az euró nemzetközi szerepe számunkra nem is politikai cél, azaz nem teszünk aktív lépéseket és intézkedéseket annak érdekében, hogy az euró nemzetközi szerepét támogassuk, vagy gátoljuk. Egy valuta nemzetközi használatának döntő feltétele a bizalom és az árstabilitás. Stabilitásorientált pénzpolitikánk ezzel támogatja az euró nemzetközi szerepének növekedését.

A következő tíz évben várhatóan még több ország fogja szorosabban vagy gyengébben az euróhoz kapcsolni valutája árfolyamát. Szinte biztosra vehető, hogy az EK európai szomszédsági politikájának hatálya alá tartozó országok mindegyike meg fogja ezt tenni. Ez következik az európai szomszédsági politika filozófiájából, amely eredetileg a balti köztárságoktól, Lengyelországtól, Szlovákiától és Magyarországtól keletre fekvő (Ukrajna, Belorusszia és Moldova), illetve az észak-afrikai és közel-keleti mediterrán országokhoz (Algéria, Egyiptom, Izrael, Jordánia, Libanon, Líbia, Marokkó, Palesztin Hatóság, Szíria és Tunézia) fűződő kapcsolatokra terjedt ki, ahol összesen 385 millió ember él. Hatályát 2004-ben kiterjesztették Örményországra, Azerbajdzsánra és Grúziára is. Oroszország nem tartozik az európai szomszédsági politika hatálya alá, vele az Európai Unió stratégiai partnerségnek nevezett kapcsolatrendszert alakított, illetve alakít ki. Mindezek figyelembe vételével öt év múlva közel 800 millió lakosú országcsoporthoz fog közvetlenül vagy közvetve, országonként változó intenzitással kiterjedni a GMU hatása az euróblokk kiterjesztésének formájában.²⁴⁰

A szakértők egybehangzó véleménye szerint azonban létfontosságúak a rendszerszintű reformok, amelyekbe mindenképpen bele kell foglalni a nemzetgazdaságok bizonyos pénzügyi elveinek és eljárásainak átalakítását, amelyek idővel jelentős változásokat hozhatnak a pénzügyi szektor struktúrájában és felügyeletében.

Az egyes országok napirendjében feltétlenül szerepelnie kellene:

- egy jobb eljárásnak a betétek biztonságát illetően;

²⁴⁰ A sikeres EU-tagság integrációs (belső) tényezői, Csatlakozás az euro-övezethez, előfeltételek és következmények, Vitaanyag, 2007. január

- egy jobb egyensúlynak a pénzügyi stabilitás és az innovációk között;
- körültekintő szabályozásnak, amely segíthet minimalizálni a jövőbeli válságok kialakulásának esélyét.

A G20 országok a következő öt intézkedést javasolták:

- a ciklikusság hatásainak mérséklése a szabályozói tevékenység segítségével;
- a számviteli szabályok áttekintése és egységesítése, különös tekintettel a komplexebb értékpapírokra;
- a hitel alapú derivatívák átláthatóságának és ellenállóképességének megerősítése, valamint a tőzsdén kívüli értékpapírkereskedelem infrastruktúrájának fejlesztése;
- a kártérítési eljárások felülvizsgálata;
- a nemzetközi pénzügyi szervek mandátumának, irányításának és erőforrásigényének felülvizsgálata;
- a rendszer működéséhez nélkülözhetetlen intézmények hatáskörének definiálása és felügyeleti körének meghatározása

A legutolsó pont alatt a legtöbb elemző azt érti, hogy a monetáris biztonságot felügyelni hivatott szervezet (az IMF) az utóbbi időben mellékvágányra került és ez nem csak a 2008-as válság esetében volt szembeűnő. A Nemzetközi Valutaalap azon képességét, hogy biztosítsa a világgazdaság stabilitását, erősen aláaknázza a jóval nagyobb, és rugalmasabb, pénzügyi erőforrásokkal rendelkező magánbefektetők tevékenysége, nem beszélve a zártkörű nemzetközi szervezetek (G7, OECD, EU) tevékenységéről, amelyek a globális nemzetközi koordinációt erősen megnehezítették.

A Bretton Woods-i intézmények szavazási formája is állandó viták tárgyát képezi: a fejlődő országok a világgazdaságnak jóval nagyobb hányadát képviselik, mint 1944-ben és mára ők váltak a nettó hitelezőkké, mégis rendkívül korlátozott befolyásuk van az imént említett nemzetközi szervezetekben.

Nemzetközi közmegegyezés kezdett kialakulni a következő kérdésekben:

- Létre kell hozni egy hiteles és hatékony mechanizmust a nemzetközi politika koordinálására. A teljesebb körű klub kialakulásához azonban nemcsak a nagyobb fejlődő országok szerepvállalására van szükség, hanem a globális kormányzás struktúrájának, és ezen

belül elsősorban az IMF és a Világbank szerepének a teljes átalakítására.

- Alapvető reformot kell megvalósítani a meglévő pénzügyi ellenőrző és szabályozó szerveknél, hogy a múlt hibái elkerülhetőek legyenek.
- A likviditás biztosításának és a kompenzáló finanszírozási mechanizmusoknak a reformja nem halogatható tovább, amelyet egybe kell kötni a valutatartalékok multilaterális összegyűjtésével, amelynek segítségével el lehet kerülni a hitelekhez kapcsolódó kondicionalitást.
- Szükség van a jelenlegi nemzetközi tartalékrendszer teljes reformjára, amely jelenleg szinte teljes mértékben dolláron alapul. A reform során törekedni kell egy multilaterálisan is támogatott többvalutájú rendszerre, amelyből idővel talán ki tud fejlődni egy világvaluta is.²⁴¹

5.7.1. A Maastrichti Szerződés és megvalósítása

A Delors-tervet és a valutaunió harmadik szakaszának legkésőbb 1999. január 1-jei elindítását néhány változtatással integrálták az 1991-ben aláírt Maastrichti Szerződésbe. A szerződés aláírását megelőző évben folytatott tárgyalások során a folyamat meggyorsítása végett minden állam lemondott néhány követeléséről. Így az egységes valuta, valamint a kül- és belpolitika területén elért megállapodások kielégítették Franciaország követeléseit. Az Európai Parlament megerősítése és a pénzpolitika irányításának módja megfelelt a német elképzeléseknek. Spanyolország és Hollandia követelésére a szerződésbe bevették a kohéziós alapot és a szociális fejezetet. Nagy-Britannia biztosította magának a szociális fejezetből és az egységes valutából való kilépés opciós jogát.²⁴² A Delors-bizottság háromlépcsős terve mellett meggyezés született arról, hogy a tagoknak a valutaunió harmadik szakaszában való részvételét szigorú feltételekhez kötik.

²⁴¹ Simai Mihály: Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei, KÖZGAZDASÁG 2009/1

²⁴² Arestis, Philip – Kevin McCauley – Malcolm Sawyer: From Common Market to EMU: A Historical Perspective of European Economic and Monetary Integration. Working Paper No. 263, Jerome Levy Economics Institute, February 1999

Az úgynevezett konvergencia-kritériumok az alábbiakat tartalmazták²⁴³:

- Az inflációs ráta 1,5%-nál nagyobb mértékben nem haladhatja meg a legstabilabb árakkal rendelkező három ország inflációs rátáját.
- Az állami költségvetés hiánya, és eladósodásának mértéke nem haladhatja meg a 3 %, ill. 60 %-os határt.
- Az európai valutarendszer árfolyam-ingadozásra vonatkozó határait legalább két évig be kell tartani.
- A hosszú távú kamatok legstabilabb országokhoz mért különbsége nem lehet több mint két százalékpont.

A harmadik szakaszban aztán az Európai Központi Bank veszi át az ellenőrzést a pénzpolitika felett. Az Európai Központi Bank feladata a Maastrichti Szerződés 105. cikkelye alapján: „Hogy fenntartsuk az árstabilitást...a (pénz)politika egyenletes, a kompetens hatóságok általi levezénylésére van szükség, a hitelintézetek és a pénzügyi rendszer stabilitásának megfontolt ellenőrzése mellett”.

1998 májusában az Európa Tanács a konvergencia-kritériumok alapján döntött az egyes országok harmadik szakaszban történő részvételéről, és megválasztották az Európai Központi Bank első igazgatóságát. A harmadik szakasz elindításához megállapították az egyes valuták rögzített árfolyamát az euróhoz. A harmadik szakasz 1990 januárjában lépett hatályba. Az Európai Központi Bank átvette az egyedüli irányítást a pénzpolitika felett és teljesen független intézményként, kizárólag az árstabilitás biztosítása a kötelező célja, és politikai utasítások nem kötik. Gigantikus logisztikai teljesítmény után 2002. január 1-jén az euró 12 tagországban történt bevezetésével lezárult az európai valutaunió harmadik szakasza. Becslések szerint a közös valuta bevezetése az európaiaknak mintegy 50 milliárd eurójába került. A fő terhet a kereskedelmi bankok és a kiskereskedelem viselte.²⁴⁴

Az 1990-es években a gazdasági integráció előrehaladásával egyidejűleg egyre erőteljesebb globalizációs-versenyképességi kihívások érték az Európai Uniót. E kihívásokra – a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszának kezdetén, az euró bevezetését követően – adott válasz a 2000. márciusában a Lisszaboni Csúcson elfogadott stratégiai program volt. E

²⁴³ Sarrazin, Thilo: Euró – Esély vagy kaland? Dietz Verlag, Bonn, 1997

²⁴⁴ Obertreis, Rolf: Minden bankjegy 15 cent. Der Tagesspiegel, 2001, 30.12., 22. oldal

stratégia – kiegészítve a *Maastrichti Szerződés* gazdasági unióra vonatkozó rendelkezéseit és az *Amszterdami Szerződés* szerinti foglalkoztatáspolitikai egyeztetést – elsősorban a tagállamok gazdaságpolitikájának konkrétabb összehangolására irányult.

A *Lisszaboni Stratégia* kitűzött fő céljai az alábbi területekre összpontosultak:

- versenyképesség növekedését elősegítő reformok;
- kutatás-fejlesztés, innováció, infokommunikáció;
- foglalkoztatás és képzés;
- társadalmi kohézió;
- fenntarthatóság, a természeti környezet védelme.

A *Lisszaboni Stratégia* magában foglalta az úgynevezett luxemburgi, cardiffi és kölni folyamatokat, amelyek a foglalkoztatási politikák, a termékpiacon szabályozás, a makro- és mikroökonómiai folyamatok közötti kapcsolatokkal foglalkoztak. Lisszabon mindezeket túl további területekre terjedt ki: a vállalkozásösztönzésre, a tudásalapú gazdaságra és az információs társadalomra, a kutatás-fejlesztésre, valamint az oktatásra.

A Lisszabon-típusú reformok öt fő típusba sorolhatóak:

- termék- és tőkepiaci reformok;
- beruházások a tudásalapú gazdaságban;
- munkaerőpiaci reformok;
- szociálpolitikai reformok;
- környezetpolitikai reformok.²⁴⁵

A Lisszaboni Stratégiát 2005 márciusában *alapvetően átalakították*, melynek során fontos szempont volt a társadalmi és a gazdasági fölvetések jobb összhangja, a környezeti és versenyképességi irányelvek új egyensúlya. Az unió e program legfontosabb elemét, a 70 százalékos munkapiaci részvételi szintet már 2006-ra elérte. Igaz, hogy a 70,2 százalék elmaradt az Egyesült Államok 75,5 és Japán 73,1 százalékától, de a cél nem a túlszárnyalás volt, hanem a 70 százalék elérése, mégpedig 2010-re (forrás: ECB *Statistics Pocket Book* Frankfurt/M., 2007. december, 7.). Ez korántsem büvészkedés, hisz egy sor EU-államban korábban 18 százalékot meghaladó munkanélküliségi ráta volt, így Spanyolországban, Lengyelországban és Szlovákiában. E mutató jelentősen javult, Lengyelországban 8,6, Szlo-

²⁴⁵ Halmai Péter: Európa esélye: A lisszaboni stratégia, Magyar Tudomány, 2006/9. 1057. o.

vákiában 10,4 százalékra mérséklődött az ECB (2008. március, 43.) szerint, és ezzel párhuzamosan nőtt a foglalkoztatás is. Nyilván annál szembeötlőbb a megfelelő időszak romló magyar teljesítménye, a kétezres évek elejét jellemző 5,2-5,4 százalékról a 2008. I. negyedév végére a KSH által mért 8,1 százalékra nőtt munkanélküliséggel és a konvergenciaprogram szerint 2010-ig lényegében szinten maradó, 57 százalékos foglalkoztatással.

A foglalkoztatási helyzet aligha javulhat a munkapiac bizonyos fokú deregulálása és az oktatási rendszer piachoz közelítése híján. E mozzanatok pedig a lisszaboni stratégiának éppúgy alapelemei voltak, mint az információs technika jobb alkalmazása és az idősebbek foglalkoztatásának előmozdítása. Mindezért e program, *a maga szerény eszközeihez mérve*, valamint a közösségi forrásokban szinte ki sem mutatható részesedése mellett egészében *eredményesnek mondható*. A lisszaboni célkitűzések összefoglaló táblázatát az 1. számú mellékletben tekinthetik meg.²⁴⁶

5.8. A központi bankok európai rendszere (ESCB)

5.8.1. Szervezeti felépítés

Az európai valutaunióba tömörült államok 1998. június 1.-én létrehozott központi bankrendszere a központi bankrendszer előkészítésével foglalkozó Európai Monetáris Intézet (EMI) utódszervezete. Az ESCB a frankfurti székhelyű Európai Központi Bankból (ECB), és az európai valutaunió tagállamainak nemzeti jegybankjaiból áll. A nemzeti jegybankok az ESCB-be belépve elveszítették pénzügyi szuverenitásukat, és azóta a tagállamok szintjén olyan funkciót töltenek be, amely a korábbi német központi bankrendszerben a tartományi központi bankok szerepével hasonlítható össze. A központi döntéshozó grémium az Európai Központi Bank Tanácsa, amely meghatározza az alapvető pénzügyi irányvonalat, valamint a pénzügyi eszközök alkalmazásának feltételeit. Az ECB Tanácsa az Európai Valutaunió tagállamainak jegybanki kormányzóiból, valamint az ECB Igazgatóságának tagjaiból áll. Az ECB Tanács operatív vezetőszerként a Tanács által meghatározott pénzügyi politika európai szinten történő

²⁴⁶ Csaba László: Merre tovább, Európa? ÚJ FOLYAM XVII. 5-6. SZÁM, BUDAPEST, 2008. JÚLIUS

megvalósításáért felel, míg a politikai irányvonal nemzetállamok szintjén történő realizálása továbbra is a nemzeti jegybankok feladata. Az ECB Igazgatóságának tagjai az elnök, az alelnök és legfeljebb további négy tag. A Tanács és az Igazgatóság döntéseit egyszerű szavazattöbbséggel hozza, minden tag egyenlő szavazati joggal rendelkezik. Fontos kivételt képez a központi bank nyereségéről való döntés, amelynek során a nemzeti bankok kormányzóinak súlyozott szavazatai alapján kétharmados többséggel hozott döntés szükséges. További tagok európai valutaunióba történő felvételéről a bővített ECB Tanács dönt, amelynek a tanácstagokon kívül tagjai a felvételüket kérő nemzeti bankok kormányzói is. A bővített ECB Tanács határoz a keretfeltételekről, különös tekintettel az új tagok belépése esetén fontos valutaárfolyamokról. Az ECB Tanácsához jelenleg 12 állam jegybanki kormányzója tartozik. Tizenhárom további állam (Dánia, Észtország, Nagy-Britannia, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Svédország, Szlovákia, Szlovénia, Csehország, Magyarország és Ciprus) jelenleg tagjelöltek. Annak elkerülése végett, hogy a fenti államok Európai Valutaunióba történő belépése után az ECB Tanácsa túl sok tagból álljon, és így a döntési folyamatok megnehezedjenek, az ECB Tanács szavazati joggal rendelkező tagállamainak számát maximum 15 tagban korlátozták. Az euró 16. tagországban történő bevezetésének időpontjától rotációs rendszer lép életbe. Ehhez az euró-zóna országait gazdasági súlyuknak megfelelően csoportokba osztják. A rotációs elvnek megfelelően minden csoport képviselőket küld az ECB Tanácsába, de a gazdaságilag erősebb országok jegybanki kormányzói által viszonylag gyakrabban lesznek képviselve a Tanácsban, mint a kisebb gazdasági súllyal rendelkező országok. Az Európai Központi bank döntéseit politikai utasításoktól függetlenül hozza (EK-szerződés 107. cikkelye).

Célok, feladatok és stratégia

Az ECB elsődleges célja az árszínvonal-stabilitás biztosítása valamint a valuta belsőpiaci értékének biztosítása *de jure* fölérendelt jelentőséget élvez. A közösség általános gazdaságpolitikai céljainak támogatása az ESCB számára csak az árszínvonal-stabilitási cél csorbulása nélkül képzelhető el. Az ESCB feladata a közösségi pénzpolitika meghatározása és végrehajtása, devizaügyletek lebonyolítása, a tagországok hivatalos valutatartalékainak kezelése, valamint a pénzáramlás zökkenőmentes működésének elősegítése (EK-szerződés 105. cikkely, 2. bekezdés). Az ESCB célmeghatározása a normatív árszínvonal-emelkedés meghatározásában nyilvánul meg, ami egyúttal az árszínvonal-stabilitás definíciója (a jelenleg előírt)

éves emelkedés mértéke a harmonizált fogyasztói árindex legfeljebb 2%-a). Az ESCB pénzpolitikai határozatait az így definiált árszínvonal-stabilitás kockázatelemzése alapján hozza (vö. Pénzpolitika). Egyrészt gazdasági elemzést végez, amelynek során az aktuális gazdasági fejlődés figyelembe vételével értékeli az árszínvonal-stabilitás rövid és középtávú kockázatait. A gazdasági elemzés során értékeli az euró-térséget potenciálisan érintő sokkhatásokat, és alkalmazza a mértékadó nemzetgazdasági változókat. Másrészt monetáris elemzést végez, amely elsősorban a közép-, és hosszú távú inflációs trendek megítélését jelenti. A monetáris elemzés figyelembe veszi a pénzmennyiség és az árszínvonal alakulásának összefüggéseit, ennek során alkalmaz egy sor monetáris indikátort, elsősorban a bővített pénzmennyiség (M3) növekedését. Az elemzés mindkét „oszlopát” az ECB komplementáris eszköznek tekinti. A monetáris elemzés célja elsősorban a közép-, és hosszú távú gazdasági elemzésből nyert rövid- és középtávú felismerések vizsgálata. A monetáris elemzés keretében használt indikátorok (pénzmennyiség és az ECB irányító jellegű intézkedései) alakulása között nincs automatizmus. Pénzpolitikai intézkedésekre inkább elsősorban akkor kerül sor, ha a pénzmennyiség alakulásának referenciaértékétől való eltérése, illetve annak azonosított oka veszélyt jelent az árszínvonal-stabilitásra.

Eszközök

Pénzpolitikai eszközöket az Európai Valutaunió teljes területén egységesen kell alkalmazni (harmonizálás elve), de az ESCB a végrehajtás szintjén igénybe veszi a nemzeti jegybankok közreműködését, „amennyiben az szükséges és célszerűnek tűnik” (decentralizálás elve). Az ESCB-nek számos eszköz áll rendelkezésére, amelyek három csoportba oszthatók: nyílt-piaci műveletek, állandó lehetőségek és a kötelező tartalékok minimuma.

Értékelés

Az ESCB hosszú távú stabilizációpolitikai sikerét az eddigi rövid működése alapján csak nagy vonalakban lehet értékelni. Az euró-térség árszínvonalának növekedése az ECB alapítása óta többször meghaladta a 2%-os normatív inflációs rátát, de ezt az ESCB előtti időszakhoz képest javulásként kell értékelni, hiszen a tagállamok átlagában akkor magasabb volt az inflációs ráta. Az euró-térség heterogén viszonyai azonban a nemzeti adottságok következtében az inflációs ráta tekintetében lényeges eltérésekhez vezettek, függetlenül attól, hogy az átlagos inflációs ráták a normatív árszínvonal-emelkedés mértékén belül mozogtak. Napjainkban a pénz-

mennyiség, mint az ECB irányítási mutatója veszített jelentőségéből, miután az ökonómiai mutatók irányítása és elemzése szempontjából nem igazán bizonyult alkalmasnak. A pénzmennyiség alapú monetáris elemzés már csak a gazdasági elemzés alapján hozott közép- és hosszú távú következtetések felülvizsgálatára szolgál. Ezzel a gazdasági elemzést követi, és ahhoz viszonyítva alárendelt, ill. módosító funkciót tölt be. A további nemzetgazdasági indikátorok jelentőségének – mint az ECB kétpilléres stratégiája második pillérének – hangsúlyozása napjainkban elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a pénzmennyiség-növekedés céllelőirányzattól való jelentős pozitív eltérése ellenére (2001. közepétől) az ECB érezhetően csökkentette a kamatokat. Néhány megfigyelő ebben azt a tendenciát látja, hogy az ECB a kevésbé restriktív intézkedésekre hajlik, ami a normatív árszínvonal-növekedés „két százalék alatti”-ről „kicsivel két százalék alatti”-ra történő újra definiálásában nyilvánult meg. A stratégiai irányváltás mellett újabban viták tárgyát képezte a pénzpolitikai eszközök módosítása is. Így az ECB – mint korábban a Német Szövetségi Bank – nem rendelkezik idegen pénznemekkel szemben árfolyam-alakítási kompetenciákkal, ez az Európai Közösség Tanácsának kompetenciája (EK-szerződés 109. cikkelye). Ezt gyakran kritikával illetik, mivel így a Miniszterek tanácsnak lehetősége van a valutaárfolyamok nemzetközi megállapításával akadályozni a jegybank függetlenségét. Ilyen fejlemények azonban jelenleg nem prognosztizálhatók. Az ECB mérlegelte továbbá a kötelező valutatartalék-minimum teljesítési időszakának időbeli módosítását, a fő refinanszírozási ügyletek futamidejének rövidítését, és a hosszabb lejáratú refinanszírozási ügyletek megszüntetését. Az ECB ezt azzal indokolta, hogy a kötelező tartalékminimum és a fő refinanszírozási ügyletek jelenlegi rendszere kamatváltozások esetén, a piacon a kereskedelmi bankok részéről olyan reakciót vált ki, amelynek következtében az ECB által célul kitűzött pénzpiaci kamatlábak jelentős mértékben emelkednek. Két fő refinanszírozási ügylet kéthetes cikluson belüli időbeli átfedését a futamidő egy hétre történő csökkentésével el kellene kerülni, így számos fő refinanszírozási ügylet esetében meg lehetne akadályozni a tender eljárások során az alákínálást, vagy az árnövelő fölékínálást. Az 1999. közepe és 2000. közepe között realizált fő refinanszírozási ügyleteknél jelentős fölékínálások voltak tapasztalhatók, a csúcspontot 2000. júniusa jelentette.

Ezzel szemben például a 2001. február 14-én, április 11-én és október 10-én lebonyolított fő refinanszírozási ügyletekre a jelentős mértékű alákínálás volt jellemző. A kereskedelmi bankok szélsőséges ajánlattételi

magatartásának okát sokan a bankok kamatváltozási előrejelzéseivel magyarázzák. Ennek megfelelően alákínálás olyan időszakokra jellemző, amikor kamatsökkentést prognosztizálnak. Pedig a fő refinanszírozási ügyletek egymást fedő futamidőinek az a hatása, hogy kamatsökkentés esetén a bankoknak hitelfelvétel után drága likviditási készletei vannak. Ilyen körülmények között a bankok inkább hajlanak arra, hogy likviditási szükségletüket a bankközi piacon fedezzék, nem pedig azzal, hogy a saját likviditási szükségletükön felül a fő refinanszírozási ügyletek keretében hiteleket vegyenek fel, amit a bankközi piac rendelkezésére bocsátanak, amely piacot a fő refinanszírozási ügyletekkel szemben átlagban magasabb kamatszínvonal jellemez.

A kereskedelmi bankok alákínálási magatartását tovább erősíti, ha a kötelező tartalékképzés teljesítési idején belül prognosztizálnak kamatsökkenést. Ez arra vezethető vissza, hogy a bankok kamatsökkentés előtt szinte lenullázzák kötelező tartalékminimumukat, hogy az előírt tartalék minimumot csak a kamatsökkentés után teljesítsék, ha csökkentek a tartalékminimum fenntartásának költségei, míg a kötelezőtartalék-tartás előtti és utáni hozamok az átlagos kamatozás következtében azonosak. Hasonló a helyzet a kamatnövelési várakozások esetén a fölékínálások tekintetében. Az alá- és fölékínálás megnehezíti az ECB lehetőségeit a pénzpiaci kamatláb irányításában, mivel adott esetben a kiegészítő eszközök alkalmazása (eddig szélsőséges helyzetekre korlátozott) finomszabályozási operációkat tesz szükségessé, másrészt a kötelező tartalékok minimumának „puffer funkciója” az előírt kötelező tartalékminimum *volatilis* teljesítése miatt korlátozódik. Az alá- és fölékínálás következtében ezen kívül sérülhet a kereskedelmi bankok egyenrangú kezelésének elve. Ugyanis a pénzüintézetek – attól függően, hogy székhelyük mely országban van – a fő refinanszírozási ügyleteik fedezeti összegének diszponálhatóságában és költségeiben eltérő feltételekkel találkoznak. Így például a biztonságos pénzüintézetek kamatemelés esetén többet profitálhatnak a bankközi piac nyereségeiből, mert nagyobb mértékben, és viszonylag kedvezően tudják biztosítani likviditásukat.

Ilyen körülmények között a pénzüintézeteket ezért eltérő mértékben érintik a pénzpolitikai impulzusok. Ennek következtében 2004 márciusától a fő refinanszírozási ügyletek futamidejét egy hétre csökkentették, és a kötelező tartalékminimum teljesítési időtartamát ezekkel az ügyletekkel harmonizálták. Már ez előtt a fölékínáló magatartás ösztönzésével indokolták az amerikai kamattender 2000. júniusi bevezetését. Ezt követően

aztán az erős megtorpanás jelei mutatkoztak. A bizalom további növeléséhez az euró belső értékének a bevezetéstől megfigyelhető stabilitása is hozzájárulhat. Bár az ESCB komplex valutatárságban van jelen, a közelmúltban homogenizálódási tendenciák voltak megfigyelhetők (később csatlakozó tagországok valutaárfolyamainak messzemenőig feszültségmentes alakulása, a konjunktúra, kamat és inflációs fejlődés harmonizálása), amelyek megkönnyítik a stabilizációs feladatok teljesítését. Az eurótárság országhatárainak tényleges megszűnése következtében fokozódó regionális és nemzeti specializálódás a valutatárság heterogenizálódásával járhat, amennyiben ezt skála- és agglomerációs hatások erősítik. Az USA példája azonban azt mutatja, hogy egy ennyire heterogén valutatárságban is elérhető cél az árszínvonal-stabilitás.

5.9. A monetáris integráció perspektívái

Az új tagállamok az Európai Unióba történő belépésükkel többek között kötelezték magukat arra, hogy árfolyam-politikájukat közös érdekből fakadó ügynek tekintik. Ezen kívül az új tagállamok nemzeti központi bankjai részei a központi bankok európai rendszerének. Ezzel elkötelezték magukat, hogy elsődleges célként az árstabilitás biztosítását tartják szem előtt.

Az EU-szerződés rendelkezéseinek megfelelően az új tagállamok az unióba való belépésükkel automatikusan jóváhagyták a közös valuta, az euró bevezetésének célját. A Nagy-Britannia vagy Dánia esetében annak idején hozott, kivételt jelentő rendelkezések következképpen az új tagállamok esetében kizártak. Mindannyian tudjuk, hogy az EU-tagság nem jelenti a közös valuta azonnali átvételét. Az EU szerződésben azonban az áll, hogy a belépés után az új tagállamoknak tartamos konvergenciát – harmonizálást – kell felmutatniuk, mielőtt a monetáris integráció utolsó lépéseként bevezethetik az eurót. Ez konkrétan nagyfokú árstabilitást, az államháztartás hosszútávon „teherbíró” pénzügyi helyzetét, az európai valutarendszerben való részvételt (legalább két évig), visszafogott valutaingadozást, és végül a hosszú távú tőkepiaci kamatok megfelelő konvergenciáját jelenti. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezek ugyanazok a feltételek, mint amelyeket az eurozóna mai tagjai esetében annak idején alkalmaztak.

Az EU-szerződés értelmében a tartamos konvergencia megvalósítása terén elért eredményeket legalább két évente, vagy az érintett tagállamok

kérésére felülvizsgálják. Ebben az összefüggésben mind az Európai Központi Bank (ECB), mind az Európai Bizottság úgynevezett konvergencia jelentést készítenek – a legutolsót a múlt év októberében adták ki. Ebben első alkalommal megvizsgálták az új tagállamok konvergencia terén elért eredményeit is. Egyetlen vizsgált tagállam sem tudott megfelelően tartamos konvergenciát felmutatni.

Milyen problémákkal küszködnek az új tagállamok a gazdasági konvergenciát érintő erőfeszítéseik során? Mi szükséges ahhoz, hogy alkalmasak legyenek az euró bevezetésére?

a) Államháztartási pénzügyek

2004-ben a tíz új tagállam közül hatban az államháztartás hiánya részben jelentősen meghaladta a 3%-os határt. Az új tagországok közül Lengyelországban volt a legmagasabb (6,0 %) az államháztartási deficit, második helyen a Cseh Köztársaság és Málta állt (5,9 %), őket Magyarország (4,9%), Ciprus (4,6%) és Szlovákia (4,1%) követte. Ciprusnak (a GDP 74,6 %-a) és Máltának (GDP 73,9 %-a) ezen kívül problémát jelent a viszonylag magas adósságállomány is. A többi új tagállamban az államadósság a 60%-os referenciaérték alatt van ugyan, de emelkedő tendenciát mutat. Az államháztartási konszolidáció az új tagállamokban lényegesen alacsonyabb mértékű annál, mint azt gazdasági növekedésük alapján el lehetne várni. Magyarországon például a vártnál magasabb növekedés ellenére nem sikerült elérni sem az eredeti deficitcél (GDP 4,6 %-a), sem a módosított deficitcél (5,3 %). Lengyelországban sem sikerült 2004-ben mértékadóan csökkenteni a deficitet, annak ellenére, hogy 1997 óta a gazdasági növekedés a legmagasabb volt. Az államháztartási pénzügyek számára további kihívást jelent a lakosság előregedése. A grafikon az euró-térség népességének alakulását szemlélteti. 2020-tól a népesség csökkenésével kell számolni. Ezzel egyidejűleg az euró-térségben egyre magasabb lesz nyugdíjas korú lakosság aránya. 2050-ben két foglalkoztatottra egy nyugdíjas jut majd, ma ez az arány 3:1. Az népességőregedés problémája az új tagállamokban is megfigyelhető.

b) Árstabilitás

Az elmúlt két évben az inflációs ráta a legtöbb új EU-tagállamban viszonylag alacsony volt. Míg 1997-ben ezekben az országokban inflációs ráták súlyozott átlaga még 10% körül volt, ez 2002 közepére kb. 2%-ra csökkent, és 2004. elejéig ezen a szinten maradt. Az utóbbi hónapokban a súlyozott átlaghoz viszonyított áremelkedés azonban ismét

jelentősen felgyorsult. Ennek elsődleges oka az EU-csatlakozással összefüggő közvetett adók és adminisztratív árak növekedése, valamint a gyorsan növekvő belsőpiaci kereslet, és az emelkedő energiaárak voltak. A legutóbbi időben tapasztalt magas belföldi kereslet, valamint a bérek alakulása sok országban a közeljövőben tartós áremelkedéshez vezethet. A központi bankok ezért néhány országban az inflációs kockázatok ellensúlyozására emelték az irányadó kamatlábat.

Az inflációs ráta 2004-ben Szlovákiában volt a legmagasabb (8,4 %), ezt követte Magyarország (6,5 %) és Lettország (4,9 %). Míg az új tagállamokban a bérek emelkedése átlagban csökkent, az egységnyi termékre jutó bérköltség szinte minden országban továbbra is magas, sőt az elmúlt két évben még emelkedett is.

c) Árfolyamstabilitás

Bár az eurót bevezetni szándékozó minden országnak tartamos konvergenciát kell felmutatnia, nem tervezik, hogy a potenciális „eurójelölteknek” az európai árfolyam – mechanizmushoz való csatlakozásuk előtt meghatározott árfolyamrendszert kell követniük. Ezek az országok döntéseikben relatív szabadságot élveznek abban a tekintetben, hogyan kívánják a valutamechanizmuson belüli stabil valuta célját elérni. Az árfolyamrendszer megválasztása tekintetében az új tagállamok között igen nagy eltérések mutatkoznak. Néhány ország, például Észtország és Litvánia Currency-Board-ot (fix árfolyamrendszer, euróhoz igazított rögzített árfolyamon) vezetett be, míg más országok, így Szlovénia vagy Magyarország bizonyos sávban kontrollálják árfolyamaikat, Lengyelország pedig jelenleg a teljesen rugalmas valutaárfolyamok mellett kötelezte el magát.

Maga az árfolyam-mechanizmus (II.) szilárd, de alkalmazkodó képes árfolyamok rendszerén alapul. Az euróval szembeni mindenkori irányadó árfolyamról hozott döntéseket kölcsönös megegyezéssel hozzák. A standard ingadozási sáv $\pm 15\%$. Egy ország alapvetően fenntarthatja kisebb sávszélességű árfolyamrendszerét, vagy árfolyamrögzítésen alapuló rendszerét is. Ebben az esetben azonban általában egyoldalú rögzítésről van szó, mégpedig a tagország részéről. Az árfolyam-mechanizmusban (II.) való részvétel időtartama is rugalmas, eltekintve a korábban már említett minimum két évtől, amely a konvergencia-kritériumok teljesítésének feltétele.

A várakozásoknak megfelelően a monetáris integráció üteme országonként igen eltérő. 2004. június 27-én az új tagországok közül három

(Észtország, Litvánia és Szlovénia) csatlakozott az árfolyam-mechanizmushoz. Mindhárom ország az euróval szembeni irányadó árfolyamon, $\pm 15\%$ standard ingadozási sávval lépett be, de Észtország és Litvánia például egyoldalú rögzítésként megtartotta az árfolyam-mechanizmuson belül az eurón alapuló „Currency-Board” rendszerét. A fenti három ország részvétele eddig komplikációk nélküli. Néhány új tagállam, elsősorban azok, amelyek magas államháztartási hiánnyal küzdenek, ezzel szemben az árfolyam-mechanizmushoz (II.) csak későbbi időpontban tervezi a csatlakozást. Számukra a rugalmas valutaárfolyamok kiigazító eszközként történő alkalmazása előnyös lehet, amíg fiskális politikájukban nem érnek el jelentős javulást.

d) Hosszú távú kamatok

2001-ben és 2002-ben a hosszú távú kamatlábak a 10 új EU-tagállam közül kilencben (Csehország, Ciprus, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Lengyelország, Szlovénia és Szlovákia) csökkenő jellegűek voltak, és jelentősen közelítettek az eurozóna kamatszínvonalához. E fejlődés hátterében elsősorban az alacsony inflációs nyomás, az EU-tagság pozitív piaci megítélése, és néhány új tagországban a pénzpolitika hitelessége áll. A hosszú távú kamatok alakulása az ezt követő két évben ismét megfordult, és az euró-térség színvonalához képest újra kismértékű távolodás volt tapasztalható.

e) Az euró bevezetésének időpontja

Az új EU-tagállamok az euró tervezett bevezetésével kapcsolatban eltérő menetrenddel rendelkeznek. A árfolyam-mechanizmushoz már tavaly júniusban csatlakozott Litvánia az euró bevezetését 2006 közepére tervezte. A legtöbb új tagállam a közös valuta bevezetésének időpontját 2007 és 2009 között tervezi. Magyarország csak a távolabbi jövőben tervezi a csatlakozást az euró-zónához.

Szeretnénk azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy az euró tényleges bevezetésének alapfeltétele az összes konvergencia-kritérium tartamos teljesítése. A bevezetés végleges menetrendje ehhez igazodik.

Irodalomjegyzék

- A sikeres EU-tagság integrációs (belső) tényezői, Csatlakozás az euro-övezethez, előfeltételek és következmények, Vitaanyag, 2007. január
- Arestis, Philip – Kevin McCauley – Malcolm Sawyer:* From Common Market to EMU: A Historical Perspective of European Economic and Monetary Integration, Working Paper No. 263, Jerome Levy Economics Institute, February, 1999
- Aris, Stephen:* Airbus takes a flyer. In: *The Sunday Times Online*, 19. März, 2000
- Arrow, K. – R. Solow – P.R. Portney – E.E. Leamer – R. Radner – H. Schuman:* Report of the NOAA Panel on Contingent Valuation. 1993
<http://www.darp.noaa.gov/pdf/cvblue.pdf> (19.1.2004),
- Az Európai Unió Agrárgazdasága. 10 évf. 5-6. szám. Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ, 2005
- Bach, Maurizio:* Európa bürokratizálódása. Frankfurt/M., 1999
- Balassa, Bela:* Trade creation and diversion in the European Common Market: an appraisal of the evidence. In: Balassa, B. (Hrsg.): *European Economic Integration*. Amsterdam, 1975, pp. 79–118.
- Balassa, B.:* *The Theory of Economic Integration*. 1961
- Balázs Péter – Marc Maresceau* (szerk.): *Az európai megállapodások végrehajtásának jogi és elméleti kérdései*. OMIKK, Budapest, 1995
- Balázs, Judit – Barnes, Ian – Fáyiné Péter Emese: *Az Európai Unió*. Sopron, 2001
- Baldwin, Richard:* Evaluating Strategic Trade Policy. In: *Aussenwirtschaft*, 43. évfolyam, I/II. szám, 1988, 207–230. o.
- Baldwin, Richard E. – Krugman, Paul R.:* Market Access and International Competition: A Simulation Study of 16K Random Access Memories. In: Grossman, Gene M. (Ed.): *Imperfect competition and international trade*. Massachusetts: MIT Press, 1992
- Eredeti kiadás:* Feenstra, R.: *Empirical Methods for International Trade*. Massachusetts: MIT Press, 1988
- Barnes and Barnes:* *The Enlarged European Union*. Longman, London and New York, 1995
- Barro, R. – N. G. Mankiw – X. Sala-i-Martin:* Capital Mobility in Neoclassical Models of Growth. *American Economic Review* 85, 1995, pp. 103–115.
- Barro, Robert J. – Gordon, David B.:* A Positive Theory of Monetary Policy in a Natural-Rate Model. In: *Journal of Political Economy* 91, 1983, pp. 589–610.
- Beck, P – Mast, E. – Tapper, P.:* *The History of Eastern Europe*. Writers and Readers Publ. Inc., London, 1997

- Beckmann, Rainer – Born, Jürgen – Kösters, Wim*: The Future Role of the Euro as an International Currency. In: *Vereinigte Wirtschaftsdienste Euro Inside* 10, 1998, pp. 6.
- Belke, Ansgar – Gros, Daniel (1998)*: Asymmetric Shocks and EMU: On a Stability Fund. *Institut für Europäische Wirtschaft Diskussionsbeiträge* 24, Bochum, 1998
- Beszteri, Béla*: Európa esélyei a 21. századi globális világban. In: *Az európai biztonság a 21. század küszöbén. (Kihívások, alternatívák a balkáni konfliktusok tükrében.)* Budapest, 2000, 103–109.
- Blahó, András*: Globális beruházási jelentés 1998: irányzatok és meghatározó tényezők, *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf., 1999. március, 384–386. o.
- Blahó, András-Dóra, Szilvia*: Világjelentés a beruházásokról – transznacionális társaságok, piaci szerkezet és versenypolitika, *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 1998. február, 193.-197. o.
- Blahó, Miklós*: Keynes a kézben, avagy előre a múltba, *Népszabadság Online* 2008. október 19.
- Bletschacher, Georg – Klodt, Henning*: Szüksége van-e Európának új iparpolitikára? *Kieler Diskussionsbeiträge* Nr. 177, *Institut für Weltwirtschaft* Kiel, Dezember, 1991
- Bletschacher, Georg – Klodt, Henning*: Stratégiai kereskedelem és iparpolitika. Elméleti alapok, ágazati elemzések és versenypolitikai implikációk. Tübingen, Mohr, 1992
- Bofinger, Peter – Carsten Hefeker – Kai Pflieger*: Stabilitási kultúra Európában: Elméleti alapok, empirikus tapasztalatok, a stabilitási kultúra jelentősége az európai valutaunió számára. Stuttgart, 1997
- Bóka, Éva*: Európai integráció és a föderalizmus eszméje. In: *Európai Tükör* 2006/6
- Brander, James A.*: Strategic Trade Policy. NBER Working Paper Nr. 5020, Cambridge, Massachusetts, 1997
- Brander, James A. – Spencer, Barbara J.*: Strategic Commitment with R&D: the symmetric case. In : *The Bell Journal of Economics*, Vol. 14 Nr. 01, 1983, p. 225 – 235
- Brander, James A. – Spencer, Barbara J.*: Export Subsidies and International Market Share Rivalry. In: *Journal of International Economics* 18, 1985, p. 83–100.
- Brander, James A. – Spencer, Barbara J.*: Tariff Protection and Imperfect Competition. In: *Grossman, Gene M. (Ed.): Imperfect competition and international trade*, MIT Press, 1992
- Eredeti kiadás*: In: *Kierzkowski, H. (Ed.): Monopolistic Competition and International Trade*. Oxford University Press, Oxford, 1984
- Brunner, Karl – Meltzer, Allan H. (1971)*: The Uses of Money: Money in the Theory of an Exchange Economy. In: *American Economic Review* 61, 1971, pp. 784–805.
- Budzinski, Oliver – Jasper, Jörg – Kohler, Reinhard – Tostmann, Ralf*: Pénzpolitika a központi bankok európai rendszerében. *Tanulmányok a Gabler gazdasági lexikon számára*. 16. kiadás, Wiesbaden, 2004

- Caporale, Guglielmo Maria – Pittis, Nikitas – Prodromidis, Kyprianos*: Is Europe an Optimum Currency Area? Business Cycles in the EU. In: *Journal of Economic Integration* 14, 1999, pp. 169–202.
- Chikán, Attila*: A gazdaság globalizációja és a civilizációk különbözősége, *Magyar Tudomány* 47. (108.) évf. 6. sz. / 2002
- Chikán, Attila – Czakó, Erzsébet – Lesi, Mária*: Állami szerepvállalás a vállalatok versenyképessége nézőpontjából in: *Stratégiai kutatások – Magyarország 2015 Tanulmányok Magyarország versenyképességéről*, Vértés András – Viszt Erzsébet (szerk.), Budapest, 2006
- Cohen, Benjamin J.*: *Organizing the World's Money*. Basic Books, New York, 1977
- Collignon, Stephan*: Európai pénzürték-stabilitás. A valutaunió próbája. Gütersloh, 1996
- Corso, P. S. – J. K. Hammitt – J. D. Graham*: Valuing mortality-risk reduction: Using visual aids to improve the validity of contingent valuation. *The Journal of Risk and Uncertainty* 23(2), 2001, pp. 165–184.
- Csaba, László*: *Az Összeomlás Forгатókönyvei*. Figyelő, Budapest, 1994
- Csaba, László*: Merre tovább, Európa? Új folyam XVII. 5-6. szám, Budapest, 2008. július
- Csabai, György*: A NATO stratégiai koncepciója. In: *Az európai biztonság a 21. század küszöbén. (Kihívások, alternatívák a balkáni konfliktusok tükrében)* Budapest, 2000, 229–240.
- Dinan, Desmond*: *Ever Closer Union?* Macmillan, London, 1994
- Diószegi, István*: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994
- Dupuy, René-Jean*: *Manuel sur les Organisation Internationales*. 2. kiadás, Den Haag, New York, 1998
- De Grauwe, Paul – Vanhaverbeke, Wim*: Is Europe an Optimum Currency Area? Evidence from Regional Data. In: *Masson, Paul R. – Taylor, Mark P.: Policy Issues in the Operation of Currency Unions*. Cambridge, 1993, pp. 111–129.
- De Grauwe, P.*: *Economics of Monetary Union*. 4. kiadás, New York, 2000
- De Nardis, Sergio – Goglio, Alessandro – Malgarini, Marco*: Regional Specialization and shocks in Europe. Some Evidence from Regional Data. In: *Világ gazdasági archívum* 132, 1996, pp. 197–214.
- Dowd, Kevin/Greenaway, David*: Currency Competition, Network Externalities and Switching Costs: Towards an Alternative View of Optimum Currency Areas. In: *The Economic Journal* 103, 1993, pp. 1180–1189.
- Dyson, Kenneth – Kevin Featherstone (1999)*: *The Road to Maastricht, Negotiating Economic and Monetary Union*. Oxford, 1999
- Emerson, Michael – Gros, Daniel – Italianer, Alexander – Pisani-Ferry, Jean – Reichenbach, Horst*: *One Market – One Money. An Evaluation of the Potential Benefits and Costs of Forming an Economic and Monetary Union*, Oxford, 1992
- Encyklopedia Britannica*. London-Oxford, 1959
- European Union and accession states (2004)*
http://europa.eu.int/comm/environment/enve-co/others/david_pearce_paper.pdf

- EU-Bizottság:* A versenyképes európai repülőgépgyártó-ipar. A Bizottság közleménye a Tanács számára, Brüsszel, 1991
- EU-Bizottság:* Az európai repülőgépgyártó-ipar: Helyzetkép és lehetséges közösségi akciók. A Bizottság közleménye a Tanács számára, Brüsszel, 29. April, 1992, KOM (92), 164
- EU-Bizottság:* A Bizottság közleménye a Tanács és az Európai Parlament számára az EU autógyártásáról. Brüsszel, 23. Februar, 1994, KOM (94), 49
- EU-Bizottság:* Romano Prodi beszéde. A Bizottság kiadványa az Európai Tanács „Foglalkoztatás, gazdasági reformok és szociális összetartás az európai innováció és tudás védelmében” rendkívüli tanácskozása alkalmából. Brüsszel, 20. März 2000, SPEECH/00/92
- Európa A-tól Z-ig:* Az Európai Integráció kézikönyve. Európai Bizottság, 1997
- Európai Agrárpolitikai Tanulmányok 54-58. szám. Európai Agrárpolitika Kft., az Euro-Cooperation Nemzetközi Tanácsadó Cégcsoport agrobusiness tanácsadói és kiadói cége.
- Faragó, Tamás:* A két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvések történeti kutatásához. In: Tanulmányok az integráció témaköréből. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971
- Farkas, Beáta:* Az EU regionális politikája a gyakorlatban in: Tér és társadalom, 11. évf. 2. sz. , 1997
- Farkas, Beáta – Lengyel, Imre:* Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban in: Tér és társadalom, 2001. (15. évf.) 3-4. sz. 237. old.
- Fischer, Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989). Ikva, Budapest, 1992
- Fischer, Ferenc:* A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941–1991. JPTE, Pécs-Budapest, 1996
- Fleming, J. Marcus:* On Exchange Rate Unification. In: Economic Journal 81, 1971, pp. 467–488.
- Forgács Imre – Inotai András – Wéber Attila (szerk.):* Az Európai Unió évkönyve 1998. Magyarország az Európai Unióban. Kézírókönyvtár, 1999, 350 o.
- Forman Balázs:* Az Európai Unió regionális politikája. VÁTI, 1999
- Forman, Balázs:* A magyarországi uniós támogatási rendszer és pályázattalási gyakorlat hiányosságai, FALU, VÁROS, RÉGIÓ. - ISSN 1218-2613. - 2005. 1-2. szám, p. 23-29.
- Forman, Balázs:* Külső források és belső piacok az Európai Unió energiapolitikájában, Politikatudományi Szemle 2004. 4. SZÁM
- Frey, R. L.:* Költség-haszon elemzés: Jellemzők, problémák, kritika. *Wirtschaft und Recht* 30, 1978, pp. 267–285.
- Freytag, Andreas:* Az EG stratégiai kereskedelem és iparpolitikája. Politikai gazdaságtani elemzés. Institut für Wirtschaftspolitik, Köln, 1995
- Friedman, Milton:* The Case for Flexible Exchange Rates. In: Friedman, Milton (Hrsg.): Essays in Positive Economics. Chicago, 1953, pp. 157–203.

- Friedman, Milton*: „The Role of Monetary Policy” ; *American Economic Review* 58, 1968, pp. 1-17.
- Gazdag Ferenc*: Európai integrációs intézmények. Budapest, 1992
- Gazdag Ferenc*: Európai integrációs intézmények. Magyarország az Európai Unióban. Kézikönyvtár, 1999, 272 o.
- Giavazzi, Francesco – Pagano, Marco*: The Advantage of Tying One’s Hands: EMS Discipline and Central Bank Credibility. In: *European Economic Review* 32, 1988, pp. 1055–1082.
- Glatz, Ferenc*: Szomszédok, régiók, integráció. In: *História* 1994/7., 1994
- Grassinger, Robert*: A valutaunió haszna és költségei – A közös pénz jóléti hatásai. Baden-Baden, 1998
- Gros, Daniel/Thygesen, Niels (1998)*: European Monetary Integration – from the European Monetary System to Economic and Monetary Union. 2. kiadás, New York, 1998
- Gyarmati, György*: Európa alkonya. Székesfehérvár, 1990
- Gyarmati, György*: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. In: *Limes. Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle*, 1997. 2. 43-59.
- Györkös Péter – Hargitai Árpádné*: Magyarország az európai úton. A kapcsolatfelvételtől a csatlakozási tárgyalásokig. Magyarország az Európai Unióban. Zsebkönyvtár, 1999, 96 o.
- Haas, Ernst*: Beyond the Nation State, Stanford. In: *Leon H. Lindberg–S. Scheingold*: Europe’s Would-be-Policy. Englewood Cliffs 1970, 1964
- Hahner, Péter*: Az európai egység eszméje a XVIII. században. In: *Történelem doktori Program. Kutatási füzetek*, JPTE, Pécs, 1999
- Hallenstein, Walter*: A befejezetlen szövetségi állam. Düsseldorf, 1969
- Halm Tamás – Kőrösi István*: Európaról a katedrán. Euro Info Service, Budapest, 1996
- Halmi Péter*: Vidékpolitikai jövőképek: komplex politika megalapozása, Stratégiai kutatások, 2006-2007
- Halmi, Péter*: Kell-e nekünk uniós agrárreform?, *Index* 2008. 01. 25
- Halmi, Péter*: Európa esélye: A lisszaboni stratégia, *Magyar Tudomány*, 2006/9. 1057. o.
- Hitiris, T.*: Az Európai Unió gazdaságtana. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995
- Horváth, Gyula*: A régiók Európában in: *Gazdálkodás – Agrárökonómiai Tudományos Folyóirat*, 2007. 03. szám
- Horváth, Gyula*: Regionális egyenlőtlenségek Európában, Magyar Tudomány, 2004/9 962. o.
- Horváth, Gyula*: Területi fejlődés és regionalizmus - Hozzászólás Horváth Réka - Veress Emőd tanulmányához in: *Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle*, VII. évfolyam, 2003. 1. (27). Szám
- Horváth Gyula — Szaló Péter*: Területfejlesztés és régiók, Regionális politika, strukturális eszközök koordinációja in: *Európai füzetek* 2003/11. szám

- Horváth Jenő*: Az európai integráció története napról napra. ADECOM Kiadó, Budapest, 1997
- Huszár Ernő*: Nemzetközi kereskedelempolitika. AULA Kiadó, Budapest, 1994
- INFORMATIONEN... 1983–1989* Informationen zur politischen Bildung. (füzetek) München
- Ingram, J.*: Comment: The Currency Area Problem. In: R. Mundell – A. Swoboda: Monetary Problems of the International Economy. Chicago–London, 1969, pp. 95–100.
- Inotai András*: Az Európai Unió és a csatlakozásra váró államok számokban. Magyarország az Európai Unióban. Európai Statisztikák, 1999, 24 o.
- Inotai András (ed.)*: Financial Transfers of the European Union and Eastern Enlargement, Proceedings of the joint international conference of TEPSA, Budapest, 1997
- Inotai, A. (főszerk.)*: EU-tanulmányok V. Nemzeti Fejlesztési Hivatal
- Ipsen, Hans Peter*: Európai közösségi jog. Tübingen, 1969, 1972
- Isard, Peter*: Exchange Rate Economics. Cambridge, 1995
- Ishiyama, Yoshihide*: The Theory of Optimum Currency Areas: A Survey. In: International Monetary Fund Staff Papers 22, 1975, pp. 344–383.
- Issing, Otmar*: Bevezetés a pénzügyelméletbe. 11. kiadás., München, 1998
- Izikné Hedri Gabriella – Palánkai Tibor (szerk.)*: Az Európai Közösség és Magyarország az 1990-es évek közepén. AULA Kiadó, Budapest, 1993
- Izikné Hedri Gabriella – Palánkai Tibor (szerk.)*: Európa ma és holnap. Euration Alapítvány, Budapest, 1998
- Jachtenfuchs, M. – Kohler-Koch, B.*: Európai Integráció. 2. kiadás, Opladen, 2003
- Jacquet, Pierre*: Az európai valutaunió és a nemzetközi valutarend. In: Weber, Manfred (kiadó): Európa a valutaunió felé vezető úton. Darmstadt, 1991, pp. 299–316.
- Jochimsen, Reimunt*: Az európai gazdasági és valutaunió perspektívái. Bund-Verlag, Köln, 1994
- Johnson, Harry G.*: The Problems Approach to International Monetary Reform. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K. (kiadó): Monetary Problems of the International Economy, Chicago, 1969, pp. 393–399.
- Junius, Karsten*: Az Európai Központi Bank kézikönyve – Megfigyelések, elemzés, prognózis. Bad Soden/Ts., 2002
- JUSLINE Österreich GmbH (2004)*: A fájdalomdíj mértéke Ausztriában. 2004
<http://www.jus-line.at/jus.info.schmerz.tab.EUR.html>
- Katus, László*: A kereszténység. Az egyház szerepe az európai civilizáció felvirágzásában. In: Rubicon, 1997/9., 16-20.
- Katus, László*: Respublica Christiana. In: Rubicon, 1997/5-6.
- Katus, László*: A középkor története. Pannonica-Rubicon, Budapest, 2000
- Kende Tamás*: Európai közjog és politika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995
- Kenen, Peter. B.*: The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View. In: Mundell, Robert A. – Swoboda, Alexander K.: Monetary Problems of the International Economy. Chicago/London, 1969, pp. 41–60.

- Kengyel, Ákos*: Az EU költségvetésének hosszú távú alakulását befolyásoló körülmények
In: Inotai András (szerk.): *EU-tanulmányok* I. kötet. Nemzeti Fejlesztési Hivatal.
Budapest. 2004.
- Kengyel, Ákos*: Az európai uniós támogatások és az emberi erőforrások fejlesztése Az
egész életen át tartó tanulás kiemelkedő szerepe, 2007. szeptember 27-én elhang-
zott előadás 1. számú hírlevél 1. cikk
- Kennedy, Paul*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Budapest,
1992
- Kiss, J.*: Az Európai Unió Agrárpolitikájának 2003. évi reformja. *Gazdálkodás*, 2004/5.
szám
- Kiss, J. L.*: Globalizálódás és külpolitika. Bp. Teleki László Alapítvány, 2003. 40. o.
- Kissinger, Henry*: Diplomácia. Panem-Grafo, Budapest, 1998
- Klein, Michael W.*: European Monetary Union. *New England Economic Review* 03/1998,
pp. 3–12
- Kösters, Hanns-Jürgen*: Az európai kereskedelempolitika alapjai. Baden-Baden, 1982
- Krugman, Paul*: Új közgazdasági földrajz elmélet, 1990
- Krugman, Paul*: Introduction: New Thinking about Trade Policy. In: Krugman, P. (Ed.):
Strategic Trade Policy and the New International Economics. Cambridge, MIT
Press, 1986
- Krugman, Paul R.*: The Case for Stabilizing Exchange Rates. In: *Oxford Review of Eco-
nomic Policies* 5, 1989, pp. 61–72.
- Krugman, Paul*: A Technology Gap Model of International Trade. In: Krugman, P. (Ed.):
Rethinking International Trade. Cambridge-MA, MIT Press, 1990
Eredeti kiadás: Jungenfelt, K. – Hague, D. (Eds.): *Structural Adjustment in Ad-
vanced Economies*. Macmillan, 1986
- Krugman, Paul R. (1991)*: The Move Toward Free Trade Zones. In: *Economic Review*.
Federal Reserve Bank of Kansas 76, Nov/Dec, 1991, pp. 5–25.
- Krugman, Paul*: A decade of the new trade theory. In: Dagenais, M. G. – Muet, P. A.
(Eds.): *International trade modeling*. Chapman&Hall Ltd., London, 1992
- Krugman, Paul R.*: Six Skeptical Propositions about EMU. In: Courakis, A. – Tavlas, G.
S. (kiadó): *Financial and Monetary Integration*, Cambridge, 1993
- Krugman, Paul R.*: Regionalism versus multilateralism: analytical notes. In: De Melo, J.
– Panagariya, A. (kiadó): *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge
Mass., 1993, pp.58–79.
- Krugman, Paul*: Is Free Trade Passé. In: King, Philip (Ed.): *International economics and
international economic policy*. 1995
Eredeti kiadás: In: *Journal of Economics Perspectives* 1., 1987, p. 1–22.
- Krugman, Paul – Obstfeld, Maurice*: *International Economics. Theory and Policy*. Fourth
Edition, Addison Wesley, Massachusetts, 1997
- Lakatos, Z.*: A gabonatermesztés jelene és jövője egy cégvezető szemével. *Gyakorlati
Agrofórum*, 2005. XVI. évf. 7. szám
- Lendvai, L. Ferenc*: A Közép-Európa-terv és a föderalizmus lehetőségei. In: *Európai
Szemle* 1995/4.

- Lodge, Juliet*: The European Community and the Challenge of the Future. Pinter Publishers, London, 1993
- Lorenz, Andrew*: Clinton signals attack on Airbus funding. In: *The Sunday Times Online*, 25. Juni, 2000
- Lorenz, Andrew*: Boeing braced for jumbo-sized Airbus battled. In: *The Sunday Times* vom 11. Juni, 2000
- Loth, Wilfried*: Út Európába, az európai integráció története 1939–1957. 3. kiadás, Göttingen, 1996
Lásd még: Történettudományi tanulmányok az európai integráció értelmezéséhez *Loth–Wessels* könyvében, 87–106. o.
- Lőrinczné Istvánffy Hajna*: Pénzügyek Európában. Múlt, jelen, jövő. Budapest, 1996
- Lőrinczné Istvánffy Hajna*: Pénzügyi Integráció Európában. KJK Kerszöv Kiadó, Budapest, 2001
- Majoros, István (é.n.)*: Európa a XIX. században. Kézirat
- Maller, Sándor*: Az Európa eszme. A kezdetektől a megvalósulásig. Mundus Magyar Egyetem Kiadó, Budapest, 2000
- March, James D. – Olsen, Johan P.*: Democratic Governance. New York, 1995
- McKinnon, R.*: Optimum Currency Areas. In: *The American Economic Review*, Vol. 53, 1963, pp. 717–724.
- McNamara, Kathleen R.*: The Currency of Ideas – Monetary Politics in the European Union. Cornell University Press, London, 1998
- Meade, James E.*: The Theory of Customs Unions. Amsterdam, 1955
- Menkhoff, Lukas*: Optimális valutatárság: Mekkora legyen egy európai valuta területi érvényessége? In: *Wirtschaftswissenschaftliches Studium* H.11, 1991, pp. 577–580.
- Menkhoff, Lukas*: Gondolatok egy optimális DM-valutatárséggel kapcsolatban. In: *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften* 112, H.3, 1992, pp. 379–400.
- Mezei, Géza (szerk.)*: Európa kettészakítása (1945–1949). Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. Új Mandátum, Budapest, 2001
- Milward, Alan S.*: The European Rescue of the Nation-State, London, 1992
- Molle, Willem*: The Economics of European Integration. Theory, Practice, Policy, 3. kiadás, 1997
- Mtrany, David*: The Prospect of Integration: Federal or Functional. In: Groom, A. – Taylor, P.: *Functionalism*. London, 1975
- Mundell, Robert A.*: A Theory of Optimum Currency Areas. In: *The American Economic Review*, Vol. 51, 1961, pp. 657–664.
- Mundell, Robert A.*: Tariff Preferences and the Terms of Trade. In: *Manchester School of Economic and Social Studies* 32, 1964, pp.1–13.
- Nagy, Boldizsár (szerk.)*: Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991
- Németi, L.*: A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón. Szaktudás Kiadóház Rt., Budapest, 2003

- Niedhardt, Gottfried*: Internationale Beziehungen, 1917–1947. München, 1989
- Nugent, Neil*: The Government and Politics of the European Union. Macmillan, London, 1994
- Obertreis, Rolf*: Minden bankjegy 15 cent. Der Tagesspiegel, 30.12, 2001, pp. 22.
- Obstfeld, Maurice – Rogoff, Kenneth*: Foundations of International Macroeconomics. Cambridge, 1996
- Ormos, Mária – Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris, Budapest, 1998
- Palánkai Tibor*: Az európai integráció gazdaságtana. AULA Kiadó, Budapest, 1995
- Palánkai, Tibor*: Integration and Transformation of Central and Eastern Europe. Corvina, 1997
- Pernice, Ingolf*: Európai és nemzeti alkotmányjog. Alkotmányjogi tanulmányok, 60. kötet, 2001
- Probáld, Ferenc (szerk.)*: Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994
- Reif, Karlheinz*: A „permissiv consensus” vége? (Európpolitikai viszonyulások változása az EK-tagországok közvéleményében) In: Hrbek, R: A Maastrichti Szerződés a tudományos vitában. Baden-Baden, 1993
- Reupke, Markus*: A gazdasági- és valutaunió. Az Európai Unió jelentősége politikai és nemzetközi megközelítésben. Oldenburg, 2000
- Richard, Rose*: What is Europe? Harper Collins College Publ., New York, 1996
- Romsics Ignác*: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997
- Roney, Alex*: EC/EU Fact Book. London Chamber of Commerce and Industry, Kogan, 1995
- Rosamond, Ben*: Theories of European Integration. Basingstoke, New York, 2000
- Sahin, Tóth Péter*: A nagy terv. Sully terve Európa újjárendezésére. In: Rubicon 1997. 5-6. Vázlat Európa három történeti régiójához. Budapest, 1997
- Salin, Pascal (1997)*: Az optimális valutatársaság elmélete. In: Claassen, Emil-Maria (kiadó): Valutaelméleti összefoglaló. München, 1997
- Samuelson, Paul A. – Solow, Robert M.*: Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy. In: American Economic Review 50, 1960, pp. 177–194.
- Sarrazin, Thilo*: Euró – Esély vagy kaland? Dietz Verlag, Bonn, 1997
- Schmidt, Helmut*: Az új Európa. Helmut Schmidt, Hamburg Schubert, Klaus (kiadó) előadásainak kiadása. Politikamező-elemzési tankönyv, Oldenbourg, 2002
- Schönfelder, Wilhelm – Elke Thiel*: Egy piac – egy valuta: Gazdasági és valutauniós tárgyalások. Baden-Baden, 1996
- Simai, Mihály*: Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei, KÖZ-GAZDASÁG 2009/1
- Smith, Alasdair*: Strategic Trade Policy in the European Car Market. In: Krugman, Paul – Smith, Alasdair (Eds.): Empirical Studies of Strategic Trade Policy. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1994

- Szanyi, Miklós:* Az európai vállalat: működés és környezet in: Európai Tükör XII. évfolyam, 7-8. szám, 2007. július-augusztus
- Szentes, Tamás:* A nemzeti fejlődés problematikája a felgyorsult globalizáció és regionális integrációk korában, Fejlesztés és Finanszírozás 2005/2. szám
- Tavlas, George S.:* The „New” Theory of Optimum Currency Areas. In: The World Economy 16, 1993, pp. 663–685.
- Taylor, A. J. P.:* Európa tündöklése és bukása. Scolar, Budapest, 1999
- Tbanez, Alberto J. Gil:* A közösségi jog ellenőrzése és végrehajtása. A nemzeti és az európai közigazgatások szerepe. (Fordította: Szilágyi István). Magyarország az Európai Unióban. Kézikönyvtár, 1999, 380 o.
- The Economist:* Super Jumbo trade war ahead. The Economist Online in 06. May, 2000
- Thurow, Lester:* Head to Head: The Coming Economic Battle Among Japan, Europe and America. Morrow, New York, 1992
- Tinbergen, Jan:* International Economic Integration. Amsterdam, 1954
- Tyson, Laura D’Andrea:* Who’s Bashing Whom? Trade Conflict in High Technology Industries. Institute for International Economics, Washington DC, 1992
- Udovecz, Gábor:* Élelmiszer-előállítás - biztonság - versenyelőnyek, A magyar agrárgazdaság versenyelőnyei az Európai Unióban, Magyar Tudomány 2002/9.
- Udovecz, Gábor:* Fordulóponthoz érkezett az EU közös agrárpolitikája, Az Európai Unió Agrárgazdasága 2008. 13. évfolyam 1-2. szám
- Urwin, Derek:* The Community of Europe: A History of European Integration Since 1945. Longman, London, 1991
- Vadász, Sándor (szerk.):* 19. századi egyetemes történet, 1789–189. Korona, Budapest, 1998
- Varga, Gyula:* A mezőgazdaság és a vidék jövőjéről és tennivalóinkról, Európai Tükör 2005/12
- Várnay, Ernő (2000):* Az euró pénzrendszer. Jogi Továbbképző Intézet, Budapest, 2000
- Vaubel, Roland:* Strategies for Currency Unification. Tübingen, 1978
- Verdun, Amy:* The Delors Committee, an Epistemic Community? In: Journal of European Public Policy, 1996
- Vida, Sándor (szerk.):* A gazdasági jog harmonizálása az Európai Unióban. Friedrich Ebert Stiftung kiadványa, 1994
- Wallace – Wallace:* Policy-Making in the European Union. Oxford University Press, Oxford, 1997
- Wilfried Loth – Wolfgang Wessels:* Az európai integráció elméletei. Opladen, 2001